

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

Хомушку С.Ш.

**ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨРЕЛ
АЙМАКТАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН
ҮЕ БАЗА БИСТИ ШЫЛГААН**

Кызыл – 2024

УДК 392.3
ББК 63.521 (=62)

Тываның күрүне университетинин эртем-техниктиг совединиң шиитпири-биле парлалга-же үнүп турар.

Печатается по решению Научно-технического совета Тувинского государственного университета.

Данное издание подготовлено к изданию в рамках научного проекта «Комплексные этногенетические, лингвоантропологические исследования родовых групп Тувы: универсальность, локальность, трансграничье» при финансовой поддержке РФФ (грант № 22-18-20113).

Рецензент: төөгү эртемнеринин доктору Е.В. Айыжы.

Рецензент: доктор исторических наук Е.В. Айыжы.

Хомушку С.Ш. **ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨРЕЛ АЙМАКТАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН. ҮЕ БАЗА БИСТИ ШЫЛГААН** / Редактору Л.С. Кара-оол. – Кызыл : «Профлидер», 2024. – 128 ар.

Хомушку С.Ш. **ИЗ ИСТОРИИ ТУВИНСКИХ РОДОВ ТЕРЕ-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА. ВРЕМЯ И НАС ИСПЫТАЛО** / Редактор Л.С. Кара-оол. – Кызыл : изд-во «Профлидер», 2024. – 128 с.

Ук номда Тере-Хөл кожууннун төрел аймактарының ада-өгбелеринин төөгүзүн база Тере-Хөл кожуунунун тургустунуп база сайзырап келгениниң дугайын автор архив материалдарына база чаңгыс чер чурттугларының сактыышкыннарына үндезилеп бижээн.

Ук эртем-популярлыг номну өөреникчилер, студентилер, башкылар база Тере-Хөлдүн төрел аймактарының төөгүзүн сонуургап чоруур кижилерге бараалгаткан.

В книге написано о тувинских родах Тере-Хольского кожууна Тувы, об истории становления и развития самого кожууна на основе архивных материалов и воспоминаний односельчан.

Научно-популярное издание адресовано учащимся, студентам, учителям и всем тем, кто интересуется историей родовых групп тувинцев из Тере-Холя.

Номнун картында Тере-Хөлдүн эринде Хан-Херети деп даг. Чурукту С.Ш. Хомушку тырттырган.

На обложке: Гора Хан-Херети на берегу Тере-Холя. Фотографию сделала С.Ш. Хомушку.

В книге использованы фотографии из личного архива автора книги.

ISBN 978-5-6052183-3-3

© Хомушку С.Ш., 2024
© ФГБОУ ВО «Тувинский
государственный университет», 2024
© Изд-во «Профлидер», 2024

ДОПЧУЗУ

Эге сөс	4
Төөгүзү чок чон турбас, чүгле бижиттинмээн төөгү бар	5
Тере-Хөл кожууннуң сүлде демдээ биле тугу	19
Тере-Хөлдүн төрөл аймактары	21
Тере-Хөл самыыны	60
Тере-Хөлдүн ыдык черлери	65
Тыва хеп-сынның төөгүзү чоннуң төөгүзү-биле тудуш	73
Алдын-на, алдын	75
Кунгуртуг ортумак школазының «Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмү	81
Тере-Хөлдүн мөгелери	87
Тере-Хөлчүлөрний аас чогаалының үлегерлери	90
Уян үннүг тере-хөлчүлөр	95
Капсырылга	
Архив материалдары	108

ЭГЕ СӨС

Амыр-мендиңер айтырдым, номчукчу!

Бо ном Тываның төөгүзүңге бодунуң үлүүн кишерер боор деп идеген олур мен.

Холуңарга туткаш, ажып номчуп орар номуңарда эрткен чүс чылдың чүүлдери: төөгү, үндезинниг өскерилгелер, саннар, барымдаалар, саавырлар. Дүрген эвес-даа бол, ында чоорту хөгжүлдениң теви барын эскерер боор силер. Ол үеден чыдып калбазы чөп болбайн аан. Амгы Тере-Хөл кожуунун ол үеде бир өске ат-биле адаар турган. Хаазут хошуун. Ол Салчак ноянның чагыргазыңга турган. Үеден үеже ук кожууннуң сайзыралы, ооң чылдар-биле бурунгаар хөгжүүшкүнү бистиң суглуг караавыс-биле эрткени билдингир. База аңгы-аңгы чылдарда ону удуртуп чораан даргаларның ажыл-ижин мында киирген. Сайзыраңгай үе келгени-биле, амгы үеде аныяк өскен хамаанчок, улуг улус безин ном саңындан, солун-сеткүүлдерден, төрөөн дылындан хоорук апарып, кижилери шынары кудулап, хамык чүвени интернет четки хөмө ап, кижилер чүгле интернетке улуг хамаарылгалыг апарып, өскелерден кичээнгей, мактал манап чаңчыкканы, ол ышкаш бодунуң ук төөгүзүн чедир билбези кымга-даа чажыт эвес. Чаартылгалар, кирилгелер, өскерилгелер, сайзырал, хөгжүүшкүн ыраккы тоолзуг чурт черни база-ла ойбаан. Бо үеде чедир ол безин улуг шылгалда-биле келген болгай. «Тере-Хөл кожуунуң төрөл аймактарының төөгүзүндөн. Үе база бисти шылгаан» деп номну чүге бижээн ужурум чүл дизе, база катап катаптаайн, аныяк-өскөн, бистиң салгалдарывыс төөгүнү утпайн, мээзинге керттип ап, чырык көрүштүг чорзун дээнинде.

Ада-өгбелеривис анаа эвес чиге сөглөп каан болгай. «Төрөөн черин билбеске, дөңгү кеткен кулга дөмей, төрөл чонун билбеске, дөңгүр көк бугага дөмей». Бо үлегер домаавыстың уткасы дыка-ла ханы. Кыдыг-кызыгаар, кожа бай Моол-биле кызыгаарлажып чыдар кожуунувусту, шынап-ла, үе боду-ла шылгап чорааш, чаа чадаже үндүргени ол. Ол шылгаан үелерни ам чугаалаарга, анаа белең, а херек кырында, кезек ыт чок үени чарлааныңга безин деңнежир. Ол хире берге, нарын салым-чолга чурт чер-даа, кижилери-даа туттуруп алгаш, чорду. Кижилерин, чижээ, контр херээ, дайын-чаа дээш... А черивис өске кожууннарга чагыртып, бодунуң ыңайдагы орук-чолун тып... Канчаар ону! Ындыг болбастың-даа аргазы чок.

Эрткен чүс чылдың улуг кижилерин, өндүр назынныг ирейлерни, энелерни база бо номда киирген. Ловуң лама саңмаарлыг кырган-ачавыс Шулуу Байыр Демчиковичиниң намдарын база холгаарлаан. Улуг назылыг өгбелеривисти хүндүлөп, сүзүктөп чорза, эки. Тыва чон база-ла анаа эвес сөглөп каан: «Өгбелерин өндүржүдери – назын херээ» дижир болгай. Ынчангаш, хүндүлүг номчукчу, төөгүвүсче хая көрнүп, ону салгалдарывыска салгалдан салгалче дамчыдары – бистиң кайда-даа бижиттинмээн хоойлу хүлээлгевис дээрзин кым-даа утпайн чоруурун чедип алыксап чоруур мен. Ол ышкаш силер бүгүдеге изиг байырым чедирип, бүгү-ле чаагай чүүлдерни күзөп сөңнедим.

Ханы хүндүткел-биле, Серенмаа Шулуевна Хомушку.

*Тере-Хөлгө дегген херел – адар дацнын херечизи,
Дептер-номга дегген холдар – аас-кежик чаякчызы.*

ТӨӨГҮЗҮ ЧОК ЧОН ТУРБАС, ЧҮГЛЕ БИЖИТТИНМЭЭН ТӨӨГҮ БАР

Тере-Хөл кожууну, ооң сумулары база чурттакчыларының кыска төөгүзүн 1966 чылдан бээр чыып, өөренип келген архив материалдарына база 1921 чыл соонда бо девискээрге болгулаан чаартылгаларның дорт киржикчилериниң сактышкыннарына үндезилеп бижидим.

Революстуг болуушкуннарның нептерээриниң талазы-биле бо чер Тываның өске черлеринден озалдап турган девискээр боор. Орук-чириктиң берге болгаш ыраа, төрөл бөлүктерниң аразында харылзаазының быжыы, дыл, чүдүлге, езу-чаңчылдарының, ажыл-агыйының тускай онзагайы бодунуң салдарын чедирген. Чер-чуртувуста Тываның бугу бойдузунуң демдээ бар.

Тере-Хөлдүң чону – онзагай чон. Тайга, арга-арыг-биле бүзөөлөнгөн, аң-мең, балык-байлаңын, кат-чимис, мөөгү, тоорук, эмишкеек, мыйырак, ай-бес база казымал байлаа эгээрттинмес, озалааш, ыржым, каас-чараш чурумалдыг черде бурун көшкүн амыдыралдың овор-хевириң кадагалап арттырып алган чон. Олар төрөөн черин камгалап-карактап, хумагалап, келир салгалын өстүрүп, хостуг-шөлөөн чурттап келген болгаш онза бүдүштүг: оожум, топтуг чугаалыг, хүндүлээчел, дузааргак, кызымак. Олар малын өстүрүп, ажы-төлүн кижизидип, тудуг-суурун сайзырадып, келир үеже бүзүрели улуг амыдырап чурттап чоруурлар.

Тере-Хөлдүң чону бурун шагдан тура бо хунге чедир эки чаңчыл езулалдарындан адырылбаан, озалааш хин-чурт, девискээр болгаш бурун тыва сүлде аьдын утпаан. Аяк сунарда, сунган холунуң адаанга солагай холун дегзип аар. Ийи холдап сунарының бир хевири. Эрги уйгурларда ындыг езу бар. Ук езуда дараазында утка синген – «Ак чемни оң холум-биле сундум, чүректиг холум-биле үдедим. Сеткилим ханызындан чүрээм согуу-биле денге сундум».

Тере-хөлчүлөр хөй негелдези чок, шыдамык чон. Тараа-быдаа чок-даа болза, бары-биле чемненип чораан. Маңнык-торгу эвээш, чедери берге-даа болза, ону сүрбейн, барын хеп кылып кедип чораан. Бурун үениң чүдүлге-сүзүү сиңниккен. Хин шыгжаан черлеринге, оран-таңдызынга, ыдыктыг-черлеринге, кара-суг баштарынга, аржааннарынга, овааларынга, Онгуннарынга бүзүрээр, олардан хей-аьдын, сүлдезин бедидип аарлар. Октаргай тере-хөлчүлөрни ынчаар чаяган.

Тере-Хөлдүң төөгүзү: чылдар-биле төөгү көргүзүглеринде

1. 1769 чылдан эгелээш, 1921 чылга чедир Хаазыт хожуунунуң Салчак нояннарының чагырып чорааны Кыргыс болгаш Нуур сумулары турган.
2. 15.08.1921-15.03.1936 чч. Тыва Арат Республиканың Тере-Хөл сумузу апарган.
3. 16.03.1936-01.10.1944 чылга чедир Тере-Хөл кожууну болу берген, төвү Чыргалаңды суур.
4. 11.10.1944-25.03.1953 чч. Тыва автономнуг областьтың (ТАО) Тере-Хөл району деп эде адаттыглан.
5. 1953 чылдың март айда Тере-Хөл районун дүжүргөш, Каа-Хем районунга каткан.
6. 1953-1960 чч. Тыва АССР-ниң Каа-Хем районнуң Шынаа көдээ Соведи апарган.
7. 1961-1962 чч. Шынаа көдээ Соведи Кызыл хоорайның чагыргазынче кирген.

8. 1962 чылдың декабрь 29-да Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Чарлыы-биле Тес-Хем районунуң Шынаа көдээ Соведи апарган.

9. 1964 чылдың ноябрь 22-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Чарлыы-биле Шынаа көдээ Соведин Кызыл хоорай чагыргазынче шилчиткен.

10. 1975 чылдың февраль 11-де РСФСР-ниң Тыва Дээди Совединиң Президиумунун Чарлыы-биле Тыва АССР-ниң Кызыл районун тургускан. Ооң санынга ажылчын чоннарның Тере-Хөл Шынаа Соведин киирген.

11. 1995 чылдың июль 6-да Тыва Республиканың Президендизиниң 282 дугаарлыг Чарлыы-биле тускай удуртулгалыг Шынаа сумузунуң девискээри деп адаттынган.

12. 1996 чылдың август 6-да Кызыл районундан тускай удуртулгалыг Шынаа сумузунуң девискээрин аңгылаан.

13. 2002 чылдың июнь 24-де Тыва Республиканың Тере-Хөл кожууну тургустунган болгаш ооң Уставын хүлээп алган. Кожууннуң төвү Кунгуртуг суур болу берген.

14. 2003 чылдың ноябрь 6-да кожууннуң Чагырыкчызы кылдыр Александр Санчатты дүжүлгеге олурткан болгаш чаа сумуларны тургускан: Балыктыг, Каргы, Эми.

15. 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп, кожуунда шупту албан черлери муниципалдыг деңнелче үнген...

Танды-Тыва улустуң бир дугаар хувискаалчы хуралыга киржири-биле Салчак кожууннуң Кыргыс болгаш Нуур сумуларындан төлээлекчилер барып киришкеннер. Кыргыс сумузундан – Чамзы-Мээрен, Топчут-Мээрен. Нуур сумузундан – Серээдир-Мээрен.

Кыргыс сумузунга 480 хире кижилег 120 өг-өреге турган. 10 муң ажыг малдыг. Хөй сарлык, хайнак инектерлиг, эвээш тевелерлиг, хой-өшкүлүг. Кидис өглерлиг. Сарыг-шажын чүдүлгелиг. Кол ажылы – мал, аңныр. Сумунуң девискээри: Балыктыг-Хем уну, Кундус, Чекпе, Тарыс, Термис.

Нуур сумузундан Хөл Серээдир-Мээрен – тере-хөлчүлерден Тываның төөгүзүнче кирген чагырыкчы. Ол эрги моол, төвүт, кыдат бижики тергии билер. 1921 чылда Танды-Тываның тургузукчу хуралыга киришкен база мурнуу кызыгаарда Тываның чурт девискээрин камгалап ап шыдаан.

Нуур сумузу делгем девискээрге турган: Тере-Хөл шынаазы, Каргы уну, Белин-Хем бажындан Үш-Белдир, Бус, Булуң, Эзир-Уя, Тарбагатай, Элегес, Хараганныг, Хаан-Тайгаларга чедир.

Мурнунда турган Кыргыс болгаш Нуур сумуларын каткаш, Салчак кожууннуң Тере-Хөл сумузу кылдыр эде тургускан. Ол суму чеди арбанныг: Шынаа девискээринде үш – Каргы, Чыргалаңды, Бус. Балыктыг девискээринде дөрт – Алдыы, Ортаа, Үстүү Балыктыглар, Кундус.

1921 чылдың сес айда Хаазыт хошууннуң Салчак нояннарының чагыргазынга турган Кыргыс болгаш Нуур сумуларын каткаш, ТАР-ның Салчак кожууннуң Тере-Хөл сумузу кылдыр эде адаан.

1922 чылда Салчак кожууннуң төвү Сарыг-Сеп-биле харылзаа быжыккан. Өртээлдер чоорту хевирлеттинген. Бараанны Шуурмактан аъттарга чүдүрүп, кыжын шанак оруу үнерге, Сарыг-Септен шанактыг сөөртүп турган.

1923 чылда ТАР-га садыг-саарылга кылып турар черлерниң үндүрүг чыыр черлерин даңзылап айыткан, ында демдеглээни: Балхэ-Колга (Балыктыг), Хаан-Уулага үндүрүг чыылдазын чорудар дээн.

Садыг шынзылгаларының үнезин 5 лаңдан (лаң – кыдат демир акша) 25 лаң чедир, разрядтардан хамааржыр. Маңаа колдуу 3-тен 6-гы разрядка чедип турган, 3-кү разрядка – 20 лаңдан 25, 60 лаң чедир тыртар.

Мөңгүн кыдат янчаның (арыг мөңгүн акша) үнези 1 кг мөңгүнге дең. Бир кыдат мөңгүн 70 мөңгүн фыньнга (кыдыт акша) деңнежир. 5 рубльдиң алдын чоозу 3 лаң болгаш 50 мөңгүн фыньнга деңнежир. 1 лаң 100 мөңгүн фыньнга дең.

1921-1924 чылдарда ядыы кижилерге 3 лаң төлээр бай ажил-агыйларның үндүрүүнүн үүргези дыка берге турган. (Киш, диин өртээнге чижеглээн мөңгүн акшаның аар үнези араттарның ырмазын сып турган).

1923 чылда садыг-саарылга кылыр лаңнардан үндүрүг чыыр (таможня) черлериниң даңзызынга Тере-Хөл дуганы, Балыктыг-Хемде аңныыр, балык ажил-агыйы кирген. Оларга 3-6 разрядты-биле төлээрин айыткан.

1925 чылда «Чазактың акша үнелиг саазыны» дээр саазын акшалар үндүрүп эгелээн. Өлүктүң боду-биле садыглажып чаңчыккан чонга ол эргилде эки-даа болбаан.

1925 чылда ТАР-ның болгаш Совет Эвилелиниң чазактарының аразында дугурушканы езугаар Тывага делегейде эң-не быжыг акша болур совет акшаны эргилдеге киирген. Баштай Тывага совет мөңгүн чоостарны, ооң соонда совет саазын банкноттар биле казначей билеттерни эргилдеге киирген. Оон совет акшаны эргилдеге киирген. Хуу садыглар бараанын чүгле совет акшага садар апарган.

Көдээ ажил-агый үндүрүүн 1928 чылда ядыыларга 1 бодадан 30 хөпеек, ортумактарга – 50, байларга — 70 хөпеектен 1 рубль 60 хөпеек чедир төледип турган.

(Каа-Хем кожууннуң Тере-Хөл сумузунда чылдың-на хамаатыларга онзагай үндүрүг онаарының даңзызы. Күрархив ф.144, оп.15. 1995 ч. 16.04. Хомушку С.Ш. архив бижиинден алган).

1931 чылда бо девискээрге шынгыы чизени кылган. Малды читкелеп, кудуруктап санаан, өгнү өреге санап, кижини аас санап кылган. Феодал болгаш бай дээш, каш аалдың аптара болгаш эт-севин, малын хавырган.

1931 чылда Салчак хошууннуң Тере-Хөл сумузу 340 өг-өрегелиг, 1250 кижилиг, 14300 чер базар малдыг, 1000 ажыг ивилиг. Аал бүрүзү 5-10 чедир саар малдыг. Малы чок аал турбаан. Улустуң холунга 276 боо, 600 ая, 800 эзерни ээлеринге арттырган. Мөңгүн белдирлиг чүген, чулар (500), мөңгүнден кылган аяктар, шажын эдилелдери (154), чес болгаш холадан кылган эдилелдер, хөй шуру-маны каасталгаларны, лаң, янча акшаларны хавырган.

Балыктыг арбанындан мал-маганын, эт-севин хавырткан чон: Копту дайынының киржикчизи «Урангай улустуң Маадыры» Шондаан Кыргыс Кармаевич, Кыргыс Байыр (ловуң лама), Сагаан-Долгор, Мунзук, Төмүр Кыргыс, Топтуң-мээр, Балчыр, Буу, Шожулчап, Сагаачы, Сундуй Чаараң, ноян уктуг Кыргыс Кунчун, Сенги Кыргыс, Шавыраачы Кыргыс, Сармыгыр.

Чыргалаңды арбанындан мал-маганын, эт-севин хавырткан чон: Хертек Танчай Чамзы-Чагырыкчы, Салчак Санчат, Дамдын ноянның кадыны Содунам, Шой-Сюрюн камбы, Чадамба Кунзат (лама), Сержи хелиң (лама), Бамбий Хертек, кыдаттар Сю-Фу, Во-Бу (Намзырай Онже), Хо-Фы-Лин (Кара-Карак).

Шынаа арбанындан мал-маганын, эт-севин хавырткан чон: Сэрээдир мээр, Нордуп-Чалаң, Күнчүл-Чаңгы, Хайдып-Хаа, Какаай Иргит, Шаннаа бай, Шоожун Хол, Чудурук-Сундуй лама.

Цаатан арбанындан мал-маганын, эт-севин хавырткан чон: Докулаң хам, Чаараң хамнар Эрексен биле Тайлып.

1932 чылдың үш айдан он бир айга чедир Тере-Хөл самыыны болган. Оон дугайында дараазында бир эгеде топчузу-биле бижип турар бис.

Тере-Хөлге хөгжүлдениң үелери

Тыва Арат Республиканың Тере-Хөл девискээри 1936 чылдың январь 25-тин хүнүндө тускай кожуун бооп хевирлеттинген.

1936 чылда чаа тургустунган Тере-Хөл кожуун 270 өрегелиг, 1060 кижилиг; эр улус – 511, херээженнер – 549. Бижикке өөренгеннер – 163. Бижикке өөрөнзе чогуур кижилер – 532. Бүгү школа назылыг уруглар – 79. Кожуун чонунуң ништи малы – 12018 баш; чылгы – 1218, бода – 4135, хой – 4513, өшкү – 1692, иви – 460. Бир кижиге 12 баш мал онаажыр, а бир өрегеге – 40 баш мал.

1936 чылдың февраль 23-те Тере-Хөл сумузун Чыргаланды сумузу кылдыр эде адаан.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы Ойдуп Соян төпке шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны кылгаш, дузалакчылары-биле ыраккы орукче аъттаныпкан. Орук ара сумунуң кирип турганы Каа-Хем кожуунга элээн ажылды кылган. Кожууннуң кижилериниң, малының, сан-хоозун, чурт-девискээрин чарган. Ийи ай иштинде Тере-Хөлге баргаш, кожуун тургузарының хүн-бүрүдеги айтырыгларын боду баштап, удуртукчуларны шилээн. Соян Ойдуп ТАР чазааның даалгазын ыяк күүсеткен.

1936 чылда Тере-Хөл кожууннуң Чыргаландыга чаңгыс-даа өргөн кактынмаан турган черден, чаа төп туттунуп эгелээн. Кожуун даргазы Каа-Хем чурттуг Салчак Дугербен. Ол кожуун төвүнүң турар черин тыва кижиниң чаңчылчааны өдек-хонаш көрүжү-биле шинчилээн. Чыргаланды хемниң кыдыынга Баян-Уула дааның хүннээректээн эдээнге тургузуп эгелээн. Чоннуң төөгүдөн аргыжар чоон оруунуң белдири чер.

1936 чылда Тере-Хөл кожуунунга агаар-биле харылзажыр радио болгаш малдың чума аарыынга удур станция ажыттынган, ажылдап эгелээн.

Харылзааның үгек даштан кылган бажыңыга ол үениң бөдүүн радиоприемнигин тургузуп, агаар тамчыштыр «Сес дугаар Улуг хурал» аттыг Кызылдың радио станциязын дыңнап турган. Радио дыңнаары-биле арбан, сумуларга дыңнадып каарга, араттар албан чедип, чыгып кээрлер. Ыраккы Балыктыгдан, Чеди Хаан-Тайгаларындан бээр ивижилер келир турган.

Чагы ийинде азып каан калбак кара халыптан: «Дыңнанар! Дыңнанар!» – деп, тыва кижиге чугаалай бээрге, белиңчи улустар белиңнеп, чүдүлгелиг кижилер тейлеп турган дээр. Бо даглар болгаш хөл чуртунга тоолзуг улуг болуушкун болган.

1936 чылда кожуун төвүнге 10 оруннуг эмнелге ажыттынган. Эмчизи Чооду Карбый-оол – баштайгы тыва эмчилерниң бирээзи, Тес-Хемниң Ү-Шынаага төрүттүнгөн. Кады студент эжи Таисия Михайловна Кукарцева-биле эмчилеп эгелээннер. Сумуларже, арбаннарже аъттыг, ивилик үнүп, кожууннуң чонун 1939 ч. чедир шинчилээн, халдавырлыг аарыгларга удур тарылганы кылганнар. Өкпе болгаш социал аарыгларлыг кижилерни бүрүткөп, эмнеп турган. Карбый-оол эмчиниң бир өөрүп демдеглээни – эмчиге херээжен улус кээп, божуп ап турганы, 19 ие эмчиге кээп чиигеп алган.

1937 чылда Тере-Хөл кожууннуң НКВД салбыры тургустунган. Шүүгү даргазы Сагаачы Санчат оглу, прокурорнуң оралакчызы Кыргыс Чамзырың Шошкук оглу, шагдаазы Доржуй Балчыр оглу.

1937 чылда эмчи албаны, иштики херектер чери, кожуун чагыргазы, нам, аревэниң албан бажыңнарын тудуп дооскулаан.

Аревэжилер 200х200 метр спорт шөлүн херимнеп, иштин шеригжиткен хевирлиг кылдыр сыралардан кылып алганнар. Ынчалза-даа, сумулар төптөри өглөрдө хевээр артканнар. Бүгү ажылчын күштү кожуун төвүнче мөөңнээн.

1938 чылга чедир кожууннун эрге-чагырга черлери өглөргө турган.

Кожуун девискээринге чаңчылчаан көшкүн амыдыралдың аайы-биле үш сумуларны тургускан: Балыктыг, Каргы, Чыргалаңды. Суму бүрүзү 5-5 арбаннарлыг. Тайгага чурттап чораан иви малдыг улусту Чыргалаңды сумузунун беш дугаар арбаны кылдыр тургускан. Ону Цаатан-Соян арбаны дээр. Эми алдын уургайы ажыттынганы-биле алдынчыларның ажылчын сууру Эми тургустунган.

Кожуунун 1938 чылдың көргүзүглері

Сумулар	Өреге	Кижі	Малдың бажы	Сумулар даргалары
Балыктыг	107	415	8861	Кыргыз Төмүр
Каргы	115	364	5004	Хертек Чиит
Чыргалаңды	120	504	3700	Тоо оглу Чочан
Эми ажылчын суур		280	200	Кулаков Терендий
	342	1563	17765	

1938 чылда Чооду Кидиспей ужудукчу агаар оруун ажыткан. Тере-Хөл чону бир дугаар ужар-хемени көргөн. Ужар-хеме ужуп кээрге, чон өгден үнеринден корткаш, дээвиірден бакылап, сонуургап турган, а бир арат аьдын мунгаш, дезер дээш, дедир олурупкаш, халдып турган деп чон каткы-хөглүг сактып чугаалажып турар.

1939 чылдың сентябрь 1-де Тере-Хөл кожуунунун төвү Чыргалаңдыга эге чада школазы ажыттынган.

1939 чылда НКВД салбырынга ажылдап турган албан-хаакчылар: шүүгү даргазы Ямбил Чооду, прокурор Сүлчүн Чооду, прокурорнун оралакчызы Яриң Чооду, шагдаалары Доржуй Балчыр оглу, Аракчаа Чооду, Калдаң Хертек.

Тере-Хөл кожуунунун 88 кижизи «контр» херээнге онаашканнар: 4 — эртем-номнуг төвүт, эрги моол бижикиглер, 4 — ус-шевер кыдаттар, 24 — ламалар, 9 — хам, 12 — байлар, 15 — арат ажыл-агыйлыглар, 20 — «Тере-Хөл самыны» дээш.

Тере-Хөл кожууннун даргазы Шагдыржап – Каа-Хем чурттуг, Салчак уктуг, 1939-1940 чылдарда даргалаан. Ол үеде кожуунга мал бажы өскөн. Чыргалаңдыга **школа** ажыттынган. Чаа ажылчын **суур Эми** тургустунган. Ажылчын суур Эмиге 880 хире кижі чурттап, ажылдап турган.

Сумбуушка Салчак — Каа-Хем чурттуг. 1941-1942 чылдарда даргалаан, дайынның берге чылдарының эгези. Кожуун чонун, ооң ажыл-агыйын дайын байдалынга таарыштыр тургускан.

1943 чылда хошуун болгаш сумуларның төптөринин орус-тыва аттары
(архив материалындан ушта бижилге)

Орус дылда аттары		Тыва дылда аттары	
Хошуун, суму	Төвү	Хошуун, суму	Төвү
Тере-Холь	Чиргалаңды	Тере-Хөл	Чыргалаңды
Каргы	Алактаа	Каргы	Каргы
Балыктыг	Усть-Агаш	Балыктыг	Үстүү-Агаш

Дайын чылдарында (1992 ч. Баяс Хомушкунун хуу архивинден бижидим)

ССРЭ улустарының фашизмни ажып тишлер дээн чөптүг, ыдыктыг дайынынга ТАР-ның Тере-Хол кожуунунун чону бодунун үүле салыышкынын база киирген: мал өстүрүп, алдын казып, аңнап, балыктап, акша, белек чорудуп турган.

1941 чылда чону – 1200 кижиге, 330 өреге, ниити малы – 17 муң баш. Үш сумулуг: Балыктыг, Каргы, Шынаа база ажилчын алдынчылар сууру Эми.

Акы-дуңма совет улуска дузалажыр дугайында кожуунга, сумулар, арбаннарга, аалдарга болгулаан хуралдарга араттар чүнү-даа харам чокка бээр деп дугурушкан. «Совет улустун тиилелгези акы-дуңма тыва улустун база тииилелгези болур!» дээн ССРЭ Чазааның тыва чонга чоруткан чагаазынга ол харыы болган.

Балыктыг сумузунун 5 дугаар арбанындан аревэчи **Кыргыс Дуулайның** сактып чугаалааны:

«Бүгү араттар эр-херээжен, улуг-биче чокка шимчеп үнген. Балыктыгның аныяк өскени калбаа-биле чайгы үеде өргөлөп, күскү үеде диинчеп, алдылап, кижиге-бүрүзү тусту-тузунда хүлээлгени ап, тыпкан олчазын суму даргазы Ширенге азы арбан даргазы Хонайга дужаап турган.

1942 чылда чуртка «Тыва Арат Республика» деп эскадриль самолёттар тударынга акша чыылдазы чоруткан. Кожууннун улуг-биче чону 1942 акшаны чыгган. Ол үеде Тыванын 1 акшазы 1,3 рубльге дең турган. Өг-өрегеде кижиге-бүрүзү 10 акша берип турган. Херээжен улус 4-5 чедир эжеш хол-хаптарын даарап берип турган. Өг саны-ла бир чүвени албан белек кылдыр бээр.

1942 чылда Кызыл Шеригте дуза кылдыр 53585 акшаны чон чыып чоргускан.

Алексей Ичин-Норбу Салгын оглу эмчи сургуулун тергийн эки дооскаш, 1942 чылда Тере-Хөлдүн эмчи пунктузунга ажилдап эгелээн. Бо черге ол 46 чыл ажилдаан. Боду Тандының Межегей сумузундан, Оюн уктуг, оон сактыышкыны:

«1943 чылда 16 хар чедип, кижиге санынга кирип, ополчен шерииниң 110 база 80 шактыг программазын доостум. Ол-ла чылын 4-5 дугаар арбаннардан 82 эң шилиндек аъттарны Сайгалдан Бады, Баадыр-Шулуу, Сактагай Топтун база мен Чыргалаңдыга белек комиссиязынга хүлээттивис. Бодум 2 аът, бир сарлык, 8 баш шээр мал, 5 эжеш хол-хавы, 2 дүктүг хөрөктээш, өрге, диинч кештери белекке бердим. Улуг улузум база шаа-биле дузалаан. Кышкы үеде ак-торлаа, күшкүл, хүрдүлери донургаш, хүлээдип бээр турдуvus. Белектер чыырын аревэниң комитетинин суму даргалары Бегзи, Тамаа баштап турган.

Чоннун талазындан бүдүрүлгеге доктаамал-даа, түр-даа ажилдаар күзелин калбаа-биле илередип турган. Аревэниң кожком даргалары Чигден, Доржу, Комбу оларның эгелээшкени-биле Эми алдын уургайынга, Хөлдүн балыкчы артелинге телевир чок ай хуусаалыг ажилдап турган. 1942 чылда Каргы сумузундан аңчы Ичин-Хөө 630 эки шынарлыг диинч кезин дужаагаш, республиканың мурнакчы аңчыларының санынга кирип, мактаткан.

1943 чылда 236 шилиндек аъттарны Сактагай, Серээдер Иван, Хертек Иван, Баадыр-Шулуу баштаан бөлүк улус Тес-Хемге чедирген. Оон улаштыр мурнуу кожууннарның 1200 аъттарын Тыва биле ССРЭ кызыгаарынга аппаратчып чорааннар. Орук түрөңчиг, узун берге-даа болза, чоннун белээн онча-бүрүн хүлээткеш, сору-маңнайлыг ээп келгеннер».

1943 чылда чуртка мал продуктуларынга негелдениң өскени-биле ТАР-ның 16 кожууннарынга мал бажының өзүлденин планын бедиккен. Тере-Хөл кожуунунга 14,4 хуу өстүрөр дээн. Сиген белеткээри 1942 чылда 734 муң пуд, 1943 чылда 204, сиген шөлү 2549 га, 1943 ч. 734 га чаа шөлдерни шийгээдирин көргөн. Кожуунга 1943 ч. 6 сиген кезер, бөлөр машиналар турган. Чаш малдың өлүп хораар чоруун кызырган. 1943 чылдың май 15-те 95 хуу камгалап алган. Берге үеде салдырган сорулгаларны күүзедип шыдаан.

Тере-Хөл кожуунундан Кызыл шеригге дуза чедирбээн өг-өреге, кижиде чок – шупту Тиилелге үлүүн кириген. Андрей Сагаачы – 78 баш мал, Эрес Карма – 26, Иван Серээдир – 21, Иван Хонай – 11, Баадыр – 22 баш мал, Дангыр-оол, Баян-Хөө, Самдан, Данаа, Чыпсын, Күнээ, Идам, Күргүл, Чамаа, Найдан, Чадамба, Куру, Чамыян, Дагба, Базыраа, Кенден, Какаай, Шанаа, Бора-Кенден, Лекчит, Шимит, Херел болгаш оон-даа өске чүс-чүс кижилерни сактып чугаалаажып чоруур-дур бис.

1943 чылда Тере-Хөл кожуунунун чону эрес оглу Чамзырын Шошук оглу Кыргысты чаа дайынче үдээн. Тыва эки турачылар-биле кады Украинаны, оон өске шериг кезектери-биле Польшаны, Чехословакияны, Венгрияны, Германияның хөй-хөй хоорайларын, суурларын хосташкан. Европага дайын төнгөн соонда, Чөөн Германияның Бранденбург хоорайга камгалал шеригге тургаш, 1945 чылдың төнчүзүндө оон халашкаш, төрөөн Балыктыынга менди-чаагай чедип келген. Ис чок деп санап турган кижиде чедип кээрге, авазы, чону аажок өөрөөн.

Даштындан көөрге, мага-боду улуг-даа эвес, оожум бо кижиде бедик тура-соруктуг, шиитпирлиг, эрес-дидим дайынчы деп чүвени дайын шөлүнгө көргүскөн. 450 ажыг хонуктары, дайынчы сорбулары, Дээди Кол командылакчыдан 1944 чылдың апрель 15-те Тернопольду база 1945 чылдың май 8-те дужаалы-биле Оломуц хоорайны хосташканы дээш, өөрүп чедиргенин чарлаан бижектери, орден-хавыялары херечилеп турар. Оон дайынчы оруу онзагай черни ээлеп турар.

1943 чылда сумулар үш, арбаннар 16 турган. Кожуун организас-тургузуг талазы-биле элээн чаарттынган. Арбан, суму даргаларының харысалгазы улгаткан. Херээжен чон ортузунга ажыл күштелген. Күш-дамыр сайзыралынче улуг кичээнгеи салып турган. 300 ажыг кижилиг ополчен шерин тургускан. Оон дайынчы өөредилгезин күштелдирген. Корум-чурум болгаш ажылга негелде кожуунга кончуг шыңгы турган.

1944 чылдың тос айда Серээдир Иван, Хол Ловуй, Хертек Сумуя, Дангыр-оол эштери-биле 150 аъттарны, 18 кош белекти Кызыл хоорайга чедиргеннер. 20 ажыг хонук чоруп келген. Севээн командир, капитан Норбу, майор Эртине болгаш өскелер-даа уткуп алган. Чазак-намның даргалары-биле ужуражып, Тере-Хөлдүн чонунун тура-соруктуг ажыл-ишчи байырын чедиргеннер.

Шериг черининг клувунга оюн, кино-даа көргөннер. Оларны Тере-Хөлче үдээрде, чылы-биле үдеп, кижиде бүрүзүнге 50 октар, бир-бир тон кылыр пөстү белекке берген.

1944 чылда Тыва автономнуг областьтын (ТАО) Тере-Хөл кожууну Тере-Хөл району деп эде адаттынган (ЦГА РТ – Ф 92. Оп.1. Дело 1190, л.30).

Иргит Сарыг-оол Эрескеновичининг сактыышкыны:

«Фрондуга белек чыылдазы берге үде чыл санында бооп турган. Өөреникчилер безин өрге кезинден эгелээш, хой, өшкү, иви кештерин чыып, ону эттеп-чымчадып даараарынга белеткеп турдус.

1945 чылда 6 класска өөренип турдум. Чүгле 4-5 демдек алыр мен. Школам амгы 2 дугаар школа. Май 9-да ийи кичээл эрткенде, шимээн эвес шимээн үнгөн. Үне маңажып кээривиске, кудумчуда кижиде бажы кизирт: «Тиилелге!», «Тиилелге!» – дижип алгыржып, куспактажып, бот-боттарынга байыр чедиржип туру. Улуг-биче чок Кызыл шеригге дузалаан бис».

Чамзырын Соян Шыырап-оглу – Тес-Хем чурттуг. 1942-1945 чылдарда Тере-Хөл кожуунун даргалаан. Дайынның берге чылдарында ук кожуунну баштап, чоннун күжүн дайын байдалынга мөөңнеп шыдаан. Эми алдын уургайындан хөй алдынны каскан. Бүгү дайын чылдарында 468 аъттарны чоргускан. Соян Шыырапович бо девискээрге эн хүндүлүг кижилернин бирээзи. Ол бистинг аравыска 1998 чылга чедир кадык-чаагай чурттап чораан.

Соян Чындыгыр 1946-1947 чылдарда Тере-Хөл райкүүскомунун даргазы.

Аракчаа Кыргыс Дадаевич – 1948–1949 чылдарда ажылдаан. Оон өөренип чоруптарга, орнунга оралакчызы турган Нурзат солуп арткан.

Нурзат Тулуш – 1949-1951 чылдарда районну баштап турган фронтучу танкист. Оон үезинде чаа колхозчу суур Кунгуртуг база чаа колхоз «Большевик» тургустунган. Мал бажын өстүреринче, бижик билбес чорукту чок кылырынче, культура болгаш кадык камгалалынче база тус черниң перспективтиг хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни салып, Тере-Хөл районнуң 1951-1955 чылдарда хөгжүлдезиниң планын ажылдап кылган турган.

1949 чылдың июнь 15-те С.К. Тока Тере-Хөл кожуунунга сургакчылап келген. Район төвү Чыргаландыга хурал эрттирип, районда байдал-биле танышкаш, ол чаа колхоз төвү тудар черни бодум барып көөр мен дээн. Даартазында Балыктыг, Каргы, Шынаа, Эми сумуларының, райкомнуң даргалары 30 шаа кижилер айттарлыг чорупкан.

Оон олар базырыктарлыг, хүннээректиг аяңга арыг кара суглуг хемчигеш унунга келгеннер. Дыттар, шыргай арга, кара хараганнар, каттар оон унун шыпкан. Дески делгемнерлиг янзы-бүрү өңнүг чечектер шыпкан, ында-мында бурунгу базырыктарлыг шөл чайгы хүн караанга бодунуң баштайгы чаражы, арыг-силини-биле сеткилди өөртүп, көстүп чыткан. Янзы-бүрү өңнерлиг чечектер шокараңнашкан. Кады чораан улустуң ала-чайгаар-ла өөрүшкүзү кончуг апарган.

«Бо-ла чер чаа суурну тударынга тааржыр-дыр. Мону шилип аары чөп чүве-дир» – деп ниити түңнелге келгеннер.

С.К. Тока-биле кады чораан даргалар ногаан шыктыг ол черге олура, кыдырааш-саазынга келир үдеги суурнуң кудумчуларын, бажыңнарның турар черлериниң орасомазын сүмележиپ оргаш, чуруп алганнар. Кол кудумчунуң шиин адаа-үстүү, соңгумурнуу сыннарда эң көскү ийи сүвүр-биле углап алган.

«Колхозтуң төвүн хүн херели баштай-ла шонуп кээр чечектиг аяңга, хүртү ышкаш дээрбектелип турар агымның хем кыдыынга тудары кедилиг-дир, чөп-түр» – деп, келгеннер түңнээннер. Ээн тайга ортузунга оргулаашка чаа суур туттунуп эгелээн.

Кара даң бажындан имирге дээр хөглүг каткы, балды даажы дыңналып кээп, чаа амыдырал ынчалдыр-ла ногаан хөлдүң шынаазынга, бедик тайгаларның эдээнге эгелээн.

Суур чоннуң амыдырал культуразының, коллективтиг ажыл-агыйының, чаа бедикче депшириниң дөжээ болган.

1949 чылда колхозчу өреге дөртен ийи, ажылчын күш чеден алды кижилер. Малы: бода – 191, хой – 400, өшкү – 100, чылгы – 104, иви – 30. Сиген кезер машина – 2, грабль – 2, ыяш дилер хол хирээзи – 2, өрүмнер – 3, 30 дары, октуг боону чүгле Шаннаа Хөл салган. Ажылчын 25 шарыны Балыктыг сумузундан колхозка кирген Сундуй Доржу, Чап Дамдын, Хуужаан олар салганнар. 30 сарлыкты Баадыр Шулуу салган.

Кунгуртуг суурга он бажың туткан: колхоз конторазы, клуб, медпункт, 6 чуртталга бажыңнары, бөдүүн хевирниң – 10 кажаа. Орулгазы 8580 рубль болган. Бир күш-хүнге 5 рублей. 40 тонн сиген кестинген.

1949 чылда «Большевик» колхозу тургустунган, оон бирги даргазы Чигжи-Байыр Климент Тарганчыкович болган, ол Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хайыракан сумузундан.

Комбу Иван Семенович – 1951-1953 чылдарда даргалап чораан. Ол үеде тудуг-суурнуң саны өскөн (Чыргаланды, ажылчын суур Эми, Кунгуртуг). Кунгуртуг суурга чаа эге школа, Эмиге 1-4 класстыг школа ажыттынган. Кунгуртуг суурга участок эмнелгези болгаш Балыктыгга ФАП ажылдап эгелээн. Районнуң экономиказы, культурлуг байдалы чыл санында сайзырап келген. 1951 чылда районнуң бюджетти – 1569 муң рублей. Бюджеттин чарыгдалдыг кезээ: улус өөредилгези – 805,3 муң, көдээ ажыл-агый – 175,5

муң, кадык камгалалы – 339,5 муң, культура чырыдышкыны – 86,2 муң, райкомнун ниити килдизинге – 163,2 муң. Күүсеткени – 1422822 рублей.

1950 чылдарда Кунгуртугнун эге школазы

1950 чылдың сентябрь 1-де Кунгуртугнун эге школазы ажыттынган 1-ден 4 класска 89 өөреникчи парта артынга олурупкан.

1953 чылдың март 5-ке чедир Тере-Хөл районнун удуртулга аппарадын дүжүрген. Бодунун туруп келгени 15 чылдарының иштинде Тере-Хөл кожуун мурнунга салган сорулгаларын күүседип шыдаан. Ооң кижилери бодунун Тыва күрүнезинин хамаатылары деп адынга төлептиг бооп, ажыл-агыйын, культуразын бедиткеннер. Ол дээрге колдуу 1870-1880 чылдар сөөлүндө төрүттүнген кижилер-дир.

1954-1964 чылдарда Сарыг-Хөл биле Кунгуртуг суурну Ак-Дөргүндө суг дээрбези-биле ажылдаар электри станциязы чырыдып турган.

1961 чылда Кызылдан Кунгуртугга ай ажыг чоруп тургаш, баштайгы трактор келген. Ук тракторну колхоз даргазы Севээн Семен Хунаевич, трактористер Күнчүн Маады, Доржу Дмитрий, орук айтыкчызы колхозчу Сандак Даржаевич Кыргыс эккелген.

1965 чылда суурларны дизельдиг станциялар-биле чырыдып эгелээн.

1977 чылда «Уругларның уран чүүл школазы» Кунгуртуг суурга ажыттынган.

1980 – 1991 чылдарда чонну Кызыл – Кунгуртуг – Кызыл аразынга аргыштыралары-биле 45 минут ужар ЧЕХ «ЛИИ-2» самолет ужуп турган.

1992-2015 чылдарда электроннуг сайзыралдың үезинде Кунгуртуг суурнун харылзаа салбырын Шимит Чойгана Седиповна билдилиг удуртуп келген. Ол Улан-Удэге электротехниктиг харылзаа салбырын дооскан.

1995 чылда «кымыскаяк өө» дег хевирлиг 3 кг бүдүн арыг алдынга алдын тывыкчылары таварышкан. Ол чылдан эгелеп, тере-хөлчүлөр кымыскаяк ышкаш кызып, бир демниг ажылдап турган.

Кышкы Кунгуртуг,
кожуун чагыргазының бажыңы

2002 чылда чаа чаарттырган Тере-Хөл кожууну тургустунган.

2002 чылдың июнь 15-те Тыва Республиканың Тере-Хөл кожуунунун Уставы күш кирип, Кунгуртуг суур төптүг аңгы кожуун болган. Оон бээр-ле бот-тускайлаң кожуун апарган. Чылдан-чылче амыдыралывыс, хөгжүлдевис чаа үениң эргилдезинче кирип, чаа-чаа бот-башкарылгалыг тускай бюджеттиг аңгы-аңгы Балыктыг – төвү Тал суур, Каргы – төвү Чыргалаңды суур, Эми – төвү Оттук-Даш, Шынаа – төвү Кунгуртуг деп сумуларлыг кожуун болдувус. Чазактын, яамыларның деткимчезинден шалыпкыны-биле хөгжүп бар чор бис.

2006-2009 база 2013-2024 чылдарда Кунгуртугнун уран чүүл школазын Тыва Республиканын культуразының Тергиин ажилдакчызы Алена Баазаңовна Иргит удуртуп келген.

2004 чылда Тыва Республиканың төөгү болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар комитет база Россияның эртемнер академиязының материалдыг культура төөгүзү институтунун эртем ажилдакчылары, төөгү эртемнеринин кандидаттары М.Е. Килуновская биле В.А. Семенов Пор-Бажыңны шинчилеп өөрөнгөш, оон паспортун кылган.

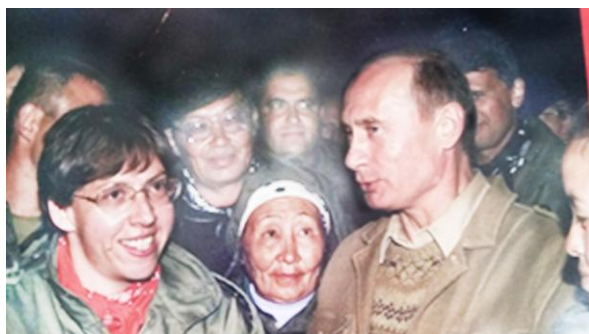
2007-2008 чч. Россия Федерациязының хамааты камгалал база онза байдалдар яамызының сайыды С.К. Шойгунун инициативазы-биле Пор-Бажыңның эртем шинчилел ажилдарының археологтуг экспедициязы ажилдап турган. Оон ажылынга амгы үениң компьютерлиг методтары-биле ажилдап билир (картография, лазерлиг сканирование, объектилерни тахеометриктиг база ортометриктиг тырттылары, геомагниттиг дилеп тывары дээш оон-даа өске) Россияның шыырак дээн археолог, архитекторлары киришкен. Пор-Бажыңны шинчилээри-биле Россияның эртем практиказынга бир дугаар дээди профессионал эртем күжүн мөөңнеп чыгган. Оон ажылынга Тываның күрүне университетинин студентилери, башкылары база Россияның өске-даа дээди өөрөдилге черлеринин студентилери киржир аас-кежиктиг болган.

С.Ш. Хомушку РФ хамааты камгалал база онза байдалдар яамызының сайыды С.К. Шойгу-биле

Архелогтуг экспедицияның түннелдери Пор-Бажыңның ховар болгаш онзагай объект болуп турарын бадыткаан. Ажылдар төнгөн соонда Пор-Бажыңның ханаларын геоспан-биле быжыглааш, ширик-биле дуглаан.

Бурунгунуң кайгамчык тураскаалы – бурунгу уйгур хоорай орну Пор-Бажыңга Россия Федерациязының президентизи В.В. Путин база кээп, ук экспедицияның чугулазын демдеглээн.

2009 чылда Тере-Хөл кожууннуң чонунуң хей-аъдын көдүрер сорулгалыг Кунгуртуг суурга хүрээ тудары-биле ачы-буян марафонун ийи черге эрттирген. Кызыл

хоорайда чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывысты кыйгырып, ТР-ның Дээди Хуралының депутаттарын болгаш өске-даа удуртукчуларны, лама башкыларны мөөңнөп, бирги ачы-дуза марафонун Кызыл хоорайга, а ийигизин суурнуң чонунга организаптап эрттирген.

2011 чылдың октябрь 14-те Тере-Хөл кожууннуң төвү Кунгуртуг суурга чоннуң четтикпейн манап турганы «Чыргалаң» хүрээзи ажыттынган.

2016 чылдың декабрь 1-де Кунгуртуг суурга республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейниң филиалы «Пор-Бажың» аттыг төөгү база чурт шинчилел музейи ажыттынган. Ооң эргелекчизи – С.Ш. Хомушку. Ук музей 2001 чылдан ноябрь 2016 чылга чедир хуу этнография музейи турган.

2017 чылда «Инек – чемгерикчи» деп губернатор төлевилели-биле 10 өг-бүлө бызаалыг инектерге чединген.

Бөгүнгү Кунгуртуг, февраль 2024 чыл

Амгы Тере-Хөл кожууннун төвү – Кунгуртуг суур. Ол девискээрни хүн херели баштай-ла шонуп кээр чечектиг аянга, хүртү ышкаш дээрбектелип турар агымныг, ырлыг-шоорлуг хемчигеш дагларда тос черден үнген баштары даглар адаанда караңгы шыргай кара эзимнер иштинден эгезин алгаш, Тере-Хөлче кирип чыдар. Хая-даштарны оюп эртип, чымчак хөрзүннү ханыладыр чара шаап бады барган. Чамдык соок чылда суурнун чонун девидедип, булуктап туруп бээр. Суурга-даа, хемчигешке-даа Хүнхүртүүвүс деп атты чон берген. Ону бо черниң улуг назылыг кижилери мынчаар тайылбырлап турар: *Хүн* – эртенги хүннүн херелдери девискээрни шыва алы бээринде, *Хүртү* – төнчү чок маанайның дескинии.

2018 чылдың январь 1-ниң көргүзүглери-биле 4 сумулуг Тере-Хөл кожууну 2373 чурттакчылыг болган: Шынаа сумузу – 1740 киж, Каргы – 250 киж, Балыктыг – 98, Эми – 185 киж.

2020 чылда «Аныяк өг-бүлелерге 200 хой-биле дузаламчы» деп губернатор төлевилели-биле 4 аныяк өг-бүлө 200 хойну ап, аал-коданын туткан база 20 бызаалыг инектерни 10 өг-бүлөгө берген.

«Чаа сорук» деп төлевилел-биле бир өг-бүлө шиномонтаж ажыдып алган, алгы-кеш ууштап кылыр цехти бир өг-бүлө база хлеб быжырап бажыңнарны 3 өг-бүлө ажыдып алган.

Хууда сайгарлыкчы А.А. Дондуп губернаторнун төлевилелиниң дузазы-биле «Тарыс» аржаанынга профилакторий ажыдып, дыштанып эмнениринге бүгү таарымчалыг байдалды тургускан.

2021 чылда Тере-Хөл девискээринге Сонгу чүктүн ивилерин өстүрүп эгелээри-биле Хомушку Аяс Бясович төлевилелди ажылдап кылгаш, кожуунче дилег билдиришкенин киирген. Кожууннун бирги оралакчызы Т.С. Ховалыг деткип, дузалажып, сан-хөөгө хамаарышкан санаашкыннарны кылып берген. Тус чер хуралының баштыңы А.М. Дудуп Тыва Республиканың көдээ ажил-агый яамызынче «Агростартап» субсидиялыг грант акшазы-биле ивилерни садып алыр дилег өргүүделди бижээн.

Каргы сумузунун Сенгел сынында Аяс Хомушкунун чайгы турлаа

2021 чылдын март айда Тыва Республиканың көдээ ажил-агый яамызы ивижи А.Б. Хомушкунун төлевилелин деткип, ивиниң баш санын өстүреринге база көдээ ажил-агыйның рынок үезинде ивиден алыр продукциязын (мыйызын, эьдин, кезин) сайгарып, садып болурунун аргазын тургузуп, төлевилелди боттандыраары-биле Тыва Республиканың субсидиялыг грант акшазы-биле ивилерни садып аарын чөпшээрээн.

Сайгарлыкчы Аяс Хомушку Соңгу чүк ивилерин садып алыры-биле Тожу кожуунунуң Ак-Аъттыг-Хөл деп черде ивижилер Орай-оол В.В., сайгарлыкчы Марчин А.С-тен 50 баш ивилерни ноябрь он сестин хунунде садып алган.

Тере-Хөл кожуун, Сенгел сыны. 2023 чылдың июль 8. Арктиктиг шинчилелдерниң төвү, МАЭ РАН-ның улуг эртем ажылдакчызы төөгү эртемнериниң кандидады, философия эртемнериниң доктору Вероника Александровна Беляева-Сачук биле Аяс Хомушку

Тожу биле Тере-Хөл кожууннарның аразы кончуг ырак, 150 дүн-хүн дургузунда тос кыштың соогунда Аяс Хомушку чуржузу Эртине Маадыевич Кунчун-биле ивилерни чедип чорааш, эккелгеннер.

Тожу кожууннуң ивижилери ёзулуг өгбелериниң чаагай чаңчылын кадагалаан, дузааргак, чончусун бадыткааннар. Олар Эртине биле Аяска боттуг дузаны кадып, бураны-биле тайга-таңдыларның харын аштап, корзаң-корзаң хаяларлыг черлериниң оруун айтып, аыш-чеми төне бээрге, Костя, Вадим, Виталийниң дузалажып турганының ачызында 2022 чылдың апрель 1-де, дош батпаанда Каа-Хемни Коптулап баткаш, Улуг-Шивей дужундан кежиپ келгеннер. Шивейден Кунгуртугга чедир 300 км арткан. Хар эрип эгелээн, ивилерге чааттыг черлер көвүдээн. Ивижилерниң ал-боттарынга Тере-Хөл кожуун чагыргазы боттуг дузаны чедирген. Май 6-да Кунгуртуг суурга ивилери-биле Аяс, Эртине чедип келгеннер.

2022 чылда Балыктыг сумузунуң Тал сумузунга эге школа ажыттынган. Ол-ла чылын ук суурга ФАП база туттунган, Интернетти база ажыглаар аргалыг апарган.

2022 чылда Кунгуртуг суурга чаа Культура ордузу ажыттынган, уругларның уран чүүл школазы база кожуун эмнелгезинге капиталдыг ремонтуну кылган.

ООО «Дизель» чери Кунгуртугга турум чырыкты хандыра берген.

2023 чылда Кунгуртуг суурга чаштарның 100 олуттуг садиги туттунуп ажыттынган.

2024 чылда Эми сумузунуң төвү Оттук-Даш суурну тудуп эгелээн.

Ынчангаш, Тывага болган үндезин өскерилгелер, чаартылгалар база чазыглар озалааш чер Тере-Хөлде кымның-даа хууда амыдырал-чуртталгазын, салым-хуузун оюп эртпээн.

Тере-Хөлчүлөрнүң салым-чолунга таварышкан бергелер:

1932 чылда – Тере-Хол самыыны;

1938-1951 чч. – репрессия, «контр» херээнге онаашканнар угу салгаан төрөл аймактарының аттарын чидирип, төрөл харылзааларын кошкаткан болгаш ам-даа тыпчып, билчип чадап чоруур;

1949 чылда коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганы-биле сууржуң амыдыралче чон хөйү-биле киргеш, сарлык база иви мал агыйындан ыраан;

1953 чылда Тере-Хөл районунуң дүшкени-биле Шынаа суму девискээринин чурттакчылары 17 чыл дургузунда ол-бо районнарның санынче кирип турганындан огулуг хөгжүлдө албаан база чурт-девискээр талазы-биле чидириглерге таварышкан (Үш-Белдир, Кара-Белдир, Үстүү-Балыктыгның черлери Кызыл хоорай, Каа-Хем, Эрзин девискээринче, а Терместер, Хос, Барчын аржааны Моолче кирген).

1996 чылдан эгелеп, Тыва Чазактың дорт удуртулгалыг Шынаа суму девискээри тургустунганы-биле Тере-Хөлдүн чурттакчылары хууда ажыл-агыйын тудуп, сайзырады берген.

2002 чылда чаартынган Тере-Хөл кожууну база үш суму тургустунган, хөй албан черлери хевирлеттинген, хуу сайгарлыкчылар бут кырынга туруп, ажыл-агыйын сайзыраткан.

Өлчей-кижиктиг тере-хөлчүлөр үениң шылгалдазын ажып эрткеш, келир үеже бүзүрелдии-биле базап олурап.

ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ СҮЛДЕ ДЕМДЭЭ БИЛЕ ТУГУ

Тере-Хөлдүн сүлде
демдээ – эмблемазы

Тере-Хөлдүн сүлде демдээ француз калга (шит) хевирлиг болур. Ооң үстүкү ак-көк өңнүг шөлүнүн ортузунда – тырыкы лиди (календарь), оң талазында – хүн, солагай талазында – айның чуруу.

Лидиниң чуруу дөрт чоорту бичелеп турар долгандырыглар-лыг тырыкыдан тургустунган, ынчангаш биче хемчээлдиг долгандырыг улуг долгандырыгның кырында чыдар. Эң биче төвүндө чыдар бирги долгандырыгның иштинде кызыл өңнүг кас демдек, оон улуг ийиги долгандырыгда 7 төгерикигештерни, үшкү долгандырыгның кыдыында 8-8 төгерикигештерни болгаш үш-булуңчуктарны чергелештир чураан. Даштыкы дөрткү долгандырыгның кыдыында 28 төгерикигештерни сиилбип каан.

Калганың төвүндө (чүрээнде), ногаан куржагның кырында 7 биче болгаш 2 улуг диштер хевирлиг ак өңнүг үш-булуңчукту чураан. Куржагның адаанда ак доора дилиндекти чураан. Калганың ортузунда (хининде) куу-хүрөң өңнүг шивээ чуруун сиилбип каан. Калганың адаккы ак-көк өңнүг бүгү шөлү чалгыг хевирлиг дыйлагар ак өңнүг шыйыгларлыг.

Тайылбыры:

Ада-өгбелерниң чүдүп чорааны Дээр Адазының сүлдези – ак-көк девискээр.

Үстүкү шөлдүн ортузунда Пор-Бажындан тывылган тырыкы лидиниң чуруу бар. Ол лидиниң чуруунун төвүндө турар долгандырыгның иштинде кызыл өңнүг кас демдек Кунгуртуг суурнун бурунгу ады – Хүн-Хүртүнү болгаш лидиниң ай-хүн эргилдезин илередип турар. Бурунгу ада-өгбелеривистиң билиглери-биле алып болза, кас демдек дээрде хүннүн дээрде эргилде оруун көргүскен демдек-тир.

Ийиги долгандырыг иштинде 7 төгерикигеш неделяның 7 хонуун көргүскен. Үшкү долгандырыг иштинде 8 төгерикигеш болгаш 8 үш-булуңчуктар айның 8 үе-кезээн (фазазын) илереткен. Дөрткү долгандырыг иштинде төгерикигештер эрги ай лидизиниң (календарының) бир айда турар 28 хонуун илередип турар.

Ниитизи-биле Пор-Бажындан тывылган тырыкы лидиниң чуруу, ооң ийи талазында хүн болгаш айның чуруу-биле каттышкаш, үе эргилдезин илеретпишаан, Тере-Хөл кожууннун девискээринде бурунгу үеде эртем сайзырап турганын көргүзүп, бо чүүлдү бадыткап турар кол херечизи болуп турар.

Калганың төвүндө ногаан куржагның кырында 7 биче болгаш 2 улуг диштер хевирлиг үш-булуңчук Тере-Хөл чонунун 9 ыдыктыг тайгаларын, ылаңгыя 2 улуг диш ышкаш үш-булуңчук 2 кол ыдыктыг тайгалары Хаан-Тайганы болгаш Кадын-Тайганы сиилбип көргүскен.

Бо тайгаларның ак өңү оларның ыдыктыын болгаш Тере-Хөл кожууннун онзагай ак дагларын айтып көргүскен. Ногаан куржаг Тере-Хөлдүн шынаазын болгаш байлак тайгаларын илереткен. Калганың адаккы чалгыг хевирлиг дыйлагар ак өңнүг шыйыгларлыг ак-көк өңнүг шөлү Тере-Хөлдү көргүскен.

Калганың ортузунда сиилбип каан шивээ Тере-Хөл кожууннун кол кайгамчык ыдыктыг тураскаалы болур Пор-Бажың шивээзин көргүзүп турар. Бо шивээниң өңүн дой-малгаш өңү ышкаш куу-хүрөң кылдыр өңнеп каан болгаш бо өң ада-өгбелеривистиң чүдүп чораан Чер Иезин илереткен.

Тере-Хөл кожуунунун тугу

Тере-Хөлдүн тугу доора үш дилиндектен тургустунган. Үстүкү биле адаккы дилиндектер ак-көк өңнүг, ортаакы дилиндек ногаан өңнүг. Бо үш дилиндектиң аразында ийи чинге ак дилиндек чурутунган. Туктуң төвүндө Пор-Бажыңның лидизиниң чуруу бар.

Тайылбыры:

Туктуң үстүкү ак-көк өңнүг дилиндээ аяс дээрни, ортаакы ногаан дилиндээ Тере-Хөлдүн шынаазын болгаш байлак тайгаларын,

адаккы ак-көк дилиндээ Тере-Хөлдү болгаш ук кожууннун хем-сугларын илередип турар. Үш улуг дилиндектиң аразында ийи чинге дилиндек ук чер-чурттуң онзагай ак дагларының өңнерин көргүскөн.

Туктуң ортузунда Пор-Бажыңдан тывылган тырыкы лидиниң чуруу бар. Ол лидиниң чуруунун төвүндө турар долгандырыгның иштинде кызыл өңнүг кас демдек Кунгуртуг суурнун буруңгу ады – Хүн-Хүртүнү болгаш лидиниң ай-хүн эргилдезин илереткен. Буруңгу ада-өгбелеривистиң билиглери-биле алыр болза, кас демдек дээрге хүннүн дээрге эргилде оруун көргүскөн демдээ-дир. Ийиги долгандырыг иштинде 7 төгерикигеш чеди хүннү (неделяны) көргүскөн. Үшкү долгандырыг иштинде 8 төгерикигеш болгаш үш-булунчуктар айның үе кезээн (фаазын) илереткен. Дөрткү долгандырыг иштинде төгерикигештер эрги ай лидизиниң бир айда 28 хонуун айтып турар.

Билдинмес сөстөрнүн тайылбыры:

1. Калга – буруңгу дайынчының холунга кедип алгаш, мага-бодун камгалаар куяктыг херексел, эрте-буруңгу тыва ады (орустаарга щит дээни ол). Бистиң ада-өгбелеривис болур буруңгу уйгурларның дылында ону калкан азы калган деп адап турган. Уйгур дылдан бо сөстү моолдар үлегерлеп алган. Амгы моол дылда ону *халх*, эрги моол дылда *калга* деп адаар (амгы моол дылда бо херекселдиң өске ады база бар. Ону бямба дээр). Бо херексел ады-биле моолдун эң улуг чонун XVI-XVII чүс чылдардан бээр адап эгелээн.

2. Француз калга – Барыын Европаның сүлде-демдек өөренир эртеминде (геральдика) адаан шиштеп каан дөрт-булунчук калганы мынчаар адаар турган. Бо калганы колдуунда француз болгаш орус сүлде демдектерге ажыглап турган.

3. Лиди – ай-хүн, үе эргилдезин санап турар чүүлдүн эрги тыва ады (орустаарга календарь дээр). Бо сөстү буруңгу уйгурлар кыдат дылдан үлегерлеп алган. Амгы моол дылда мону лит дээр.

4. Хүн-Хүртү – кас демдектиң бир ады.

Тере-Хөл кожуунунун эмблемазы биле тугунун тайылбырын Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун төөгү килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы Борис Монгуш кылган.

Тере-Хөл кожуунунун эмблемазы биле тугун чуруурунун авторлуг бөлүү:

Туктуң идеязы: Хомушку Серенмаа Шулуевна, Кунгуртуг суур.

Геральдиктиг чедир кылыр ажылдар: Константин Моченов (Химки), Юрий Фрейман (Кемерово).

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ТӨРЕЛ АЙМАКТАРЫ

Делегейде ады алгаан Пор-Бажыңныг, өгбелери уйгурлар (хөй уктуг – хөйүк), Борчигиннер, Иргиттер, Кыргыстар, Колдар, Кыдаттар, Салчактар, Сояннар (додуттар, тожулар), Хертектер уктуг-дөстүг өндүр чонум хүндүлээчел аажы-чаңныг, өлчей-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг!

Каргы арбанның төрөл аймактары

Каргы арбанының чурттакчылары: Салчактар, Хертектер, Колдар, Иргиттер, Кыдаттар.

1. Салчактарның төрөл аймаа

Салчак төрөл аймактың малы беш чүзүн. Кидис өглерлиг. Чайлаа *Чыргалаңды – чыргалдыг оран*, мал, кижичурттаарыңа таарышкан. Улуг орук белдири.

Салчактарның улуг нояны Дамдын (Чорбаа) Каргыга кээп чурттаан. Ооң кадыны Содунам. Содунамның ачазы Каргыга чурттап чораан Хертектерниң төрөл аймааның эң улуу Маны-Кеский. Авазы Термис борчигиннеринден (төрөл аймак) келин бооп келген Хенче-Кара. Содунам 1902 чылда Богур биле Хайгыс-Белдиринге төрүттүнген, шилгедек мага боттуг, чараш кара карактарлыг уруг. Ол 14 харлыында Нуур сумузунун дүжүмеди Нордуп-Чаланың оглу Хайдып-Хаа-биле өгленип алган олурда, авазы келгеш, уруун: «Өглөп баштаан эвес мен. Эжиң өөрүң-биле ойнап, хөглөп чор дээн-не болгай мен» – деп са кончааш, алгаш барган. Хенче-Кара уруу Содунамны сүрүп аппаргаш, Дамдын ноянга кадай кылдыр берипкен.

Содунам кадын тун уруун Дежитти Каргының Казанактыга божаан. Дамдын ноян Нуур сумузунун чагырыкчызы Серээдир мээрениң кады төрөөн дунмазы Каа-Хемниң Көк-Хаакка келин бооп барган Хорлуукайдан Санчааны салгакчы кылдыр азырап алган.

1921 чылдың чазынында Салчак Дамдын ноян Каргының Казанактыга аарааш, өлгөн. Каа-Хемде Салчактарның базырыынче аппаар дээш, ооң мортун кылгаш, четтикпээн, орук дүшкен. Мортук чевег чанынга ирээн, артынчылары чеден чылдарга чедир турган. Чайын төре солчулгазы болган.

Содунам кадын репрессияга таваржып, «эрге чок» түрегделди көргөн. Оглу Салчак Санчаа хилег көргөн кижичурт дээш ТАР-ның эрге хоойлу дүрүмүнүн 58-ки чүүлү езугаар 25 чыл дургузунда хоругдалга шииттирген. Ол Красноярск крайның Дзержинск районунун Тасеевка деп суурунга узун назы назылаан. Уруу Дежит Сайгал кыргыстарының керни бооп баргаш, аас-кежиктиг чуртталганы эрткен.

Салчак Дежит (Шура) Дамдиновна биле Кыргыс Сандак Доржаевичиниң ажы-төлү: Көк-оол, Виктор, Мария, Галина. Олар шупту дээди эртемниг, чонунга хүндүткелдиг кижилер болган.

Салчак төрөл аймак он шаа өг-өреге, иви болгаш инек, чылгылыг турган. Каргы хемни өрү чоктааш, Хертек, Иргит, Кол, Кыдат аймактар-биле кудалажып, бо черге турумчаан.

Салчак нояны Кыдаттың Ушан хоорайындан ус-шевер кыдаттарны чалап, Хүрээ-Дуганын 1825 чылда Хаазыт хожууннун Нуур сумузунун Даштыг-Дөргүнге туткан.

2. Хертектерний төрөл аймаа

Каргыга чурттап чораан Хертектерний төрөл аймааның эң улуу ноян уктуг Манны-Кеский. Бо аймактың ук дөзү Даа кожуундан үнген тывалар бис дижирлер. Бир үеде Салчак ноянынга бериптерге, Каргы хем унун чурттаар кылдыр тускайлап бергеш, мал-маганы, арат-албатылары-биле көжүп келгеннер.

«Хагарайның чеди оолдарындан» тарап, Каргы унунга мурнунда турумчуп чурттаан кыдаттар-биле эл-хол бооп чурттай бергеннер. «Хагарайның чеди бөрүзү» уктуг алышкылар озук-чолдун эдилели дээр даштыг, шилгедек узун дурт-сынныг, бай, хөй мал-маганныг, чонунга хүндүткелдиг чорааннар. Биске билдинип (1921 чылдан) турары-биле Хагарайның 7 оолдары:

1. Номой (Номхон) Чааш – Каргының Белдирге оваалыг, Саглагар-Дыт, Чиңге ол чоок кавыга чурттап чораан.

2. Санаа азы Санаа хелин – Белдир, Мөрен, Сөөлдек ынчалдыр чурттап чораан.

3. Шоожуй азы Шожуй Хертек – Чалаш, Чыргаландыга чайлаар турган.

4. Чамыяң азы Чамыяң Кунзат – Хайгыска кыштаар, Боомга чайлаар турган.

5. Узун-Сотпа азы Чигжит-Мээрэң – Узун-Чылга кыштаар, Чалбанга чайлаар.

6. Тончаа-Хаа (контр херээнге онаашкаш, Хөл Дончай апарган) – Кара-Дытка кыштаар, Санныг-Тейге чазаар, күзээр. Чыргаландыга чайлаар.

7. Шой-Сурун азы Өлчей-Хаа – хеймери, 1880 чылда төрүттүнген, Каргыга кыштаар, Сарыг-Булуңга чайлаар турган.

Хагарайның 7 оолдарының салгалдары амгы тере-хөлчүлөрний өзек каадырлары апарган. Чаа эртем техниктиг сайзырал хөгжүлдесин чедип алган эртемниглер. Олар «Дээр дажы чолдуг эдилелин» ам-даа кадагалап, хумагалап чоруурлар, Хертек өгбелериний чуртун чурттап, ажы-төлүн өстүрүп, беш чүзүн малын малдап, ыдыктыг черлеринге «Сүзүк булуңун» кылганнар.

Хөл Дончай Чамзы-Чагырыкчының салым чолу

Хорагайның чеди оолдарының 6 дугаар оглу Дончай Чамзы-Чагырыкчы «контр» херээнге таварышкан турган.

Ноян уктуг Хертек Дончайга кадай кылдыр борчигин уктуг Термистиң Бураат-Хем унундан Бөөвэни дилеп алганнар. Келинни берген аймаандан өске чонче чоргузарда, эш кылдыр төрелиниң уруу Чондамны (Севиини) эжеп бергеннер.

Дончай Чамзы-Чагырыкчы Нуур сумзунун Каргыга 1901 чылда төрүттүнген. Ону 1940 чылдың сентябрь 12-те Тере-Хол кожуунунун Каргы арбанындан тудуп хоругдаан. ТАР-ның ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1941 чылдың январь 31-де ТАР-ның ЭД-зиниң 10-13 чүүлдерин езугаар дээди хемчег-биле боолап шииткен.

Дончайның оолдары Дангыр-оол, Шанчимии оларны чоннун дайзыннары, «контр дайзынының оолдары» дээш, школадан үндүрериниң дугайында дужаалды номчааш, өөреникчилер санындан казааш, НКВД-ниң аъттарын ажаар кылдыр айтышкын бергенин дыңнаткан.

Дончайның кадайы Бөөвэниң эргезин казааш, суд, прокуратура албан черлериниң одаар ыяжын Баян-Уула даандан чүктеп эккээр, девискээрин аштап, арыглаар кылдыр шииткен. Эт-севин, мал-маганын хавырған. Эрге чоктарга Чыргаландының Сарыг-Булуңга чурттаар чер берген. Эрге чоктарның аалдарынга кижилер кирери хоруглуг турган. Олар боттары база кымга-даа ужуражыр эргези чок.

1941 чылдың май айда Бөөвэниң кады төрөөн дунмазы Ёмбуң уруу Тамааны эдиртип алгаш, угбазынга ужуражып, оолдарга Чүгүрүк-Ала аътты берген. Эрге чоктарга ужуражырда, албан 24 шактыг чөпшээрелди ап, ат салган бижик алыр турган, оон оозун

шүүгү черинге барып хүлээдир. Угбашкылар ужурашканда: «Честенер ам чок. Оолдар аар-кадыг ажылга кадыы чок каар ирги бе деп коргуп чор мен. Мен-даа канчаар чүс-чүс малым малдап чораан болгаш тоовас, могавас, харын дүн-хүн дүрген солчур-дур» – деп, Бөөвэ угбазы чугаалап олурган.

Даай-авазын үдеп, Бөөвениң улуг оглу Дангыр-оол Чүгүрүк-Алазын мунуп алгаш, Чыргалаңдыга чоокшулап орда, Чооду Аракчаа шагдаа сүрүп келгеш, аъттың эзерин оолга чуктеткеш, аътты боду чедип алгаш, чорупканын угбашкылар уруглары ам-даа ужурашкан санында-ла чугаалажырлар.

Бөөвэниң эдертип келгени Чондамның (Севииниң) салым чолу

Хертектерден лама Кунзат-Чадамба Чондам (Севииниң)-биле өг-буле туткан. Оглу Чадамба Василий Чамыянович.

Чадамба Василий Чамыянович – Тере-Хөлдүн эң шевер кижилериниң бирээзи. Колхозтуң чазаныкчызы, тудугжузу, Күш-ажылдың хоочуну. Василий Чамыянович школага ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап турган.

Бир катап аалывыска келгеш, башкы: «Мен сээң эдеринчи-коштунчу даайың хевирлиг мен. А сээң хин даайларың Дангыр-оол, Шанчимии олар ыйнаан» – деп домактаныр турган.

- Чаа, бо чер күдээзи аал-чуртун сактып, чаныксап тур сен бе? – деп Бяяс башкыдан айтырарга, оозу серт-даа дивейн, харын:

- Силерниң ук ызыгуурунар сонуургап ор мен, акый – деп харыылап турган.

- Мен «контр» лама адалыг, эзер дергизинге туттунарының кырында 7 харлыымдан өскүс арткаш, чүнү көрбедим дээр. Мени Хертектерниң Чигжит-Мээреңи азырап алган. Ооң оглу Сергей Чигжит. Кара ажылга элээди назынымда-ла дадыккан мен. Ам эки үе келген-дир, ажылдап-ла шыдаар болза, ажыл, акша бар. Хептиң экизин, чемниң сүүзүннүүн чиир. Берге үени эрттим: школа бар, ынчалза-даа «эрге чок» дээш, өөрөтпес. 8 харлыымда өөрениксээш, Чыргалаңды школазының соңгаларын бакылаар, соктагылаар турган мен. Бир катап чемненгеш үнген оолду соккулай бергенимде, шагдаа черинге чедирген. Прокурор Ямбил мени ойтур октааш, доңгүраан ужулгаш, хойгулаштыр өзөптер мен, эрге чок кижин чүге суурда келдиң – дээн. Ол хевээр суурже барбастаан мен. Колхоз тургустунуп келирге, кадарчы апарган мен. Ам ажы-төл көвүдээн. Оларымны-ла эртем-сургуул чедирип алзымза-ла деп чоруур бо-ла-дыр».

Кунгуртуг суурнуң хүндүлүг чурттакчылары,
Күш-ажылдың хоочуннары: Тудуп Михаил
Дугерович, Чадамба Василий Чамыянович,
Шанчимии Андрей Тончаевич, Шанчимии
Анна Егоровна, Чадамба Норуң Ходутовна
база оларның уруглары

Бо үелерде Василий Чамыяновичиниң оглу Геннадий кожууннуң муңчу малчыны, Яназы – мал эмчизи, Буяан-кыс – башкы, Роберт – 60 маадыр аттыг музейниң салбыры Кунгуртугда төөгүнүң чурт шинчилел музейинде ажылдап турар, ыраажы, хөй-ниитичи. Ооң оолдары Ларсо Робертович – тыва хөгжүм башкызы, ча адарынга кожуунда тренер, Мерген-Херел Робертович – Тыва төпте ажылдап турар хөөмейжи, хөгжүмчү.

Берге үени эртип, эргезин казыдып турган Василий Чадамба биле Андрей Шанчимии – амгы үеде Күш ажылдың хоочуннары, Кунгуртугнун тургузукчулары, хүндүлүг чурттакчылары.

Хертек уктуг Чөвүрээ хам

Үжен чылдарның эгезинде Каргыга бөөдөй өглүг хертек уктуг Чөвүрээ хам чурттап чораан. Башкы доңат үезинде бир шериг хептиг кижиге орайтааш, Чөвүрээниң өөнгө хонгаш, чоп кончуг соок чүвөл, доңуп хондум деп, эртенинде аалдың шайын ижиб оргаш, дөрде аскан дүңгүрнү көрүп каан.

- Кымның дүңгүрү боор азы ээзи болзунарза, мени көрүп бериңерем – деп дилээн-дир. Хам-даа хамнааш: «Элдеп чүвө, бо-ла соок өггө чурттаар салымның төл-дүр сен» – деп каан.

- Ал бодум Сүттүг-Хөл оглу боор мен. Бээр катап оруум чок – дээш, аалдан казырадып ыңай болган.

Чылдар эрткен. 1939 чылда кышкы шанактыг кошка фуфайкалыг, кидис идиктиг кижиге чедип келген. Ады-сураа Тывада алдарлыг мөгө Сталин-Сталь-Сарыг болган. Ол Чөвүрээ хамның чаңгыс кызын алгаш, хөй ажы-төлдүг болган. Амгы үеде оларның ажы-төлү арбан чыгыгы эки чурттап чорлар.

3. Кыдаттарның төрөл аймаа

1825 чылда Амбын-Ноянның чалааны-биле Кыдаттың Ужан хоорайындан ус-шевер кыдаттарны чалап эккелген. Олар Нуур сумузунга хүрээ ыяштарын саактай салып тургаш, тудуп кылган. Хүрээ тудуу төнерге, улуг ус-шеверлер чер-чуртунче чаныпкан, а аныяктары хертек төрөл аймактың кыстары-биле өг-бүлө тудуп, Нуур сумузунга доктаап чурттап берген. Ол үеден эгелеп, кыдат төрөл аймак тывылган.

Чыргалаңдының Доора-Мээске турган Хүрээ-Дуганнары.
Финляндиядан аян-чорукчу, эртемден Си-Джей Е. Линден (C-J.E. Linden), фотограф Гуннар Перманның (Gunnar Perman) 1917 чылдың сентябрь 12-де тырттырган чуруу.

Нуур сумузунга чурттап артып каан кыдат ус-шеверлер: Чыргалаңды школазының повары Сю-Фу (Во-Фу, чонда ады Намзырай Онже), хуу сайгарлыкчылар Хо-Фы-Лин (чонда ады Кара-Карак), Лу-Шан (чонда ады Шартай), Фан-Фын-Шин (чонда ады Шокар-Бады).

Чыргалаңды хурээзин 1940 чылдың 9 айның 10-нун хүнүндө бузуп дүжүргөн.

Кажан хүрээни бузуп дүжүрер дээш, кувискаалчы кыстар дуганнар кырынга ол-бо маңнажап туруп бээрге, оларны соскадып, хүрээниң дөрт чүгүнден кыдаттар дүжүргөш, чый салып кааннар. Оларны чон ам-даа чоргаарал-биле сактып чоруур.

Тере-Хөл районунуң төвү Чыргалаңдының Доора-Мээсте турган Хүрээ-Дуганнарын бузуп дүжүргөш, ламаларын болгаш хуурактарын база Каргы сумузундан 32 кижини «контрлар» дээш тудуп хоругдаан. Ону тодаргайлап көөр болза, архив материалдарындан дараазында чүүлдер бадыткаттынып билдинип турар.

ТАР Тере-Хөл районунуң Каргы сумузундан РСФСР-ниң КК-ның 58-1, 58-2, 58-8, 58-10 кезээ-биле шииттиргеннер: Хөл Шээжеп, Хөл Банчап, Кол Сенчи-Назын, Кол Каарганчык, Кол Кура, Карчин-Хелин, Шоо Томур, Кыргыс Кожул-Кунээ, Алдай, Хөл

Чинмит Сергей Долмаевич, Кыргыз Чурук-Сундуй, Хөл Баазан, Хөл Серээдир Тамбаевич, Фан-Фын-Шин (Шокар-Бадь), Сю-Фу, Во-Фу (Намзырапй Онже), Лу-Шан-Шын (Шартай), Хо-Фы-Лин (Кара-Карак), Хөл Бадь-Шуру Тасыевич, Хөл Тарма-Хелин Хаскан, Хөл Сарыгба Сукас, Хөл Сумургу Сеглигбей, Бамбий Хертек Чывырал, Кыргыз Сарыг-Буду, Кол Шээчеп Олчей-Хаа, Кол Шой-Сурун Олчей-Хаа, Хертек Дончай Сурасович, Чамзы-Чагырыкчы, Чудурук Сундуй, Салчак Содунам-Кадын, Салчак Санчаа Дамдынович оларның удуртуп турганы контрреволюстуг, шивишкин бөлүүн узуткаан:

1-де, Тывага революстуг езу-чурумну узуткаары.

2-де, СССР-биле кандыг-даа харылзааны үзери.

3-де, бир эвес Япония Тываже халдай берзе, ол бүгүдеге болур-чогуур таарымчалыг болгаш баазаны чуртка белеткээр.

Бо херек-биле холбаалыг 23 кижиге туттурган. Херекке онашканнарның өг-бүлеси, ажы-төлүн, кады төрөөннерин «эрге чоктар» деп ялалаан (куруне архиви, ф.1, оп 2, д).

1. Лу-Шан-Шын (Шартай), 1880 чылда Кыдатка төрүттүнген. Тере-Хөл кожууннун Каргыга көдөө ажыл-агыйлыг чурттап чораан. 1940 чылда тудуп хоругдаан. Хоругдалга чок болган.

2. Хөл Танчай Чамзы-Чагырыкчы Нуур сумузунун Каргыга 1901 чылда төрүттүнген. 1940 чылдың сентябрь 12-де тудуп хоругдаан. ТАР-ның ИХЯ-ның Суд коллегиясы 1941 чылдың январь 31-де ТАР-ның ЭД-зинин 10-13 чүүлдерин езугаар дээди хемчег-биле боолап шииткен турган. Тыва АССР-нин Дээди судунун президиумунун 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалын езугаар кем-херек үүлгедиинин барымдаазы чок болганы-биле, херекти соксаткан.

3. Хөл Сукас Сарыгбаа оглу Кыргыз сумузунун Балыктыгга 1884 чылда төрүттүнген. 1940 чылдың март 25-те тудуп хоругдаан. Истелге үезинде чок болган (архив № 327). Тыва АССР-нин прокурорунун 1990 чылдың июнь 18-те доктаалы-биле агарткан.

4. «...Тере-Хөл кожууннун школада Каргы сумузу Сарыгбаа оглу Шимит (9 харлыг) үүлгедип турар чүүлдерин ап көөрге, нам, чазактың баштыңчыларының чуруктарын ном-дептерге көзүлген черинден ора тыртып турар, башкыларның ном-дептер, программаларын оорлап узуткап турар. Эдип чазап алыр дээш чадаан, угааны база өөренири кончуг эки! Ону көргөш, өске бичии уруглар ол оолдун дузалакчызы болур бис деп турар. 1939 чылда культура яамызындан беш чүүл чуруктуг бир кино апарган, ону үрөп каапкан...»

Сарыгбаа оглу Шимит (9 харлыг) өчүүнден: «...Мээң ачам Сарыгбаа күстен бээр он шаа катап кээп ужурашкан. Башкыларның ном-дептерин өрттедип, бүдүү чээргенден чыып алгаш, дүне туруп алгаш, школаны өрттедиптер сен. Школада чүүл-бүрү чуруктарны узуткап, чок кылып, боодан оорлап алгаш, шериг даргазы Алтайны, кожуун даргазын, кижиге эмчизин боолап каар сен деп чагаан» – деп, бичии Шимит өчөөн дээн Товарищтайның хол үжүү салган бижиге бар. (ТР архив ф. 92, оп. 14, д. 29).

5. 1922 чылда Хертектер аймаандан арат Чаш-оолду суму даргазынга Каа-Хем кожууннун удуртулгазы томуйлаан. Ол 1932 чылда «Тере-Хөл самыынын» азы үймээнин басчып, ревшеригге орук айтып, чон ортузунга уйгу-дыш чок ажылдап чораан кижилернин бирээзи. Чаш-оолдун чугаакыры чүген чок аът-биле дөмей-ле кижиге. «Байларның дарган чораан (мунмас чораан) аъттарын ревшеригге кулбурту мундулар мен» — дээр кижиге. Байларның дарган чораан чылгызын-даа, бода, шээр малын-даа үлегге үзүпкен. Дүвүрээзинниг үеде суму чонун баштап шыдаан. 1938 чылда ону «контр» (чоннун дайзыны) дээш тудуп хоругдаан, адының бажы эрте хойган.

Кыдаттарнын аймаандан бир өг-бүлениң салым-чолу

Куш-ажылдың хоочуну, Кунгуртуг суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, пенсионер Сю-Фу (Во-Фу, Намзырай Онже)-нуң хеймер оглу Сюрюнмаа Марат Максимовичиниң сактыышкыны, Кунгуртуг суурга 2001 чылдың январь 24-те бижээн.

1940 чылдың күстүң кааң аяс хүнүндө бистиң өг-бүлевиске кара булут диргелип келген. Ачавыс кыдат омактыг кижиге, Чыргалаңды школазының повары. Ажылындан келгеш, орайга дээр бир-ле чүвени иженип, кылдынып орап, черле хол куруг олурбас кижиге. Биске база албан кандыг-бир ажылды онаар. Орай удуур, эрте турар чаңчылдыг бис. Чаа-ла кум кынып турувуста, ачавысты шагдаалар аппарган.

Эртенинде ававыс бистерни – бежээлдививисти эдиртип алгаш, шагдаа черинге баарывыска, ачамга ужураштырган. «Уругларым, оолдарым, дораан чана бээр мен, өөңерге манап олоруңар. Уругларым, эки өөрениңер» – дээн. Ол олчаан чанып келбээн...

Угбаларым ыы-сыылыг школадан келгеннер. Школаның бүгү өөреникчилериниң мурнунга шугум чыскаалга Бавуу-Доржу, Хорлуу-Сюрюн, Тамы-Сюрюн олар чоннуң дайзыннары, «контр кыдаттың» ажы-төлүн школадан үндүргениниң дугайында дужаалды номчааш, өөреникчилер санындан казаан. Бистиң аалдарга кижилер кирери хоруглуг. Бис база кымга-даа ужуражыр эргевис чок.

1942 чылда ававыс аарый бергеш: «Ачаңар бо черге Салчак кожуунунуң ноянының чалааны-биле хүрээ, дуган тудары-биле дорт Кыдаттан келген. Олар ам чок. «Хостуг арат» солундан номчаан мен. Ачаңарны манаваңар дээш, карааның чажын бистен чажырап болду. Бис база чүвениң ужу-кыдыын угбаларым-биле бүдүү ававыстан чажырып, сайгарып, билип туттунуп турган бис.

- Ачаңарның эштери-биле кады туткан дуганнарлыг хүрээзи суур үстүндө ол-дур. Ол ышкаш Каргы унунда улуг кажааларны олар туткан. Сарызын деп черге кыдаттар чурттаары-биле үндүрүгнү чыл санында төлөп, анаа бажыңнарны тудуп алганы ол. Ачаңар дег ажылгыр болуңар. Аыш-чемни черден чыып, кадырып, дузап, ажаап ап чоруңар. Ачаңар чылда чиир чемин Сарызын, Кызыл-Боом, Оораш-Оймактан чыып белеткээр кижиге эвеспе. Ону утпаңар! – дээн. Ававыс үр болбаанда чок апарган. Ававысты даайым Баян-Хөө, ирем Санаа, даай-авам Чаш уруу Серенмаа үжелээ ажаап кааш, бисти тус-тузунда азырап алганнар. Акым бис ийини даайым ап алган.

Угбаларым удаа-дараа өг-бүлө тудуп, аңгы чурттай бергеннер. Улуг угбамны Седипти (Тамара) кожуунуң улус өөредилгезиниң эргелекчизи, башкы Сюрюнмаа Максим Чамзанович алган.

Хорлуу-Сюрюн (Маша) башкы Монгуш Очур-оол Хопаевич-биле өг-бүлө болган.

Тамы-Сюрюн (Нина) башкы Түмөн-Байыр Владлен Онгар-ооловичиге барган.

Мээн адым Сю Марат Фю оглу турган, солааш, честемниң (Сюрюнмаа Марат Максимович) адынга кылдыр кылгаш, школаже он харлыымда киирген.

Акымның адын шериг чоргузарда, кожуунуң паспорт столунуң даргазы Бавуу-Доржу Александр деп атты бергеш, чоргускан. Акым шеригден келгеш, Кызыл хоорайга киномеханикке өөренип алган. Бо черниң бирги дириг-чурук көргүзөр үндезин чурт-такчызы болган.

Угбаларым аныяк назынында чок болганнар. Оларның оолдарын честелерим-биле кады бут кырынга тургускан мен.

Честелерим Монгуш О.Х. – Хөндөргөйдөн, Тумен-Байыр В.О. – Чөөн-Хемчиктен, Сюрюномаа М.Ч. – Бай-Тайга чурттуг. Тере-Хөлден үнген каадырларны шуптузун башкылааннар, ынзалза-даа ат албааннар. «Контр кыдат уругларынга кадайланган» – дээш-ле ындыг боор. Хурал-суглаага, Хүндүлел самбыраларынга чуруктары турум дүшпес, мактадып-ла турганнар. 1990 чылдарның ортан үелеринде назылап кырааш, бо черге сөөгүн салганнар.

Моон алгаш көөрге, кыдат уктуг төрөл аймактын салым-хуузу аар-берге болгаш амыдыралдың аагын шыдап эрткеннер. Ам бо хүннерде оларның салгалдары эртембилиглиг, бурунгаар көрүштүг кижилер бооп бистин аравыста чурттап чоруурлар.

4. Каргы унунуң Кол төрөл аймаа

Кол төрөл аймак Каргы унунуң Элегестен өрү Ийи-Дыттан Үттүг-Дашка чедир чурттап чорааннар.

Кол төрөл аймактын кижилерин сактып тодарадырга мындыг:

Маңгыран аваның оолдары: Мижит, Кунгаа, Чульдум, Баян, Дозумаа.

Самбуу ирейниң оолдары: Дыгый-оол, Чаш-оол.

Шокшай ирейниң уруглары: Секпит, Кымзаарак, Уруг ...

Каргы унунуң Колдарындан үш дүңгүрлүг, үш кадайлыг Докулаң хам чораан. Улуг кадайы Элегес хем уну чурттаан, инек, хой, өшкү, чылгылыг. Ортун кадайы Каргы хем бажында иви малдыг. Бичии кадайы Эзир-Уя, Пөөштээтте иви малдыг.

Докулаң хам кончуг бай. Малы өскөн. Ивилерин чылда чаңгыс катап Каргы хемниң эгези үнген өзенге ол-бо кадайларының оолдары сүрүп кээр турган. Ивилер өзен ишти долу болза: «Эр хейлер!» – деп каар, а өзен долбас болза: «Чалгаа чүвелер, ивилер чүге эвээжил? Бодуңарның өнчүнер-дир ол-ла!» – деп са кончуур турган.

Кажан 1940 чылдан эгелеп, «контр» дээш, хам-ламаларны хоругдап эгелеп турда, улуг уруу Баамны Нарын бажында алдын казыкчыларынга аппарат; «Бо уругну ажилга өөредип бериңер» – деп дилээн-дир. 16 харлыг Баам алдынчыларның поварларынга дузалажып турган. Кажан алдынчылар ажылын дооскаш, чанар үези чедип кээрге, узбек оол-биле өгленгеш, Баам кады чорупкан.

Дамба Баам Чавыраловна 1985 чылда самолет-биле ийи чараш уругларын эдертип алгаш, төрээннери-биле таныжып, **чер-чуртун сонуурган, аажок чарааш оран-чурттан аъттанган-дыр мен** деп чугааланыр болду. Чугаа-домаа шуут арыг Тере-Хөл диалектилик. Баам Чавыраловна узбектерниң керни, алдар аттыг балыкчы, өске чуртка, чонга хүндүткелдиг ава болдум деп чугаалап олурган.

Дамба оглу Чавырал Докулаң «контр» херээнге шииттиргеш, ээп келбээн. Кадайлары оолдары-биле Тере-Хөлдүң колхоз, совхозунуң иви-жилери, тудугжулары бооп ажилдап чорааннар.

Амгы үеде Каргының Чодалык сыннарында иви мал ажил-агыйын катап тургускан. Ооң тайга-сынын ивилер каастап, чаадын оъттап, чуртун каастай берген.

Каргы сумузунда ИВИ – Бурган малы.

5. Шынаа оргулаажының төрөл аймактары: Ак кускун – Кэрээт, Иргиттер, Хонюктар

Ак-Кускун – Кэрээттер база Иргиттерниң төрөл аймаа

Шөлдээ-Балыкчылар аймааның (Алдыы, Ортаа, Үстүү Шынааларда чурттап турар төрөл аймактар) Ак кускун – Кэрээт база Иргит төрөл аймак улузунуң кол ажылы — балык, чыылда ажил-агыйлыг (ай, бес, кичигене, мыйырак). Ай казып, ону бустап алгаш, барба-барбазы-биле белеткеп чиир.

Айны бустаары: айны каскаш, чыггаш, пашка долдур салгаш, кырын көк-биле шып аар. Адаанга бичии отту одаптар, ай бодунуң бузунга хөөп, быжа бээр. Белеткээн ай ак далган дег болур. Ону шыгывас кылдыр иви барбаларынга ургаш, чадыр иштинге бедик сери кырынга салып каар. Кыжын мүнге каап ижер.

Шеңне, черлик шай, чойган карты, дыт чөвүрээзи, кат бүрүлерин шай кылдыр ажыглап турган. Малга болгаш кижилер дус орнунга кужурну ажыглаар. Мыйырак (үүргене дазылы) күзүн өрге, күскелерниң чыып алган үүжезин каскаш, чуггаш, бустааш, кадыргаш, кадык кылып аар. Балыктан «боржа» кылырда, туткан балыкты улуг одаг салгаш, анаа быжыргаш, кургаткаш, сөөгүнден, картындан арыглааш, ууштаар. Дора дize-ле дорт иви кожун белеткээр – сес барба боржа кыжын мүннү чемнээр. Балыктың өдүн чыггаш, кадырып аар – ол эм, ону боостaa, диш аарынга база кызыл-өөш аарыынга ажыглаар. Туткан балыктың иштин чара кескеш, аштааш, багга дизиптер.

Тоорукту чыггаш, кыштаанга уургайлап аар. Тоорук сайын шайга холуптарга, сүт дег ак боор. Кажыр-хаякты (эмишкеек) чайын доорааш, кургадыптар. Картошка орнунга мүн чемнээр. Ак мөөгүлери отка быжырып, үске хаарып, кадырып алгаш, чемге хереглээр.

Шээр мал чок, инектерлиг турган. Шанда өглерлиг, чадырларлыг. Ырады көшпес.

Хөл (Идам) Павел кускун аймактың тоолчузунуң тоолун бижип ап турары, 1969 чыл, Кунгуртуг суур

Финляндиядан аян-чорукчу эртемден Си-Джей Е. Линден (С-J.E. Linden), фотограф Гуннар Перманның (Gunnar Perman) 1917 чылдың сентябрь 12-де амгы Шынаа сумузуңуң девискээринге тырттырган чуруунда кижини – бедик дужаалдыг Тамба-Чаңгының оглу Серээдер Мээрэн-дир (информант инек фермазының кадарчызы Идам Иван Серээдирович, 1912-1985 чч.)

Шөлдээ-Балыкчылар аймааның ховар оглу Шимит Седип Лекшитович Кош-Дөңгө төрүттүнген. Хемечи, сугжу, Пор-Бажынче чеже кижини чедиргенин безин онзалап чугаалаар. Эртемденнер, даштыкы аян-чорукчулар, теле-радиожурналистер дээш, кымны чок дээр. Тере-Хөлге хамаарыштыр бүдүн чугаа шүлүктү, тоожуну Шимит Седип Лекшит оглу каш-даа хондур чугаалаар кижини: «Бис бичии чоруур шаавыста Тере-Хөлге (Килээн) өдүрек, кас, аңгы, куу, дуруяа, ак-кускун – куш аймаа хөй сээк дег турган. Күзүн оларның алгы-кышкызы, шимээн-даажындан кижилер, мал безин дүвүрөп, оларның-биле кады хөлзеп турар. Улуг

улус ол үеде өг, чадыр эжи ажык тургуспас, аал кыры-биле мурнуу чүкче ушкан куштар кижиниң кежик-чолун алгаш баар дижир».

Шынааның, хөлдүң бойдус байлаан, чоннуң аажы-чаңын, тывызыын, куштар болгаш аң-мениниң, оът-сигениниң, балык-байлаңының амыдыралын тергийн билир. Седип Ликшит – бистин шынчы эживис, сүмелекчивис, хүндүлүг кожам, акым.

Тамба-Чаңгы чаңгыс Серээдир деп оолдуг. Оглу 9 харлыг турда, Төвүт чуртунга аппарып, өөредип каан. Серээдир-Мээрең тере-хөлчүлөрдө сайзыраңгай угаанныг, төвүт, кыдат, уйгур дылдарга хостуг чугаалаар, бижикке тергийн кижичораан. Тываның төөгүзүнче тере-хөлчүлөрдөн кирген чагырыкчы. 1921 чылда Танды-Тываның тургузукчу хуралынга киришкен база мурнуу кызыгаарда Тываның чурт девискээрин камгалап ашыдаан. Ол кызыгаар айтырыын Моол-биле чугаалажып, манчжур болгаш тыва демдектаңма сүлдени кызыгаарга кылдырган. Серээдер-Мээреңни 1938 ч. «контр» дээш шииткен. Ооң чаңгыс оглу Идам Иван Серээдинович биле Хөл Чөпөй (Нина) аас-кежиктиг колхозчулар, оларның уруглары Долчанмаа, Чечек, Зина, Ирина, Надя Кунгуртуг суурда чурттап чоруурлар, уйнуктары эмчилер, сайгарлыкчылар, башкылар, малчыннар.

Иван Серээдиновичиниң 1969 чылдың май 30-де сактып чугаалааны-биле ооң ачазының кырган-ачазы Шынаа (Нуур) сумузунуң Мээреңи Тамба оглу Серээдер чинзелиг бөрттүг, оң талакы кулаа коъш, кижилерде төрүмелинден ховар им демдектиг кижичолган. Шынаа (Нуур) сумузунуң чагырыкчызы Тамба Чаңгы төрөл аймаандан томуйлаткан бай, хөлдү долгандыр 4 чүзүн малды тудуп өстүрерин чедип алган. Ол кончуг каржы чораан, чалгаа мал азыравас албатыларын кымчылай бээр турган дээр. Кымчы баа хой кудуруу эвес-ле болгай. Ооң дегген черинден үс үнмөс, хан үнер.

Шынаа арбанының Иргиттер аймаандан ховар кыс хам Сарыг-Карак

Сарыг-Карак хамның 1940 чылдарда ыткан алгыштары амыдыралга бо чоокку чылдарга чедир боттанган чүве. Сарыг-Карак хам шаңда чадырлыг, ийи оолдуг. Хеймер кызы Нылгаажык. Чылдың дөрт эргилдезинде оран-таңдызындан аңнап, хөлүндөн балыктап, Ортаа-Шынаага чурттап чораан. Ол сугжу, салынга олурупкаш, балыктаар.

Нылгаажыгы 14 хар четкенде, хамның сагыжы саймаараар апарган. Кышкы узун дүн. Ийи авашкы иелээ арткан. Авазы чазык одунче будуктар немей октап, одун чүшкүрүп ора, ырлагылаан-дыр:

Шынаа оруу шыргай-шыргай,

Аза бердин, халак, уруум.

Шывыргының кургаг будуу

Ыштыг-ла-дыр, Шываганчы Нылгаажыгы чанымайда олур-ла бо – деп сырынналган-дыр.

– Чаа, авай, мээң салым-чолум кандыг кижээ дужар ирги мен, аа?

Авазы-даа амырап калган, уруундан айтырыптар деп чадап чораан сагыжы ажыттырган. Авазы тура халааш, чадыр ыяжында аскан дериг херекселин ап, дүңгүрүн отка изидип, орбазын артыжап алгаш: – Чаа, уруум, мээң алганыымны эки дыңнап, ожаап, билип аар сен. Мен аъттаныптым-на – дээн.

Доруг дайның семиривези,

Доңат, сооктуң хайы-ла бе?

Дорзук, дөңмээн бастынмазы,

Төрүмелдин хайы-ла бе?

Ала аъттың семиривези,

Алаак-шыктың ойдунда бе?

Алыс боттуң муңчулгазы,

Авамайның төрээни бе?

- Оой, авай, оожурга, соска. Даштын акыларым келди – дээрге-даа, авазының алганыы дам барган. Келген оглу Сотпажыы чадырже кирип келген. Хам-даа оожургавас боорга, оолдары авазын тудуп, соок шай пактадып шаг-ла болганнар, Авазы: «Уе, уе! Көк карактарлыг төл база бар чүве бе? – деп оожуургаан-дыр».

Беш чыл эрткен. Нылгаажык Тарыстың изиг аржаанын барып көөр кижиги мен – дээш, авазындан дилээш туруп берген. Авазы кожазы Шаңнаа Шоожундан аът дилеп, мундуруп аъткарган.

Санниг хонуктар эрткен, Нылгаазы келбестээн. Кады чораан аржаанчылардан авазы айтырып чеде бээрге: «Уруунар соңгаартан келген аныяк, аарыг аржаанчы оол-биле танышкан хевирлиг. Сонуургалы эртерге, кээр ыйнаан. Уе чылыг, чай узун» – деп-тир.

Кажан Сарыг-Карак хам хамнай бергенде, ийи караа үгүнүү дег кып-кызыл болу бээр, анаада сарыгзымаар өңнүг. Чалалга баргаш, дүне-даа бол, албан чанаттаар хам-дыр.

Ооң изиг суглуг Тарыс хайыракандан дилеп алганганы:

Тарыс аржаан, өршээ,

Таңдым суу – аржааным, өршээ,

Төрөл чоннуң оглу-ла-дыр,

Түрегделден адырып көр.

Авазының оглу-ла-дыр,

Аралашкан чонувустуң

Аттыг чараш оглу-ла-дыр.

Аржааным, өршээ,

Авыралдап өршээ!

Уруумайның эжи-ле-дир,

Ужурашкан эжи-ле-дир,

Ужур чоктуң човалаңын

Уштундуруп, арыглап көр.

Нылгаажыктың эжи-ле-дир,

Ыргак дазыл даянгыштан, хайырлап көр.

Ырак чоруп, түревейн,

Ыштыг өггө олургай-ла.

Шынап-ла, Нылгаажык кээрге, колдук даянгыштарлыг чараш оол (күдээ) эккелген. Ол оол үш чыл улай Тарыстың изиг суглуг аржааннарынга баргаш, буду эттинген, дазыл даянгыштыг арткан. Ол оолдуң адын Доржукпан дээр. Ол эртем шидилиг, кижизиг мөзүлүг. 1948-1953 чылдарда Тере-Хөл районнуң сан килдизинге ажылдаан. Нылгаажыгын эдерттип алгаш, ук чурту Шагаан-Арыгга чурттап, ажылдыг албан-хаакчы өг-бүлө болганнар. Оларның уруглары орус, татар чон-биле хайнактажып, көк-көк карактарлыг оолдар, кыстар төрелдерин эргип, аал-чуртунга аалдап кээп-ле турлар.

Оол ада-өгбезиниң одун кыпсыр, чуртун чурттаар. Кыс кижиги ужур ындыг, чоруптар, ажы-төл төрүүр, аал ээлээр. Сарыг-Карак хамның 14 харлыг уруунуң салым-чолун өттүр көргенин амыдыралчы шынныг барымдаалар бадыткаан.

Тайылбыр:

чазык одунче – ожук одунче

шывыргының – дыт будуунуң чинге адыры

6. Дагда-Балыкчылар-Хонюк (уйгур азы хөй ук) төрөл аймаа

Дагда-Балыкчылар-Хонюк (уйгур) төрөл аймак – хөлдү долгандыр даг баарының чурттакчылары. Шанда кидис өглерлиг, чылгы, инек малы хөй, эвээш шээр малдыг.

Нордуп чалаң – сумунун эң бай дүжүмеди, ол муң чылгылыг, чүс-чүс ак-ак шарыларлыг, шээр малы шоолуг эвес. Чайын чылгызы Бөрү-Азыы (амгы Пор-Бажың лагериниң мурну), амгы шагда Болдак даандан Бөөрелчи шөлүн эрткеш, Килээн (Тере-Хөл) кыдыын дургаар чаттылып оыттар. Чүс ак-ак шарылары чылда бээр үндүрүүн дуглаар турган. Ам ол черни Ак-Шарылыг деп адай берген.

Нуур сумузунун хонюк аймаандан Нордуп-Чалаң биле өөнүн ишти Домбунаның оглу Хайдып-Хаа – дөстүнмес аажы-чаннныг, кыдат көзөргө дыка ойнаар, чылдың-на сумунун үндүрүүн чедирер, ол чорааш, бир-ийи-даа чыл болгаш кээр кайгал эрес кижидир. Домбуна ава оглунга Термистен барып, борчигин кызы Севилди кудалап алгаш, кадай кылдыр эккеп берген.

Ойтулааш үезинде аалдарның кыстары Болдук даанга чыгып келгеш, мынчаар ырлажып чораан:

Богба мунуп өөредир
Бөөрелчи шөлү бо-ла болгай,
Борбак кара Какаай-биле
Болчаг шагы келди-ле, оой.

Хонюктардан Хомду шивээзин хостаарынга Нуур сумузундан Ак-Ашак оглу Балбыр киришкен. Оң дуңмалары Кагый биле Балбыр 1931 чылда дузаламчаа 20 хой, саар инек, ийи бе алган. Оозу өскеш, 600 чүс ашкан. 1940 чылдың чеди айның дөртүн хүнүндө хөй мал өстүреринге эң идепкейлиг болганы дээш, Республика ордени-биле Кагыйы шаңнаткан (Дужаалы 58 дугаарлыг).

Дагда-Балыкчылар-Хонюк (уйгур) төрөл аймаанга Кунчун (Максим) деп кижичораан. Ол чеди кажыкты чангыс угда чыып ойнаар турган.

1969 чылдың чеди айның 27-де 74 харлыг тургаш,
chedi кажыкты чаңгыс угда чыып ойнап олуары.
Кунгуртуг суур

Кунчун Максим Алдыы-Шынаага төрүттүнгеш, өскөн. Боду эрес, шоваа, кежээ, ыраажы. Шыырак хамнаар-даа. Кунчун хамнаарда, аът өрттээр ыяш өргеннер кырынга халып тургаш, хамнаар. Кедергей кашпагай. Он өргенни онаалдырзын чаңгыс-даа чандыр баспайн, оон дүшпейн, алгыжын төндүр хамнап, деригдүңгүрүн холдан салбайн, алгыжын төндүрер турган.

Кунчун аныяанда чөгдү моолдарже чалалгага чорааш, чанарда инек саап олурган аныяк уругну үңгерип алгаш,

Шынаазынче эеп келген. Ол чөгдү уругну кадай кылгаш, хамнавастан. Чүге дизе алган Энеяа кадайы оон ажыр хамнаар болган: чаңныкты дүжүр хамнаар, чарт ыяшты чара хамнаар. Бичии уругга кончуг буянныг хам-ие. Кунчун хам кадайы аалдарже хамнап чоруп каарга, чаш ажы-төлүн мыйыс эмискик кылып алгаш, мал сүдү-биле эмискиктеп боду өстүрген.

7. Кыргызстарның төрөл аймактары

Кыргыз сумузунун төрөл аймактары: Кыргыз, Борчигин, Сартыыл, Мингат, Зочит.

Маңган ак кидис өглерлиг, иштин чараштыр дерип аар. Ал-боттары каас-коя. Моолдажып чугаалажыр. Деңгирлерден авырал дилээр, 33 баштыг Онгонга саңын салыр. Бичии уругларын Аскалык оваазынга аппаарлар. Кол ажылы – мал, аңныыр. Сумунун девискээрлери: Балыктыг-Хем уну, Кундус, Чекпе, Тарыс, Термис.

Кыргыз сумузу 480 хире кижилиг 120 өг-өрегелиг. 10 муң ажыг малдыг. Бодадан сарлык хөй. Хайнак инектерлиг, эвээш тевелерлиг, хой, өшкүлүг. Аал бүрүзү беш-он чедир саар хайнактарлыг. Чайын өреме, саржаг, ээжегей, курут, хаалмык кылыр. Тиккен хойтпак арагазы ижер. Белер судунден хымыс тигер. Өг бүрүзүнге хой, өшкү сүдүнден кылгын амданныг тарак турар. Уруглары ону ижеринге кончуг ынак.

Өске сөөк төрөл аймактардан өг-бүлө тутпас. Үшкү ада салгалындан ынай өг-бүлө болурун чөпшээрээр. Ада-иези дугурушкаш-ла, оглу-кызын өглөп аар. Дулгуяк арткаш, катап ашакка баарын бужар чорук деп санаар. Бир эвес аажы-чаңы-биле тааржып шыдапас болза, чарлып алыр. Аңгы өг-бүлө тудуп болур, он-даа ажы-төлдүг болза, оларын үлежип аар. Чаа алган кадайы азы ашаа эдертип келген уругларын азыраар хүлээлгелиг. Кыргыз оол ада-өгбө чуртун кагбас. Ажы-төлүн өскээр чоргуспас. «Кыргыз уруг аймаандан чорбас ужурлуг. Азыраан малын, аптарада эртинезин көвүдөдип, салгалдан салгалче дамчыдар ужурлуг. Кыргыз оол иезин бурганга дөмейлээр. Ооң сеткилин човадып, кыдыг ээгизин кыймыш кылбас ужурлуг – ол авазының аа сүдүнге даңгыраа-дыр».

Кыргызстар кыстарын кыргыз, хертек, даргаттарга кадай кылдыр берип чорааннар. А иргит, соян хөлдерге кыстарын бербес чораан.

Кезек төрөл Кыргызстарның Кундус база Чекпе хемнерниң белдиринде улуг базырык оваазы бар. Амгы тере-хөл кыргызстарының өгбөзи Бөөделен – аймактың алдарлыг дайын баштыңы. Ол базырык оваада Чингис-Хаан шерии-биле тулушкаш, өлүрткен Бөөделен маадырның ак сөөгүн базырап салган.

Оозун ам-даа дагып, ооң кырында Онгонга өргүл кылып тейлеп чоруурлар.

Улуг Кыргыз аймактың салгалдары чоргаар болгаш хостуг чорукка ынаа кончуг. Чашпаа болгаш арын чаар чорукту кончуг багай деп көөр болгаш даштыкы эжелекчилер болгаш иштики дарлакчыларга хөңнү чок.

Кыргыз төрөл аймактың бир чоргааралы – Чамзырын Шошкук оглу.

Чамзырын Шошкук оглу кыргыз сумузунун Балыктыг арбанының Аш-Агашка 1920 чылдың май 20-де төрүттүнген.

Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчизи, Гвардейжи маадырвыстың ады-биле Кунгуртуг суурнуң Карл Маркс аттыг кудумчусун Кыргыз Чамзырын кылдыр 2003 чылдың ноябрь 08-те эде адаан. 2020 чылда мугур 100 харны харлаан. Дайынның аар болгаш бергезин көрүп, дайынчы оруктуң муң-муң бырыстаазын эрткен. Аар балыглатса-даа, Кыргыз кижиниң мөзү-шынары-биле ону ажып үнген. Төрээн черинче эглип келгени аас-кежии-даа турду ыйнаан. Топтуг-томаанныг, ажыл-ишчи болгаш төлөптиг мөзү-бүдүштүг. Балыктыг сумузунга нам үүрүн тургузуп, удуртуп чораан. АРШ-ка албан шериг эрттирип, улаштыр эки тура-биле Ада-чурттуң улуг дайынынга киришкени ол. Улуг тиилелгеге дорт улуг үлүүн киирген. «1943-1945 чылдарның 450 ажыг хонуктарын чүгле дайын шөлүнге эрттирген, Совет Украинаны, Польшаны,

Чехословакияны фашистиг эжелекчилерниң аспаандан хосташтым» – деп ханы бодал-биле чугаалаар болду.

Дайын соонда Тере-Хөл районунга партия райкомунуң агитас-массалыг килдизин удуртуп, колхоз тургузарына киришкен. Тываның өске-даа черлеринге удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Ооң хөрек тураскаалы хүлер бюстуну Кунгуртуг суурга 2011 чылда тере-хөлчүлөр мөңгедидип тургускан. Ол безин уткалыг тураскаал. Төрөөн чери Балыктыынче көрүп алган турары — онзагай. Ук тураскаалды «Алдар шөлүнге» мөңгедидип кылган.

Ада төөгүзү – алдын

Мээң ачам Баадыр Шулуу Байыровичиниң аймаа Кыргыс. Ооң иезиниң адазы Кыргыс Даржаа, бистиң өгбевис, кыргыстарның чагырыкчызы чораан, ол Хаазыт хошуунунуң Мөрен арбанында Инек-Чыдыны деп черге төрүттүнгөн. Кыргыс Даржаа өгбевис Улаастайга кыргыс сумузунуң үндүрүүн чедирип чорааш, Бозага деп таңмыыл черинге хүлээдирге, мал бажының саны четпес дээш, шаажылаан. Ооң соонда төөгүжүлөр Бозага-Даржаа деп төөгүй берген. Иштии Моолда «Сакпы» аймаанда (Улаастайның Бозага деп черде) буянның моол өг-бүлениң ачызында үш чыл болганда шаажылаткан эът-кежи экириирге, ажаап турган улузу 15 харлыг уруу Боожаны эжеп бергеш, аал-чуртунче үдээн. Даржаа аалына кээп, чаңгыс уруу Шоовууга Боожаны эш кылдыр азырап алган. Кыстарын удаа-дараа өглөп чоргускан. Боожаны чанчын Балчырга өглээн.

Боожаа 92 харга чедир чурттааш, Кызыл районунуң Кунгуртуг суурунга кызыл дустан.

Оолдары Доржуй Алексей Балчырович, 1916 чылда Кыргыс сумузунга төрүттүнгөн. 1937-1939 чылдарда ТАР-ның Шериг яамызының аъттыг шериг кезээнге албан хүлээлгезин эрттирген. 1949-1953 чч. ТАО-тың Тере-Хол НКВД-зиниң шагдаазы бооп ажылдап чораан. Дараазында чылдарда Шынаа көдээ Совединге Улусчу дружинаның удуртукчузу, кызыгааржы бооп ажылдап чораан, оон ыяш ажыл-агыйының хоочуну болган. Өөнүң ишти Чечек Чуруковна – Маадыр ие. Он уругнуң иези.

Сурунгур Константин Балчырович, партия-совет ажылдакчызы, малчын, Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы. Өөнүң ишти Ханды Кунчун уруу база Маадыр ие. Ол он ажы-төлдүг.

Ачам Баадыр Шулуунуң иези, мээң кырган-авам, Даржаа уруу Шоову.

Ону Мөрен кыргыстарындан лама Байырга өглээн. Кырган-авам Шоовунуң уруу Сембиль, уйнуу Хууву. Оолдары Баадыр Шулуу Байырович биле Базаа Калинович.

Мээң ачам Баадыр Шулуу Байырович амгы Моолда Сайгалдың Дунт-Гол деп черге Демчик оглу Байыр биле Даржаа уруу Шоовудан, ламаның салгакчызы болур ужурлуг оол 1916 чылда төрүттүнгөн. Кырган-ачавыс Демчик оглу Байыр – лама санмаарлыг кеский, Ловуң дужаалдыг. Чонга нептэрээн ады Байыр-Ловуң. Амгы үе болза, профессор эмчи хире. 1936 чылда ламаларны тудуп, «контр» деп хоругдап турар үеде, бистиң кырган-ачавыс эмчи лама Демчик оглу Байыр-Ловуңну ол кара казыргылыг үе оюп эртпээн. 1938 чылда Байыр-Ловуңну тудуп хоругдаары-биле, Моолдун Кандан хурээзинге ажылдап турда, Тывага албан ээп кээрин дыңнаткан бижик барган. Ол чуртунче ээп кээрге, Кандан хурээзинге өөренип турган ийи тыва оолдарны эдиртип ап, чаңгыс аътка үжелээ ушкажып алгаш, ырак-узак орукту эртип чорааш, Тывазынче чанып келген.

Кызыгаарның таамыл черинге Байыр-Ловуңну дунмазы Дамчан уткуп алган, алышкылар ужуражып турда, акызы дунмазынга оглун чагып дилег кылган: чангыс оглу Баадырны мал-маганы, дөрт тевези база төрели Кыргыс Балчырны өг-бүлези-биле Үстүү-Балыктыгже көжургеш, Баян-Голга кыштаар, Чик-Аксынга чайлаар кылдыр чагаан. Ол чугаа аразында мынча дээн: «Тер-Нуур дуганының улуг камбызы Шой-Сюрюн база Балыктыг чурттуг аңчылар Намгай биле Сагаачы олар мээң оглумга дузалажыр бооп аашкынганнар чүве. Олар-биле он-он чылдарда эки таныш, көрүш мен. Оглум боду эрес, шоваа, эзер дергизинден туттуна берген эр-ле болгай. Орук черге ужураштым, чагыым берип каан мен».

Байыр-Ловуңнун чагыы езугаар 1939 чылда ооң оглу Баадырны честези Балчырның өг-бүлези-биле кады Үстүү-Балыктыгның Баян-Колче башкы хар чаап турар үеде дөрт теве, мал-маганныг Качыктың ак сеткилдиг кижилери аңчы Намгай биле Чанчын дужаалдыг чораан Сагаачы көжүрүп алганнар.

Тере-Хөл кожууннун Балыктыг сумузунга ачамның тынын очулап көжүрүп алганда, Чыргалаңды хурээзиниң камбызы Шой-Сюрюн база аажок дузалаан: Эрзинден эвес, Моолдан келген оол деп чонга тараткан дээр.

1941 чылдың Шагаазы эрткелекте, авам Дуван уруу Тамаа биле ачам Баадырны чоок кижилери сүмелешкеш, өглөп кааннар.

1944 чылда Тыва СССР-ниң бактаалынга каттышкан соонда, паспорт тыпсып турар үеде (ынчан Тере-Хөлдүн чону паспорт деп документини билбес турган), ачам Баадыр деп адын фамилия кылгаш, Шулуу деп атты алгаш, Байырович деп ачазының адын хевээр арттырып алган. Авам Баадыр Тамаа Дувановна ийи харлыг уруун чаа езу-биле Зинаида деп адап алган. Шак ынчалдыр аныяк өг-бүле чаа езуга дүүштүр турум хамааты документилик Тере-Хөл районнун Балыктыг сумузунун беш дугаар арбанының кижилери апарганнар.

Ачамның Улуг-Тарыстың Тараадыда чайлаавыска ырлап каап, өг хараапчазы кылып органын дыңнааш, үнүн бүдүү бижидип алган мен.

Балыктыгның хая-даштыг, тайыс оьттуг кыштаглары.
Сайгалымның арыг шапкып агымнары, Көргүрээм шыгы.
Шывык аьттыг, кызыл даван шыкта хойлар дозуп чораан
Чашкы үем, чайгы хүн дег, чайгаар ырап чоруй барган.

Сайзанақтап, өргелеп-даа ойнап өскөн
Сайлыг черде ынак черим Сайгалымны
Сайлык куштун чазын чанып келири дег,
Сагыжымда даады сени эргиир-дир мен.

Аалыг чаштан ойнап өскөн
Авыралдыг Сайгал хемим.
Өле баштыг күжүр оглун
Өпейлээнзиг Сайгал хемим.

Орлан оолдар, чараш кыстар
Ойнап өскөн өөрүм кайдал?
Сайгал хемим биеэ хевээр
Сайын чуп каап, агып чыдыр.

Шагда эрткен үелерни
Сагыжымда коптарып каап,
Сайгал хемим эринге
Сагышсырап четкилээр мен...

«Ак чем чип, арыг агаарга чоруурга, кижиниң кадыы быжыг боор чүве. Таакпы, арага билбес мен. Ажыл, эки сеткил, эки кижилер кижиниң назынын узадыр, уругларым» – деп чагыыр чораан.

Ачавыстың үүжезинден

1945 чылдың май 9-та үнген СССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун айтыышкыны-биле Баадыр Шулуу Байырович Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкени дээш, «1941-1945 чч. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

1949 чылдың май 18-те Тере-Хөл районнун «Хрущев» аттыг колхозунга 30 баш сарлыкты, 2 ажылчын аьтты, 1 сүт тыртар машинаны салгаш, Баадыр Шулуу өөнүң ээзи Баадыр Тамаа иелээ бирги колхозчулар болганнар. Олар колхозтуң 30 баш сарлыын кадарып өстүрер хүлээлгени алган болгаш сезоннуг ажылдарга албан киржириниң магадылалынга аттарын салган. Ук негелделер ынчангы чаа тургустунган колхозтуң Уставында бижиттинген тургаш болгаш, ону хажыдар болза, колхозтан үндүрттүр база СССРЭ-ниң чурум-дүрүм хоойлузунун кеземче херээнге онаар турган.

1952 чылдың январь 24-те Тере-Хөл районнун «Хрущев» аттыг колхозунун сарлыкчызы, аңчызы Ш.Б. Баадыр коллективтиг ажыл-агыйга үлегерлиг үлүг-хуузу дээш, «Шылгараңгай күш-ажыл» деп медаль-биле шаңнаткан.

1956 чылдың август 30-де «Хрущев» аттыг колхозтуң аңчызы Ш.Б. Баадыр Бүгү эвилелдин көдээ ажыл-агый делгелгезинге киришкеш, «Бүгү эвилелдин көдээ ажыл-агыйының делгелгезиниң киржичизи» деп медаль-биле шаңнаткан.

1958 чылда Тыва автономнуг областьтың Каа-Хем районунун Тере-Хол колхозунун аңчызы Ш.Б. Баадыр база катап Бүгү эвилелдин көдээ ажыл-агыйының делгелгезинге киришкеш, «Колхозтуң аңчызы» деп херечилелди алган болгаш 50 октуг «Лось» деп боо-биле шаңнаткан.

1959 чылдың июнь 15-те Ш.Б. Баадырга «Аңныыр ажыл-агыйының тергиини» деп атты бергеш, хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

1962 чылдың ноябрь 6-да Ш.Б. Баадырның ажил-агыйга бедик көргүзүглерин база хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржилгезин үнелеп көргөш, Тес-Хемниң СЭКП райкому болгаш район Совединиң күүседикчи комитеди Хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

1970 чылда «Тере-Хөл» колхозтуң сарлыкчызы Ш.Б. Баадырны В.И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюнуң медалы-биле Кызыл хоорай чагыргазы шаңнаан.

1974 чылдың июль 4-те көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин хөгжүдөр талазы-биле алдар-хавыязы дээш, Ш.Б. Баадырга «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президимунуң чарлыы-биле тывыскан.

1974 чылдың көргүзүглүг саны-биле Ш.Б. Баадырның өг-бүлезиниң 1949 чылда колхозка өнчү кылдыр берген 30 төрүүр сарлыы 1400 баш кылдыр өскөн болгаш Үстүү-Балыктыгның сарлык фермазының беш аңгы коданы кылдыр өскөн. А оларны өстүрген сарлыкчылар «Хоочун сарлыкчылар» болу берген.

1977 чылдың июнь 21-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң айтышкыны-биле Ш.Б. Баадыр «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаңнаткан.

Кыргыстарның ук дөстүг үш хамы

Үе-дүпте Кундус, Чекпе, Балыктыг-Хем унунга ук дөстүг үш улуг хам чурттап чорааннар. Бир ай чаазында ужуражып келгеш, кым күштүгүл деп маргышканнар. Кайы-кайызынга-даа дүжүп бээр хире эвес, хая-дашты чаңгыландыр дүнгүрлерин хап, чинге бүрү калбаргыже, калбак бүрү чиңгелегиже, кургаг ыяштарның будуунуң ортузундан карактарының суу сыстып кээр чечен болгаш чылыг-чымчак сөстөрни алганып, кадыг кара даштар чарлып, чуглуп турар каржы каргыштарны салып хамнап турганнар. Шуптузунуң күжү дең бооп тур. Айның ортанында ам бир душчур бооп, чаңгыс арты ажа аарак, чаңгыс хемни кеже аарак, сиген бажын дээй аарак силгинип хамнап чанганнар-дыр.

Айның ортанында келгеннер. Улуг назынныы тургаш:

- Ындыг кончуг күштүг болзуңарза, бистерниң изивис төөгүдө артсын. Дөө бедик чалым туругга алдарывыс сүлделээлиңер – дээн.

Ортуну: - Мен ол туругда чалымны үттей хамнаар мен! – дээш, орбазын өрү шишпи-шишпи октаан. Чалым кызаш дээн соонда, ортузунда улуг үт карак дег, кылайган.

Хеймер хам: - Мен дөө чалымга сыын мыйызын чыпшыр тарбыдадым! – дээш, дүнгүрүнүң арнынга сыын мыйызының дүрзүзүн орбазы-биле шыя туткан. Хая чырыш дээн соонда, сыын мыйызы чыпшыртына берген.

Улуу: - Мен кадыг кара туруг хаяның кырынга чаш шеттер үндүр хамнаар мен – дээш, дүнгүрүнүң ийинге хөй арга-ыяш дүрзүлей аарак орбазын чайып:

Өл-ле ыяш өзер болзун!

Өөр чүве чурттаар оң.

Арга-ыяш арбын өссүн,

Амылыглар аалзынзын! – деп хамнааш, орбазын дүнгүрүнүң кырынга олурту шанчып каан. Дагның кыры челээштелип өңнелген соонда, сырый-сырый, дең-дең шеттер-биле шыптына берген.

Баштайгы ийизи арай аныяк изиг болгаш, улуг алдарже чүткээн күзелин көргүскеннер. Кырганы кижилерге, дириг амытаннарда-даа ажыктыг сырый арга чаяп хамнаан. Ам ол даг кыры көзүлбес шыргай сырый арга-биле шыптырган. Адаанда, аар ийинде, аал малы ыттап чоруур, аргазында аң-меңи долган.

Үжелээ күштүг-даа хамнар дижири шын: оларның дериг-дүнгүрлери Кыргыстар оваазының чоогунда астынган. Кызыл-хүнде хая-даштар чарыктарындан, кагдыгган өдектерден аза, шулбус, дииреңнер «ажыл-хожулун» эгелээр дей бээрге, үш дүнгүр аас алчып эдип эгелээр. Амылыглар томаарап, турлаг-хонаштарынче тарап, дүмбей оранынга сыңнып чыдыптарлар. Сыын-Мыйыстыг даа айбыл-халапты хайгаарап, амы дилээннерге ак орукту айтыр. Үстүүрден келгеннерни Үттүг-Хаядан өде халааш, кара үүлени хайып кааптар.

Бурун Онгон чавызында
Булуң черге тутчу берген.
Кундус, Чекпе мөңгө шагда
Дүн-хүн чок эзим куду
Дүнгүр хаккан хамнарының
Дүнгүрлериниң үнү синген
Дүүледи агып чыдар.

Кыргыс Кургаг (Хүүрээ удгун) деп хамның дугайында

Кыргыс Кургаг (Хүүрээ удгун) — кадай хам, моолдап хамнаар, улуг болгаш бичии кижилерниң аарыг-аржыын эдип каар. 1932 чылда Тере-Хөлге болган үймээн хайындан Кургак хамның ашаа Дүгии дарганны тудуп алгаш, аал-коданындан ырадып аппаргаш, чыда-биле шанчып, селеме-биле өкпезин өттүр шанчып өлүргөш, харга хөөп каан. Ол кижиги ынчан өлбээн.

Кадайы хам өөнүң ээзин тыпкаш, изиг өшкү кезинге ораагаш, тынын алган. Ашаа дембээреп туруп бээрге-ле, өшкүлериниң эң семизин өзедир болгаш, эдир чаа, изиг кежи-биле шарыптарга-ла, оожургаар турганын, Дүгии дарганның бодундан 1967 база 1972 чылда катап-катап ылаптап бижип ап турган бис. Кажан балыг эттинип эгелээрге, тогду деп куштуң эъдин чип, дүрген балыг-бышкын анаа апарганын чугаалаар кырган болду.

Хүрээ удгуннуң ашааның балыг-бышкынын эттиндир хамнаарда алгыжы.
Хам бооп чаяаттыгган болганымда,
Хайыралдыг эжимниң
Ханы-чинин экирттир тарбыдаар
Хайыралдыг эжимниң самдары мен.
Азаларым, четкерлерим, ырап көргөр,
Аарыг кижиге дегбеңер, өршээңерем.
Мен база силерлерниң бажыңарны билир мен,
Азыражыр күжүр эжимниң самдары мен.
Оранымның ээзи сен деп,
Онгунарарым ээзи меңээ чугаалады.
Октуң, боонуң бизинден бектелгенни
Оңартып, секпертир тарбыдадым.

Кургак (Хүүрээ) хамның бодунуң ачылыг буянының алгыжы.
Дүнгүрүмнүң даажындан безин
Дээр безин диңмирей бээр.
Хамнап шурай бээримге,
Хадыыр күштүг шуурган-на мен.
Тенектенип, опчоктанганга
Дээрим огун чалаптар мен.
Оранымның ээзи,

Онгун ээзи мээ чугаалаар.
Опчоктанган улуургакка
Озук окту чалаптар мен.
Чазый чилби оорларның
Чагыргазы самдар-ла мен,
Чазыыл чоктуң кырынга
Чанныкты безин дүжүрер мен.
Харам, мегечи дуржоктарның
Хырнын безин хевертиптер мен.
Хам бооп чаяттыңан болганымда,
Хамык чоннуң коданының хайгыылчызы мен.
Арга-таңды черлериниң
Аргазын билир самдар-ла мен.
Хемнер, суглар баштарын безин
Хамнап дагып шыдаар-ла мен.
Хевим кеткеш, хамнаарымга,
Хөлчок чаптап магадаарлар.
Менден күштүг самдар кайдал,
Мени көргөш, тейлей бээрлер.

8. Борчигин (бааврыт азы байбрик) төрөл аймак

Термиске чурттап чораан төрөл бөлүк боттарын борчигин (бааврыт азы байбрик) сөөк бис дээр, а олар боттарын кара-бурааттар дээр, бир үеде Бурааттар чуртундан көшкеш, Моолдуң Бураат хем (Шавыр-Колдуң солагай адыры) унунга турумчааннар дээр. Дылы – моол. Тыва дылга чегей. Чүдүлгези – сарыг шажын. Дагыыр черлери Онгон. Онгон – эң арыг, хол дегбээн, ыдыктыг чер. Борчигиннерни 1932 чыл соонда Балыктыг-Хем, Кундус, Чекпеже көжүргөн болгаш кыргыз аймактың чурт девискээринден хонаштарны аңгылап берген. Олар дээрге Арааш-Хүндү, Доолар, Ембун ава, Эртин-Бижээчи, Чиге, Чап дээш өскелер-даа.

Амбын ноянның чагыргазының үезинде Салчак хожуунунга чагыртып турган Нуур (Хөл) болгаш сумуларындан хөй кижилер 1912-1914 чылдарда Барыын Моолга национал хосталгалыг шимчээшкининге, Хомду шивээзин хостаарынга киришкен деп бистин Балыктыг Каргының өндүр назылыг ирейлери бо-ла чугаалашкан олуарын дыңнаан болгаш, ол чүүлдеривисти чыып, бижип ап турган бис.

Кыргыз болгаш борчигин төрөл аймактардан Хомду дайынынга киржи, сүзүк шеригге чораан кижилер хөй.

Хомду шивээзин хостаарынга киришкен сүзүк шеригге чорааш, ээп келген улустуң аттары: Кыргыз Карма оглу Шондан-Урангай-Маадыр, Кыргыз Амбуу (Чинзелиг бөрттүг), Ламажап оглу Болзук, Ашак оглу Балбыр. Олар кадыг дошкун тулчуушкуннар соонда дириг менди ээп келгилээш, Хомдуга болган дайын-чаа дугайында чонунга, эш-өөрүңге, дөргүл-төрелдеринге чугаалап берип чораан.

Шондан-Урангай-Маадыр Карма оглу сумузунче ээп келгеш, өг-бүлө тудуп, малын өстүрүп, аң-меңин аңнап чурттап турган. Өөнүң ишти Чыргыл-Баян Бадыиевна. Кончуг буяннын, улус божудар ээч — хин кезер ава.

1934-39 чылдарда Шондан-Маадырны феодал аңгының кижизи деп репрессияга таварыштырганы-биле ажы-төлүнүң, аймак ызыгуурунун аттарын чажырап ужурга таварышкан. Ынчангаш Урангай-Маадыр-Шонданың уруг-дарыы «контр ажы-төлү» деп

адындан чалдангаш, авазының Баян деп адын фамилиязы кылып ап, Баяннар болган. Оглу Санаа Шонданович Баян Тыва Республиканын алдарлг ажылдакчызы. Оон оолдары: Радислав, Владислав, Аяс, Аян.

Шондан-Маадырның кыс дунмазы Тоскум Долгар Кармаевна Кунгуртуг суурнуң тургузукчуларның бирээзи. Колхозтуң саанчызы, малчыны. Идам Василий биле Тоскум Кармаевнанын уруглары: Лидия, Сенди, Хажытмаа, Севильбаа, Байыр, Александр, Анна. Олар дагылгалыг чуртун кагбаан, өлчей-кежиктиг чону-биле эл-хол болуп чурттап чоруур. Оларның салгалдары – суму чарты. Бистин кожууннуң социал-хөгжүлдезинге үлүүн кииргеннер.

Хомду шивээзин хостаарынга киришкен сүзүк шеригге чорааш, кээрде чинзелиг бөрттүг Амбуу Кыргыз (1949 чылда паспорт кылып турар үеден эгелеп) Манчын Николай Амбуревич биле Седенбил Бадыевнанын оолдары: Кургул Николай, Манчын Чамбаа, Чигден Алексей, Манчын Антон Николаевичилер, а кыстары Манчын Буюн, Дудуп Бавуу, Манчын Сенги (Зинаида), Комбу Күнзүгээ (Зина), Бегзи Артына (Елизавета), Манчын Сурунгур, Күнээ Сара Николаевналар. Мен чугле улуг улустуң аттарын бижидим. 4 оол, 7 кыстарындан ниити ажы-төлү – 73. Оларның ачыларын биживээн. Кожуунда эң хөй санныг кады төрээннер-дир.

Хомду шивээзин хостаарынга киришкен сузук шериинге чораан Бөлзүк Ламажап Кыргыстын улуг оглу Бөлзүк Байыр Ламажапович – бирги тракторист. Кызыл хоорай-биле аргыжар чер оруун ажыдарынга, орукту ыяш-даштан, аъттыг кижилерин эртери берге кызы, кадыр, хөй-хөй хорумнуг, кызаа хемнерни кежеринге эптиг кылдыр орукту үстүрүп кылган. Ол ам бистерниң аргыжып турарывыс Кески-Баалык кырын, Улаан-Даваа (Кызыл-Арттын) ынды-берти кадырларын, ол-бо талаларынче, ийлеринден эртип кээр кылдыр кучулуг булдозерни башкарып чорааш, чоннуң чоон орун ажыткан, чүреккир эрес дидими-биле буянның ажылды кылган.

Балган Никита Хоойгунович (Копту дайынының киржикчизи Хоойгуннуң оглу) – алдынчы, мал бригадири, Шынаа көдээ Совединиң даргазы, бо черден Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, ортумак школаны ажыдарынга, Культура бажынын тударынга бодунуң хууда үлүүн киирген. Хөглүг, баштак, чугаа-домактыг, дузааргак эки кижилерниң бирээзи чораан. Уруу Лера Никитична «Хунчугеш» ясли-садикти он-он чылдарда эргелекчилеп, бичии тере-хөлчүлерни кижизидип, Тыва Республиканың улус өөредилге яамызының, Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының, Кызыл, Тере-Хөл кожуун чагыргаларының Хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, адазының чаагай адын төлептиг тудуп, ажылдап чоруур.

Бистин *Борчигин* уктуг бурунгу өгбелеривис болгаш кады төрээннеривистин кыска төөгүзү

Мээң кырган-авамны Ёмбүн (Ембун) дээр. Оон салгалы Танды-Уранхайның Хаазыыт кожууннуң чурт девискээринге өске чаңгыс чер-чурттуглары-биле кады кожа-хелбээ чурттап өскөн. Оларның көжүп, чурттап чораан девискээри кожавыс Моолдун Хөвсгөл аймактын соңгу-барыын талазында Агар, Дзосийн-Гол, Үстүү, Алды Термистер, оон бээрлээрге Тарыс, Кундус, Чекпе хемнерниң уну дургаар.

Көлгү (моол дылда «эник») уруу Ембүн 1862 чылда амгы Моолда Термистин Доо-Тогоон деп черге төрүттүнген. Оон өөнүң ээзи Лопсан 1858 чылда Агрын-Голдун солагай адыры Бураат-Гол деп черге төрүттүнген. Төрөл хамаарылга аайы-биле *оолдарлыг аймак* дээр турган.

Кырган-авам Ембуннуң иези Буюн-Чыргыл эневис тос оолдуг, ийи кыстыг турган.

Ембүн кады төрөөн хеймер оол дуңмазы Эртинни эдертип алгаш, 1932 чылда Тыва чуртунче көжүп келген. Олар төрөөн чери Термесче дедир көжүп чанмайн, амгы Тере-Хөл кожууннуң Балыктыг-Хемниң улуг адыры Кундус хемниң Хиримнигге кыштаглап, Чекпе-Аксынга чазаглап, улуг Тарыстың унунга чайлаглап, Чекпе хемниң Бугийн-Өвөрт ынчаар күзеглээр турган. Балыктыг-Хем унунга турумчуп чурттай берген болгаш Кыргыз сумузунуң чурттакчылары апарганнар. Хеймер дуңмазы Эртине Тывага келгеш, тыва латинчиткен бижики дыка дүрген шиңгээди алгаш, аалдарга өөреди берген.

Кырган-ававыс Ёмбуннуң хеймер дуңмазы бижээчи Эртинениң уруу Нюра Бураатовна Хүрүк – Күш-ажылдың хоочуну, авамның ынак дунмазы, кожуунувуста эң улуг назылыг эне, ол 94 харлыг тургаш, хүн көрбөстөөн. Нюра Бураатовна 1949 чылда чаа тургустунган «Тере-Хөл» колхозтуң чылгычызы, тыва бижикиниң идепкейлиг культармейжизи, ополчен шерииниң хайгыылчызы, кызыл коъш чыыр талазы-биле тергиин хувискаалчы. Оолдарының оолдарын хайгаарап, чаптап оорар буянныг эне. Ооң өөнүң ээзи Мижит Доржу Колович турган, ажы-төлү:

1. Сенди Владимир Эртинеевич (Нюра Бураатовнаның кады төрөөн дуңмазы Сенди Буратовнаның оглу, дуңмазы чок апаарга, азырап өстүргөн) – зоотехник, өөнүң ишти Светлана Семеновна – гинеколог эмчи, ажы-төлү: Анжела Владимировна – сайгарлыкчы, Аржаана Владимировна – сайгарлыкчы, Аймира Владимировна – журналист.

2. Хүрлүк Федор Бураатович – радист, өөнүң ишти Бургут Нина Кыргысовна – почта ажилдакчызы, ажы-төлү:

Орлан Федорович – чолаачы, өөнүң ишти Чойганмаа Норбааевна – ажилчын, оларның ажы-төлү: Шурумаа Орлановна – «Восторгтуң» администратору, Аяна Орлановна – ажилчын, Салгын Орланович – чолаачы.

Хүрлүк Шолбан Федорович – радист, өөнүң ишти Елена Каадыр-ооловна – башкы, ажы-төлү: Назын Шолбанович – башкы, Эмина – студент.

Хүрлүк Эрес Федорович – малчын, өөнүң ишти Айлаана Николаевна, ажы-төлү: Демирлан Эресович – башкы, Дамирлан – чолаачы.

3. Мижит Вячеслав Доржуевич – 2023 ч. Тере-Хөл кожуунунуң чагырыкчызы, өөнүң ишти Аяна Допуловна – ЗАГС ажилдакчызы, ажы-төлү: Виктория, Аюш – школачылар.

4. Мижит Антонина Доржуевна – малчын, өөнүң ээзи Ооржак Олег Комбуевич – тудугжу, ажы-төлү: Аида Олеговна – юрист, өөнүң ээзи Кыргыз Айдыс Сайынович – Тускайлаттынган шериг операциязынга чуртун камгалап тургаш, мөчөөн, ажы-төлү: Тарыс, Алдар, Нюра – чаштар, Жанетта биле Честек-Кат – өөреникчилер, Буян Олегович – тудугжу.

5. Сенди Владимир Эртинеевич – зоотехник, өөнүң ишти Светлана Семеновна – эмчи, ажы-төлү: Аймира – журналист, Анжела, Аржаана – хууда сайгарлыкчылар, Аржаан – школачы.

Ембүн ава 1935 чылдың күзүнүңде Агар хүрээзинде хуурактап база албан хаап ажилдап турган үш оглун ап чедерге, улуг оглу Магбын арай дадагалзап: «Тыва чуртунда төрө-херээ өскерилген болгай, бисти ламаларны ол чурт хүлээп алыр бе?» – деп авазындан айтырган-дыр.

Авазы оолдарын угаадып, шын-на сеткили-биле: «Оолдарым, Тыва чуртунда чаа бижики өөредип, чаа ниитилел хөгжүлдеси эгелээн чүве-дир. Силерге-ле эки болзун дээш, чаңгыс дулгуяк арткан мен сестин сес кижини ап алгаш, ие-черимни, ырак-чоок төрелдеримни каап, каш сарлыктарымны, ийи аскыр өөрү чылгыларымны сүрүп алгаш,

көжүп чоруп турарымның кедилиг, кеди чогуу сен-не, оглум, ада орнун солуп, чеди дуңмаларыңны бутка тургузарын көөр сен. Орай күс дүшкелек-дир, чырыкта чер чедип алыылыңар» – дээш, 14 харлыг хуурактап турган оглу Найданны ушкарып алгаш, Тыва чуртунда аалынче ээпкен. Даартазында хонуктуг черге турда, эртен даң бажында улуг оглу Магбын биле Сундуй аът изин истеп чорааш, четкилеп келгеннер. Магбын 30 харлыг, сагыл четтирген чурагайжы лама, а ийи дугаар оглу Сундуй 25 харлыг, сагыл четтирген эмчи оыгчу турган.

1940 чылда репрессия Тере-Хөлге эгелей бээрге, кыргыстар аразынга «моол кадайның оолдары ламалар» деп чугаа тарап эгелээри билек, Ембун ава оолдарын камгалап алыры-биле Дуван деп кончуг эрес, бодундан оранчок бичии Моол Тыва аразынга чылгы сайгарып турган кайгалдан дуза дилээн: «Бир аскыр өөрү чылгымны алгаш, мээң-биле бадыланчып, оолдарымны бодуң адыңга бүрүткедип ап көр» – диген. Дуван кайгал чөпшээрешкен. Олар чогуу кады чурттаваан-даа, үш дугаар оглу Найдан база оон бичиилери үш кижини Дуваннар болу берген.

Кырган-ававыс 1944 чылда Тыва ССРЭ-ниң бактаалынга каттышкан соонда, паспорт деп документини тыпсып турар үеде (ынчан Тере-Хөлдүн чону паспорт деп документини билбес турган) Ёмбун деп адын хевээр арттыргаш, чаа езу-биле Кыргыс деп (барган чону кыргыс аймак) фамилиялыг, бурааттардан укталган кижини мен дээрзин бадыткап, Бураатовна болу берген. Оон эгелээш-ле, ол Кыргыс Ембун Бураатовна деп сурагжаан төөгүлүг. Шак ынчаар кырган-ававыс ССРЭ-ниң ТАО-ның Тере-Хөл районунда Балыктыг сумузунун дөрт дугаар арбанында хамааты документилик кижини апарган. Ол 92 харлыынга чедир чурттаан. Ам ооң ажы-төлүнүн кыска төөгүзүн көрээлиңер.

1. Магбын Лопсан Лопсанович – кырган-ававыстың улуг оглу, Тере-Хөл районда аыш-чем бараанының садыгжызы, кожпоонун санакчызы. Кунгуртуг суурнун аңныыр чериниң өлүк-кеш хүлээп алыр чериниң ажилдакчызынга 74 харга чедир ажилдаан болгаш 92 харлыында мөчээн. Өөнүн ишти Кыргыс Сыргыт Сундуй уруу, оларның ажы-төлү:

1) *Магбын Анатолий Лопсанович* – ССРЭ-ниң тергийн радизи, хөй ажы-төлдүн үлегерлиг адазы, оон өөнүн ишти Байыр Васильевна. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө:

Улуг оглу Магбын Анатолий Анатольевич – связист, өөнүн ишти Октябрина Спартаконна якут келин, ТР-ның культуразының тергиини, кожуун библиотеказының директору, оларның оолдары – Мерген Анатольевич – күш-культура башкызы, Максим – кызыгааржы.

Улуг уруу Антонина Анатольевна – хууда сайгарлыкчы, оон уруглары Алдын-Сай Анатольевна – физика башкызы, Буяна Анатольевна – дирижер.

Сайзана Анатольевна – математика башкызы, өөнүн ээзи Аяс Монгуш – таксист, оолдары Начын Аясович – арга-арыг камгалалының авиа отрядында, Соруктуг Аясович – башкы.

Кира Анатольевна – суд ажилдакчызы, өөнүн ээзи Серээдир Вячеслав Монгун-оолович – метеостанция даргазы, оолдары Чаян Вячеславович – студент, Чингис – өөреникчи.

Лола Анатольевна – башкы, ажы-төлү: Чимис Анатольевна – эмчи терапевт, Саид Анатольевич – АТП-ниң механиги, Алдар Анатольевич – студент, Алдаана – өөреникчи.

Хаяа-Мерген Анатольевич – хууда мал ажыл-агыйлыг, өөнүң ишти Чечекмаа (Опак) Ивановна – бажың ээзи, ажы-төлү: Аялга Хаяа-Мергеновна – арга-арыг таңнылы, Ярге Хаяа-Мергеновна – бухгалтер, Сылдыс Хаяа-Мергенович – шеригде, Доржу – өөреникчи, Сай-Дажы – РШИ-ниң өөреникчизи.

Сюзанна Анатольевна – школа библиотекары, өөнүң ээзи Сумуяа Радион Иванович – одакчы, ажы-төлү: Денис Радионович – студент, Кан-Демир биле Эвелина – өөреникчилер.

Омак Анатольевич – кожууннунуң Культура бажыңының директору, өөнүң ишти Сайлык Сергеевна – Шынаа сумузунуң даргазының оралакчызы, оларның оглу Артем – өөреникчи.

2) *Магбын Ендан Лопсанович* – Магбын Лопсан Лопсановичиниң ортун оглу, ол бичиизинде чок апарган.

3) *Дүдүн (Шимит) Паша Сереновна* – Магбын Лопсан Лопсановичиниң уруу, ол совхозтуң профсоюз даргазы база бригадири чораан, хөй уруглуг хүндүлүг ава, ооң ажы-төлү: улуг оглу Ай-оол Михайлович – «Саян» ансамблиниң артизи, уруу Оксана Михайловна – бухгалтер, Чечена Михайловна – педиатр, Владик Михайлович – мал эмчизи, Аян Михайлович – кожууннунуң чагырга даргазы, Төмүр Михайлович – Каргы сумузунуң Культура бажыңының директору, Түмөн Михайлович – чолаачы, Танаа-Херел Михайлович – чолаачы, хуу сайгарлыкчы.

2. Сундуй Шырап Лопсанович – Ембун кырган-ававыстың ийи дугаар оглу, улуг даайывыс. Ол 98 харга чедир чурттаан, Кунгуртуг суурнуң тургузукчу-тудугжузу. Өөнүң ишти Кыргыз Буюн Сундуй уруу, оларның ажы-төлү:

Сундуй Чигжит Шырапович – колхоз, совхозтуң алдарлыг аңчызы, ооң өөнүң ишти Сурунмаа Ольга Максимовна – кижизидикчи башкы, оларның ажы-төлү: Ая Чигжитовна – аптекар, Артур – малчын, Алим – муңчу малчын, Аян – муңчу малчын, Артык – таңныыл, Танаа – малчын.

Барым Аракчаа Чокаевич – мал эмчизи, өөнүң ишти Барым (Идам) Чечек Кыргысовна – бухгалтер, оларның ажы-төлү: Ай-кыс Аракчаевна – эмчи, Айлак – сан-хөө ажылдакчызы, Артур – чолаачы, Тимур – чолаачы, Тирумба – кызыгааржы.

Сундуй Өлзей Шырапович – тракторист, өөнүң ишти Сундуй (Идам) Зоя Кыргысовна – кижизидикчи башкы, оларның ажы-төлү: Аян Өлзейович – сейсмолог, Артур Өлзейович – тудугжу, Аида Өлзейовна – аптекар.

Сундуй Иван Шырапович – егер, өөнүң ишти Данзынай Елизавета Коловна – башкы, оларның ажы-төлү: Аян Иванович – электрик, Иван Иванович – дизелист-электрик, Анжела Ивановна – социолог башкы.

Дивии Татьяна Шыраповна – химия башкызы, Тыва Республиканың культуразының хоочун ажылдакчызы, өөнүң ээзи Дивии Оюн – шагдаа, оларның ажы-төлү: Мерген Оюнович Тускайлаттыңан шериг операциязынга мөчээн, Орлан Оюнович.

Күнчүн Байыр Шыраповна – экономист, өөнүң ээзи Күнчүн Шырап Максимович – автослесарь, оларның ажы-төлү: Алла Шыраповна – башкы, Ахмет Шырапович – башкы, тежежи, Дарыймаа Шыраповна – пенсия фондузунуң специализи, Дужомбулат Шырапович – чолаачы.

Сундуй Долчун Шыраповна – эмчи, уруу Луиза Шыраповна – кезер эмчи.

Сундуй Ханды Шыраповна – садыгжы, ооң ажы-төлү: Сайдаш Алексеевич, Эльза Алексеевна – эмчи, Шамиль, Субудай.

3. Бөлзүк Чысымаа Лопсановна – Ембун кырган-ававыстың уруу, Тере-Хөл колхозтуң 1-ги чылгычызы, өөнүң ээзи Кыргыз Бөлзүк – Хомду дайынының киржикчизи. Оларның азырап алган ажы-төлү: Байыр Ламажыкович – улуг оглу булдозерист-тракторист, Лиза Ламажыковна – малчын, Михаил Ламажыкович – хеймер оглу чолаачы.

4. Аракчаа Сембиль Лопсан уруу – Ембун кырган-ававыстың уруу, 25 харлыында кызыл-дустаан. Оглу Аракчаа Виктор (Давый) – кызыгааржы, башкы, 24 харлыында сугга эндээн. Ооң өөнүң ишти Топуй, Кунгуртугга башкылап ажылдап турган, Улуг-Хем чурттуг, өөнүң ээзи чок апаарга, 2 харлыг уруу Виканы 1963 чылда алгаш, чуртунче чана берген. Викторнуң чаңгыс уруу Виктория Викторовна.

5. Найдан Иван (Лопсан оглу) Дуванович – Ембун кырган-ававыстың оглу, ол Тере-Хөлдүң бир дугаар мал эмчизи чораан. Иван Дуванович дайын чылдарында Балыктыг сумузунга ополчен шерииниң командири турган. Кызылдың каттышкан школазының доозукчузу. Өөнүң ишти Хөл Мыңмаа Севековна, оларның ажы-төлү:

Мыңмаа Чечек Севековна – колхоз, совхозтуң кол экономизи, ооң оолдары Валерий Иванович – шагдаа, Орлан Иванович – хууда сайгарлыкчы.

Найдан Анатолий Иванович – шофер, өөнүң ишти Седип Саяна Семеновна – башкы, оларның ажы-төлү: Алям Анатольевич – чолаачы, Андрей Анатольевич – чолаачы, Алена Анатольевна – подполковник, адвокат.

Найдан Анай-оол Иванович – малчын, өөнүң ишти Шоожун Ирина Кирилловна – эмчи, оларның ажы-төлү Анжела Анай-ооловна – малчын, Аржаана Анай-ооловна – муңчу малчын, Аяна Анай-ооловна – малчын, Аян Анай-оолович – муңчу малчын.

Найдан Най-оол Иванович – малчын, Тыва Республиканың ордениниң эдилекчизи, Россия Федерациязының көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы, өөнүң ишти Артына Лилия Ивановна – хууда сайгарлыкчы, оларның ажы-төлү: Айдаш Най-оолович – муңчу малчын, Айдыс Най-оолович – чылгычы, Адья Най-оолович – малчын, Айрана Най-ооловна – малчын, Азияна Най-ооловна – хууда сайгарлыкчы.

6. Баадыр Тамаа (Лопсан уруу) Дувановна (1918-2004 чч.) – Ембун кырган-ававыстың уруу, 1920 чылда Моолда Термистин Доот-Тогоон деп черге төрүттүнген. Бистиң ававыс 45 кижиниң хинин кескен ава, чонда алгаан ады Мама. Тамаа Дувановна – сарлыкчы, Маадыр ие, Кунгуртуг суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи, Тере-Хөлге болгулаан ниитилел хөгжүлдзиниң херечизи.

Сезен хар ашканда безин угааны чарт, аныяанда көргөн, билгенин дүүнгү дег бодап, кижилерниң кандыг ырлар ырлаарын, аътка канчаар бодун ап чоруурун, кожазы аалдарның уругларның кажан, кандыг үелерде, кайы өдекке төрүттүнгенин чугаалап орар турган.

Өөнүң ээзи Баадыр Шулуу Байырович, оларның ажы-төлү:

Чамыян Зинаида Шулуевна – малчын, Күш-ажылдың хоочуну, өөнүң ишти Норбаа Чадамбаевич, оларның ажы-төлү: Анай-оол Норбааевич – фермер, Бады-Мөнге Норбааевич – малчын, Чойганмаа Норбааевна – малчын, Ренат Норбааевич – малчын, Олимпиаан Норбааевич – малчын, Туяна Норбааевна – даараныкчы, Майдаш Норбааевич – малчын.

Серенмаа Шулууевна – биология башкызы, өөнүң ээзи Баяс Чумустаарович – төөгү башкызы, оларның ажы-төлү:

Оглу Ян Бясович, ус-шевер. 1 оолдуг, 2 уйнутуг.

Ортун оглу Аян Бясович – күш-ажыл башкызы, өөнүң ишти Туя Маннайевна – эге класс башкы, амгы үеде Владимировканың тус чер хуралының даргазы. Оларның ажы-төлү:

Ая-Чинчи Аяновна – химия башкызы, өөнүң ээзи Отчугаш Владимирович Монгуш – кызыгааржы, оларның уруглары Айару, Долума, Айыра – школачылар, Начын, Өнер-Олча – чаштар.

Алдынай Аяновна – төөгү башкызы, өөнүң ээзи Танаа-Херел Андреевич Салчак – күш-культура башкызы, уруглары Тана – школачы, Болат – чаш.

Чойгана Аяновна – студент, ийис эжи Чингис Аянович – шериг албанында.

Хомушку Аяс Бясович – ивижи, өөнүң ишти Ирина Маадыевна – эге класс башкызы, оларның ажы-төлү: Эремаа Аясовна – биология башкы, Аржана Аясовна – өөреникчи, Яндал Аясович база Аяа-Буян Аясович – Тускайлаттың шериг операциясында.

Азияна Бясовна – башкы, өөнүң ээзи Буян Казанмаевич Сенди-Хуурак – чолаачы, оларның ажы-төлү: Амыр-Байлак Буянович – күрүне ажылдакчызы, өөнүң ишти Чойганмаа Кечилек; Начын-Чамзы Буянович – чолаачы, өөнүң ишти Камилла Юрьевна – сайгарлыкчы, оларның уруглары Долгар, Арзылан – чаштар; Севил Буяновна база Лилия Буяновна – студентилер, Аминдава, Оргаадай – өөреникчилер, Анхма – чаш.

Монгуш Клара Шулууевна – тыва дыл, чогаал башкызы, Россияның алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергиини, өөнүң ээзи Монгуш Александр Очур-оолович Чөөн-Хемчиктин Шами сумузундан, физика башкызы, оларның ажы-төлү: Өлзей Александрович – полковник, шагдаа ажылдакчызы, Байыр Александрович – подполковник, шагдаа ажылдакчызы, Аяна Александровна – юрист.

Агбаа Нина Шулууевна – эмчи санитары, өөнүң ээзи Бай-Тайганың Бай-Тал сумузундан Агбаа Николай Иргитович – эмчи, оларның ажы-төлү: Чейнеш Шулууевна – орус дыл башкызы, Алена Николаевна – эмчи, Саглай Николаевна – эмчи сестразы, Аяс Николаевич – юрист, МЧС-те ажылдап турар.

Соломка Алдын-кыс Шулуевна – ховар чаялгалыг, ак-караны көөр, эмчи-домчу, өөнүң ээзи Соломка Виктор Андреевич – тудугжу, оларның ажы-төлү: Мөңге-Белек Шулууевич – малчын, Виктор Викторович – тудугжу, Тускайлаттынган шериг операциязында, Владимир Викторович – чолаачы, Тускайлаттынган шериг операциязында.

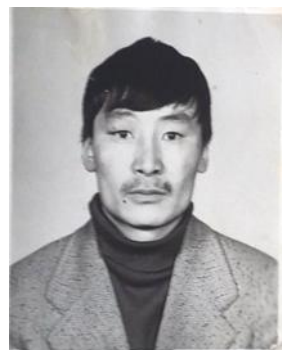
Көк Өнермаа Шулуевна – тыва дыл, чогаал башкызы, Нарын школазының музей эргелекчизи, өөнүң ээзи Чүдекпен Марат Анатольевич – чолаачы, оларның ажы-төлү: Айдың Арзыланович – эмчи, «Лунсинде» чолаачы, Алдынай Арзылановна – математика башкызы, Ай-кыс Арзылаңовна – аптекар, Айгуля Арзылаңовна – картограф, Амыглан Маратович – студент.

Баадыр Валерий (Толя) Шулуевич – аңчы, малчын, өөнүң ишти Нина Хурен-ооловна (Качык кыргыстарындан) – малчын, оларның ажы-төлү: Артыш Валерьевич – шеригжи-спецназ, Тускайлаттынган шериг операциязында, Альбина Валерьевна – малчын, Чойгаана Валерьевна – акушер, Баян-Мөңге Валерьевич – малчын, Чимисмаа Валерьевна – малчын, Хорагай Валерьевна – малчын, Онзагай Валерьевна – студент.

Баадыр Байыр Байырович – кадарчы малчын.

Шыырап Чейнеш Шулуевна – орус дыл, чогаал башкызы, өөнүң ээзи Шыырап Анай-оол Серенович – МЧС ажилдакчызы, оларның уруу Айдысмаа Анай-ооловна – өөрөдилге яамызының методизи.

Баадыр Мөңге-Белек Баадырович – аңчы, өөнүң ишти Саида Сандаковна, оларның оглу Артыш.

7. Хуужаан Максим (Лопсан оглу) Дуванович – Ембун кырган-ававыстың оглу, 1942-45 чылдарда Эминия алдын уургайынга ажилдап, Тере-Хол кожууннуң хөгжүлдезинге үлүүн киирген. Колхозту тургусчуп, «1941-1945 чылдарда шылгараңгай күш-ажыл» база Хүндүткел демдээ ордени болгаш өске-даа медальдар-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, 87 харга чедир чурттаан. Өөнүң ишти Кыргыз Домаа Балчыровна, оларның ажы-төлү:

Чажытмаа Максимовна – экономист, өөнүң ээзи Далаа Эрес Монгушович – даг инженери, оларның ажы-төлү: Сайзана Максимовна – кадрлар инспектору, Виктория Эрес-ооловна – экономист, Олег Эрес-оолович – бухгалтер.

Хуужаан Нина Максимовна – башкы, оглу Адыгжы Тускайлаттынган шериг операциязынга чуртун камгалап тургаш, мөчээн.

Алексей Максимович – фермер, өөнүң ишти Марина Сотпаевна, оларның ажы-төлү: Белек Алексеевич – малчын, Виктория Алексеевна – бухгалтер, Аяна Алексеевна – малчын.

Валерий Максимович – малчын, өөнүң ишти Любовь Егорьевна, оларның ажы-төлү: Меңги Валерьевич – ЕДС специализи, Экер Валерьевич – Тускайлаттынган шериг операциязында, Дарыймаа Валерьевна – эмчи.

Владимир Максимович – малчын, өөнүң ишти Татьяна Дармажаповна, оглу Танаа Владимирович – малчын.

Алла Максимовна – малчын, өөңүң ээзи Алексей Кенденович, оларның ажы-төлү: Сай-Суу Кенденовна – өг ээзи, Чечекмаа Кенденовна – агроном, Шораан Максимович – Тускайлаттың шериг операциясында, Хаяа Максимовна – бухгалтер.

Херелмаа Максимовна – экономист, өөңүң ээзи Байыр Арсен, оларның оолдары: Чингис Арсенович – чолаачы, Аран Арсенович – программист, Тускайлаттың шериг операциясында.

Эрес Максимович – музыкант, өөңүң ишти Урана Очур-ооловна – психолог-башкы, оларның уруу Долгармаа Эресовна – «Саян» ансамблинің ыраажызы.

Чодураа Максимовна – малчын, өөңүң ээзи Хертек Мерген Иванович, оларның ажы-төлү: Алдын-Херел – чолаачы, Алдынай – малчын, Сыдым – студент.

8. Ембун кырган-ававыстың хеймер уруу Доржу Нина Дувановна – аптекар, 61 чыл чурттаан. Өөңүң ээзи Василий Сундуевич, оларның ажы-төлү:

Чымба Васильевич – юрист, өөңүң ишти Зоя Орус-ооловна, оларның ажы-төлү: Орлан Васильевич – Тускайлаттың шериг операциясында, Херел Васильевич – криминалист-эксперт эмчи, уруу Нина Васильевна – кыдат дылдан очулдурукчу.

Галина Васильевна – математика башкызы, Россия Федерациясының улус өөредилгесинин тергиини, өөңүң ээзи Аян-оол Дүгерович – метеоролог, оларның уруглары Аяна Аян-ооловна – «Тарыс» аржаанының ээзи, Долаана Аян-ооловна – экономист, Ою

Аян-ооловна – үндүрүг инспектору.

Антонина Васильевна – юрист, ооң оглу Байыр-оол Васильевич – юрист.

Светлана Васильевна – башкы, өөңүң ээзи Анатолий Андреевич – тудугжу, оларның оглу Роберт Анатольевич – таксист.

Робель Васильевич – аңчы.

Роман Васильевич – диспетчер-радиот, өөңүң ишти Анна Сарыг-Кидисовна – аптекар, оларның ажы-төлү: Баян-Мөнгө Романович – тудугжу, Алена Романовна – пристав албанының оралакчызы.

Ромео Васильевич – хууда сайгарлыкчы, өөңүң ишти Надежда Тас-ооловна – хууда сайгарлыкчы, оларның ажы-төлү: Сундуй, Сылдыс, Ай-кыс – хууда сайгарлыкчылар.

Роллан Васильевич – чолаачы, өөңүң ишти Юлияна Леонидовна – прапорщик, оларның ажы-төлү: Нина – өөреникчи, Тана, Даяна, Леонид, Иппон-Мацу, Хүн-Херел, Джуана – школа назыны четпээн чаштар.

Кырган-ававыс Ёмбуннун кады төрөөн кыс дунмазы Бөөбэниң салгалы

Ембуннун кады төрөөн кыс дунмазы Бөөбэ. Бөөбэни 16 харлыг турда Салчак ноянның чагырып турганы Нуур сумузундан Хертек уктуг Тонча-Хаа кудалап алган. Бөөбэ биле Тончааның оолдары Дангыр-оол Сергей Дончаевич биле Шанчимии Андрей Дончаевич.

1. Дангыр-оол Сергей Дончаевич, өөңүң ишти Долгар (Саяна) Сохоевна, оларның ажы-төлү: Дангыр-оол Михаил Сергеевич – албан хаакчы, өөңүң ишти Галина Шынаа-евна – бухгалтер, оларның ажы-төлү: Салбак Михайловна – архивариус, өөңүң ээзи Саая Омар – тудугжу, уруглары Алина, Амиля – чаштар; Наташа Михайловна, ооң оолдары Евгений – сайгарлыкчы, Роман – студент; Мерген Михайлович – даг инженер.

Дангыр-оол Андрей Сергеевич – малчын, өөнүң ишти Тамара Кыргысовна, оларның ажы-төлү: Вячеслав Андреевич – малчын, өөнүң ишти Хандымаа Доржуевна – садик эргелекчизи, оларның ажы-төлү: Кудерек – студент; Доржу – өөреникчи.

Даңгыр-оол Валерий Сергеевич – күрүнениң айыыл чок чериниң хоочуну, полковник, өөнүң ишти Светлана Октябровна – даг инженери, ажы-төлү: Азий Валеревич – полиция ажилдакчызы, полковник, өөнүң ишти Марианна Олеговна – пенсия фондузунда килдис даргазы, оларның улуг уруу Амырак Азийовна – ОМС-те кадр ажилдакчызы, өөнүң ээзи Седен Айдыс Амурович – полицияның майору, уйнуу Амилия; Начын Азийевич – студент.

Аржаана Валерьевна – үндүрүг ажилдакчызы, өөнүн ээзи Авык Аян Борисович – аэропортун диспетчер даргазы, ажы-төлү: Айран Аянович – студент, Амина – өөреникчи, чаш уруу Аярана.

Дангыр-оол Сайлыкмаа Сергеевна, өөнүң ээзи Ондар Алдын-оол Сандан-оолович, пенсионер, оларның ажы-төлү: Силигмаа, Серенмаа – студентилер, Олоя, Айгуля, Ринчан, Роман – өөреникчилер.

Сүрүн Вячеславович – башкы, өөнүң ишти Аялга Буяновна – Шынаа сумузунун тус чер хуралының даргазы, оглу Хүреш – өөреникчи.

Дангыр-оол Далай-оол Андреевич – малчын, өөнүң ишти Чөпөй Дузимаа – сайгарлыкчы, уруглары Оюу биле Аюжана – студентилер, Аяна – өөреникчи;

Дангыр-оол Адыя Андреевич малчын, аалының ишти Айлакмаа Андриановна, уруу Шончалай – өөреникчи.

Дангыр-оол Айдынмаа Андреевна – уруглар садының техажылчыны, өөнүң ээзи Артык Чигжитович – одакчы, оларның ажы-төлү: Сайдана Артыковна – бухгалтер, Айдан Артыкович – чолаачы, Челээш – өөреникчи.

Дангыр-оол Артур Сергеевич – чолаачы, аалының ишти Вера Сергеевна – бажың ээзи, оглу Даниил Артурович – чолаачы, Томур Артурович – Тускайлаттың шериг операциязынга чуртун камгалап тургаш, мөчээн, өөнүң ишти Дарыймаа Радиковна – мал эмчизи, оглу Хүлер; Доваадыр Артурович – чолаачы.

2. Шанчимии Андрей Дончаевич – тудугжу, Кунгуртугнун тургузукчузу, өөнүң ишти Серенмаа Егорьевна – тудугжу, оларның ажы-төлү: Шанчимии Александр (Алексей) Андреевич – партия ажилдакчызы, өөнүң ишти София Доржуевна – техажылчын, оларның ажы-төлү: Бады Александрович – чолаачы, аалының ишти Ульяна Александровна – бухгалтер, ажы-төлү: Бора-Шоваа Бадыевич – чолаачы, Айнура, Айсана, Айгерим – өөреникчилер.

Буян Александрович – чолаачы, аалының ишти Эликмаа Эрес-ооловна – эмчи, ажы-төлү: Виктория, Дарина, Ладик – өөреникчилер.

Белек Александрович – чолаачы, аалының ишти Долана Монгеевна – сайгарлыкчы, ажы-төлү: Эмилия, Айыраа – студентилер, Менги – өөреникчи.

Шанчимии Жанна Андреевна – эмчи, өөнүн ээзи Алексей Константинович – малчын, оларның ажы-төлү Айдыс Алексеевич – даг инженери, Айдың Алексеевич – электрик-сантехник, Бимба Андреевич – ыяш ажил-агының инженери, Оргаадай Алексеевна – студент.

Шанчимии Урана Андреевна – ажилчын, өөнүң ээзи Сундуй Владимир Малынович – чолаачы, оларның ажы-төлү: Бады-Хуу Владимирович – чолаачы, өөнүң ишти Даримаа Валерьевна – эмчи сестразы, оларның уруглары Лена, Яша, Сулдем – чаштар.

Белек Владимирович – эколог, өөнүң ишти Ай-Суу Аяновна – дерматолог эмчи, кызы Буянмаа – студент.

Шанчимии Яков Андреевич – чолаачы, өөнүң ишти Аяна Бузуяевна – соцажылдакчы, уруглары: Юлияна Яковлевна – башкы, өөнүң ээзи Белек Байыр Валерьевич – малчын, оларның уруглары: Милена, Чойган, Анесса – өөрникчилер.

Дуяна Яковлевна – эмчи сестразы, өөнүң ээзи Доваадор Сергей – аэропорт ажылчыны, оларнын оолдары: Бай-Белек, Намзырай – өөреникчилер.

Вениамин Яковлевич – сантехник, өөнүң ишти Алена Алексеевна – программист, уруу Ева – чаш.

9. Цаатан (Соян) арбанының төрөл аймактары

Цаатан (Соян) арбанның төрөл аймактары: Соян, Хаазут, Чогду, Тодут төрөл улус, үжен ажыг өреге. Тос, шаңда (дыттың чөвүрээлиг картындан) чадырларлыг, хөй ивилик, эвээш чылгылыг. Хам чүдүлгелиг. Тыва чугаа-домаа бир онзагаай. Бир кезии моолдуунга чоок чугаалажыр, өскелери тожунуунга.

Тодут, Хаазут, Соян төрөл бөлүктүң улузу 1921 – 1956 чылдарга чедир Моол биле Тыва аразының кыдыг кызыгаар хилииниң чоогунга чурттап, ийи күрүнениң кайызынче баарының шилилгезин он-он чылдарда хайгаарап, шилип келгеннер. Девискээрге болгулаан ниитилел хөгжүлдесинге дорт киришпээннер. Бо девискээрге 1949 чылда коллективтиг ажыл-агый колхоз тургустунуп эгелеп турар уеде, чайын чоок кавының – Цаатан арбанының аалдарын Пөштээт, Урускалды, Саргат баштарынга кожууннун онза айыыл чайладыр талазы-биле ажылдакчылары албадал-биле көжүрүп эккелген турганнар. Сентябрьның 18-19 хүннеринде оларның чурттап турганы тайгаларынга улуг өрт болган. Кожуундан оларга дузалажып, хөй улус баарга, чүгле чер чедип шыдавас он шаа өрегелер арткан, а өскелери чаңгыс дүн-хүн иштинде арлы берген болганнар. Цаатан арбанның даргазы Ак-Сал аныяк кадайы Дүвенин база авазын алгаш, улуг кадайын арттырып каан болган. Хөй санныг ивилерин сүре берген. Улуг хам Билин Кара-Пөс оолдары-биле арткан болган.

Кара-Пөс хам Кунгуртуг чоогунга Кара-Кырга көжүп кээп, чаа тургустунган «Большевик» колхозка 30 ивизин салып кииргеш, бирги ивижи болган. Ол 30 ивизи 1981 чылда 3000 четкен турган.

1995 чылда Тере-Хөл совхозка орулга киирер деп сорулгалыг (шынында чаңгыс-даа акша киирбээн) Кызылдан тускай вертолеттуг көдээ ажыл-агый яамызындан удурткан специалист биле кезек кижилер келгеш, чайгы кидин изиг үе чеди айда иви фермаларынга четкеш, ивилерниң мыйызын кескен соонда, олар төл бербестээн, мындылар өлүп хорап туруп берген. 1996 чылда тускай удуртулгалыг Шынаа девискээринде Тере-Хөл совхозту дүжүрүп, хоозураан деп чарлаан.

Цаатаннарның чуртунче ээп келгени

Моолдун Цагаан-Нуурга чурттап турган ивилик чон 1954 чылдан эгелеп, чуртунче чанар аргазын дилеп, дугуржуп эгелээннер.

1955 чылдың күстүң эге айында Тываже дедир чанар дээш бөлүглешкен улус дүне када дургуннап үнүпкен.

Дежит хам ашааның демир хомузун бодунун ээрени-биле кады хойлапкаш, семдер кара ыдын эдерткеш, кылаштапкан. Орук узун болгаш моондактарлыг болган. Хүндүс соондан кээр сүргүннерден чаштыр, дүнелерде дажыг хемнерни, корзаң-корзаң чалымнарлыг туругларны, малгаш-баларлыг, оңгул-чиңгилдерин эртип, уруг-дарыын чүктээрин чүктепкеш, чээрби беш хонуп чорааш, Тере-Хөлге кирип келгеннер.

1955 чылда башкы доңат дүжүп турда, бөлүк улус, чаш база элээди уругларлыг авалар Кунгуртуг суурга кылаштажып келгеннер.

Шынаа сумузунуң даргазы Комбу Дмитрий Доевич, колхоз даргазы Сактагай Топтан Тойлутович, көдээ суур шагдаазы капитан Моргуй, Күрүнениң айыыл чок чериниң төлээзи Тукар олар келгеннер-биле чугаалашканнар. Девискээрниң чурттакчыларындан келгеннерни таныыры кижилер, төрелдери шын-на Цаатан арбанның улузу деп бадыткааннар.

Олар ол-бо тайгаларга он-он чылдарда чурттап турда, Шынаа сумузу ам сайылгааны чайыннап чыраан чараш Кунгуртуг суур бооп хөгжүп келген болган: хөй кудумчуларлыг бажыңнарлыг, школа, эмнелге, садыгларлыг, кино көөр клубтуг, самолёт ужуп кээп турар, уруглар ясли-садтыг, чадаг тергелиг ойнап турар, чону каас-коя кеттинген, аажок сайзыраан болган.

Каа-Хем районнуң паспорт столунуң ажилдакчылары кээп, паспорт алыр улуска паспорттарны кылып тывыскан. Келгеннерден: «Ук-ызыгууруң кымыл? — деп, шагдаалар айтырарга-ла – Соян-на мен» — деп чангыс аай харыы бээр болганнар. «Адаң ады кымыл? – дээрге, – Тожу-ла» — дээр болганнар. Ынчангаш оларның фамилияларын Тожу, а аттарын Маша, Майя, Валя, Нюра, Сергей, Костя, Петя, Иван дээш-ле орус аттар берген. Олар ССРЭ-ниң бүрүн эргелиг хамаатылары, Тыва автономнуг областың Каа-Хем районнуң Шынаа сумузунуң чурттакчылары, колхозчулары болганнар (Тере-Хөл кожууннуң архиви, Ф-2, бижилге 2, херектер 109-311).

Колхоз даргазы Т.Т. Сактагай келгеннерге чурттаар бажыннарны, аңнаар аңчыларынга кидин дииңнээр үе болгаш майгыннар, ок, боо, бородни идиктерин, фуфайкаларны берген. Колхозтуң чарыларын мундургаш, аыш-чем хүнезинни берген. Аңнаары-биле күзелин илередип келген кыстар база бар болган.

Шынаа сумузунуң даргазы Комбу Доевич баштап, чондан келгеннерге идик-хеп, эт-сеп, аяк-саваларны дузаламчы кылдыр чыып бээр ажылды шалыпкыны-биле күүсеткен.

Кунгуртуг 7 чыл школазы түрөп чоруп келгеннерниң школа назынныгларын күрүнениң долу хандырылгазынга хүлээп ап, интернатка чыттыргаш, өөредип эгелээннер. Тыва, орус дылдарны онзалап өөредип турган.

Ажыл кылып шыдаар херэеженнерни тудуг бригадазынга хүлээп алган. Олар чаа бажыңнар тудар чудуктарны чонуп, чүдүрүкчүлөр бооп ажылдай берген. Оларның аразынга 40 хар ашкан-даа бол, кадыг аар ажылга аныяктардан артык күш-шыдалдыг, шудургу, кызымак Дежит база турган, ону баштактанып, ойнай сылдай хөйүнү хөглөдиптер боорга, ойзу Шураалык угбавыс дээр болганнар.

Келгеннерниң ажы-төлү эмчилер, башкылар, сан-хөө ажылдакчылары, чолаачылар, тудугнуң тус эртемниглери, уран чүүлдүң ажылдакчылары, тере-хөлчүлөрниң аныяк салгалдары бооп өскөннер.

Цаатан арбанның төрөл аймактары 1972 чылда Хаан-Тайгалар ынаар чурттап чораан. Ивижилерге почтачылап, саар иви фермазының ивижизиниң ачызында өөм ээзи Баяс Хомушку башкы-биле бедик шыргай пөштерлиг чер Өленниг-Хааннарда иви фермазынга баар аас-кежиктиг болган мен. Ивижилерниң майгыннарынга кирип, ивизиниң аа сүдүн ижип, бо чоннуң ёзулуг амыдыралы-биле танышкан бис.

Хаан-Тайгаа бардым, бастым,
Кара-суун-даа иштим, кештим.
Ивижи оолдуң өөнүң ээзи
Изиг шайын кудуп сунду.
Хөлдүг-Хаанда, Өленнигде
Көвей иви оъттап чорду.
Көккүр чалым сүвүрүндө

Хөртүк хары көстүп чытты.
Кадынныг-Хаан кадырындан
Халчып баткан дамырактар
Алдын дүптүг Эмидиве
Агып кирип чыдар болду.
Магаданчыг Шөргелиг-Хаан
Багана дег дорт көстүр,
Өңгүр көк дээр ооң бажын
Өрегелеп алган дег боор.
Тыва черниң чөөн уунда
Тывызыксыг шак бо черни
Элчиген дег кулактыг хаан
Ээлеп чурттап чораан дижир.
Төөгү-даа ындыг ыйнаан
Тодарадып сөглөп каайн,
Тубо уктуг ивижи чон
Турум чурттап чоруур чер-дир.

15.08.1972 г. Баяс Хомушку

**Цаатан (Соян) арбанының төрөл аймактарының иви ажылын сайзырадып,
мал кылып алганы**

Иви – аң уктуг, бурган малы. Тайга-танды шаарарбаан, кижиден ырак шыргай эзимнерге чурттап чораан. Аңнадыр хамаан чок, кижиде барааны безин көрбөс амытан-дыр.

Аңчы оол айның чиңгезинден чидеринге чедир оларның оруун карак четпес ырактан хайгаарап, истеп чорааш тыпкаш, оңгар казып, дамы кылып алган. Оозунга айның улуунда эр оолдуг аң кирген. Оларны диригге уштуп ап, аал чоогунга чуларлап, дорзуундап баглап өөрөткөн. Шак ындыг арга-биле элээн каш ивилер тудуп алган. Ынчаар-ла чоорту аал малы бооп, ивижиниң коданынга өзүп эгелээн дээр. Оларны баштай чүөк чүдүреринге өөрөткөн. Оон ырак черлерге аңнап мунарынга өөрөткөн. От чыдынга чоорту чаңчыгып, аңчының одаандан ыравас апарганнар. Сүдүн саап, соккаш, эъдин чем кылып чип, кежинден хеп кылып эгелээн. Оон кежи соокту, чылыгны кончуг өйлөп билир. Чымчак болгаш чиик. Ивиниң эъди – эм.

Дуюглары туруг базар,
Душкан черни ажа базар.
Даваннары даштар базар,
Талыгырже чоруп базар.
Хемге, сугга боолбас,

Эштип кежер – деп, хоочун ивижи Диизин ирей хөөреп олулар. Ол кончуг хайгаараачал, эскериичел кижиде. Ол Тодуттар аймаандан. Чурттап өскөн чери Буста Булуң деп чер. Бистин бажыңга бо-ла кирип кээр. Ак-кара чокка хөөрежир улус бис.

Иви-Шилиир чурттуг дулгуяктын ивилери

Шаанда Иви-Шилиир деп черге чурттап чораан Соян аймак улуг дыка кырываан дулгуяк кижизин чуртка каапкаш, көжүп чоруп кааннар. Чер чедип шыдавас хире боорга, өлзе-өлзүн дээш, ээн черге арттырып кааны ол. Иви-Шилиир деп черниц черлик ивилерин аңчылар шилип аялаар турган дижир.

Чангыс кадай ыы-сыылыг кышты уткуп алган. Кадайның чадырының чоогунга бир иви хокаш төрөөн. Кадай дүвү-далаш хокашты кажып ап-тыр. Оолдуг иви кодан чоогундан шулун, чаат оыттап хүнзээр бооп тур. Хокашты багдан черле салбаан. Эрги хайыр орнундан довурак казып эккеп алган. Черлик ивилер кээп, довуракты чылгап, коданче чоокшулап-ла турганнар.

Үш чыл эрткен. Черлик иви аңнаар дээш, аңчылар келген. Чуртка арткан чаңгыс кадай өлбөөн, сергээ кончуг аңчыларны уткуп, чадырынче чалап, шеңне шайын хайындырып, койгунунуң эьдин дүлүп, бузун бургурады эзип, деспизинге салып орган иргин.

- Чаа, дөңгүрлер, койгун эьдинден чип, салдарыңар сарбаңнадып, соодалдап көрүңерем – деп, дөрже чалап, одун чүшкүрүп орган кырган-дыр.

- Увай, өдээңерде, дөө өзен аксында шаараңнаан аңның хөйүн аа?

-Харын, мен ышкаш кырган киши шаарарып турар мыйыстыг, шыпыраңнаан чимелерни өөредип, сүдүн саап ижип, бертик-бежелин аайлап чип, кыштап-даа тургуладым.

- Доо хаяда иви муңган киши чуруу бар болду, увай.

- Ийе, мээң шивит-биле борап, шорбарлап турганым ол-дур ийин, дуңмаларым.

- Элдеп чиме аа! Иви аът-мал ышкаш кишиге өөрени бээр чиме тур аа, увай?

- Бодум төрөөн төрөл чимелерим чуртка дулгуяк мени арттырып каарга, оларны сүрүп сурааш, ол-бо дээш, канчаар ийик мен. Харын бо борбак баш бирээни бодап, келир салгалга буян-ла кылып каан тур мен деп өөрүп олуар болбас ык мен бе.

Тайылбырлар:

Хокаш – иви оглу; кажып ап-тыр – баглап ап-тыр; эккээп – эккеп; дөңгүрлер – дуңмалар; соодалдап – хөөрөп; увай – угбай; шыпыраңнаан – шаараңнаан мыйыстыг; чиме – чүве; шорбарлап – чуруп; киши – кижиге; ык – ийик.

Бо төөгү чугааны 1967 чылда Диизин ирейден Баяс Чунустаарович Хомушку дыңнап бижээн, немелде тайылбырларын Сииринмаа Хомушку кылган. Бойдустун шириин хоойлузунга чагыртып, алажы чадырларга чурттап чораан ивижи чоннуң ёзу-чаңчылыдары төп кожууннарның тыва улустарынга бодаарга, соңгу чүк улузунуң коряк, нанай дээн чижектиг аймактарынга дөмейзимээр. Сагыжы бак төрелдериниң хөөкүй чаңгыс арткан кадайны өлүр болза, өлгей аан дээш, ээн чуртка кааптарга, оларның өжүнде доң кыжын ивилерге дүвүрөң казып берип тургаш, оларны холга өөредип алгаш, өнчүлөнгөн. Харын-даа ооң өлүмүн күзөөн кижилер чазын аңнап чорааш, куруглаан, аштаан, түрөөн аңаа чедип кээрге, кадай сергеп калган, койгун эьди-биле оларны тоттуруп, хоюг сүттүг шеңне шайын кудуп орган. Шыдамык кижиге бурган дузалаар деп чүве ол ышкажыл.

Оон соонда анайлыг – хокаштыг иви азырап алыскаан кижилер ол кадайга кээп, аалдап келир апарган. Кадайның үре-садызы, хокаш азырааштың, хоюг сүдүн ижип чорааш, өөр-өнер бир тодуг Тодут аймак апарганы кайгамчык!

Тайылбыр:

дүвүрөң – черге үр чыткан үнүштүң артынчылары

Бадакшаан

Оргу-Сыны Хаан-Тайга, Бус ынчаар иви малдыг көжүп чораан соян уктуг Моңгурак Сергей Шымбай оглу бо төөгүнү биске 1998 чылдың алды айның 23-те чугаалап берген. Ол 1949 чылга чедир элээди чаш үезинде тайга кезип чурттап чораан. Хөй эвес ивилик төрөл бөлүк улус-тур ийин.

Кежээ ивилерни сагаш, сүдү соорга, азып каар бис. Эртенинде немей саар дээш көөрүвүмке, сүдүвүс чок, ооң орнунга оът-сиген суп каан боор.

Эртен сагаш үндүрген мындыларның мыйыстары кежээ ийинде барган турар. Ол база бадакшаанның үүлгедии. Саар мындыларывысты черге тудуп мунуп турганнары олдур.

Бадакшаан деп бичии кижилер кежээки кызыл-хүнде аал чоогунга келгеш, ойнаан уругларны элзедип аппаар.

Бирээзи ийи харлыг, өскези алды харлыг ийи угбашкы чадыр чанынга ойнап турда, бадакшааннар тайгаже көгүдүп аппаратаннар. Угбазын ийи хонганда тайгада эзимден тып алган.

- Дунмам-биле чадыр чанынга ойнап турувуста, бис хире бичии уруглар келгеш, бистиң-биле кады ойнай бергеннер. Оон аалдан ырай бергенивисти эскербээн мен. Дүн дүшкен. Пөш адаанга дунмамны куспактап алгаш, удуп каап-тыр мен. Хүн үнүп кээрге, оттуп келген мен. Дунмам чок болду – деп, ол чугаалаан.

Аскан, кудаан уругнуң бирээзин ивижи өгбевис тып алган. Бирээзин олчаан тыппаан. Бадакшаан алгаш барган. Ынчангаш кызыл-хүнде бичии уругларны чадырдан үндүрбес, даштыгаа ойнатпас дээр чүве.

Тайылбырлар:

бадакшаан – бичии хар кижилер;

соорга – хуунга;

көөрүвүмке – көөрүмге

мындылар – кыс ивилер;

элзедип аппаар – эдертип аппаар;

кудаан – куду чайлы берген, корткан.

Ивижиниң чадыры

Арга-ыяш иштинге көжерде, алажы чадырның чүглө тос шывыын ап алыр. Ыажы туруп каар. Беш метр узун шеттерниң бажын бөле баглааш, үш өзек ыяшка чиңге сыралар дээрбектей таарыштыр чый салыр. Ооң дооразы беш метр чеде бээр. Чадыр өгнүн ындыг ыяжын алажы дээр. Бир эвес шаңда-биле алажыны шывар дизе, дыттың чулуктук үезинде карттаан чөвүрээ картын ажыглаар. Алажы шыварда, адаандан өрү шывар. Шаңданың узуну бир метр, калбаа 80-90 см. болур. Кыжын ооң кырын аң кештери-биле немей чылыглап аар.

Бо чонну бурунгу сүзүк чүдүлгези камгалап арттырган

Бис чурттап өскөн черивистен чемненип хептенир болгаш ону хүндүлөп, дириг-жидип, бодуванстан бедик кылдыр көрүп, чүдүүр бис: черге, хемге, тандаа, дээрге. Дүне-даа, хүндүс-даа дириг бойдус бистиң-биле кады чоруур, аңнап, балыктап, ажылдап амыдыраар бис. Дүне чадырывыс дүндүүнден дээрде сылдыстарны көрүп, дыштанып удуур бис. Аарый бээр болзувусса, ооң оът-сигени, ыяш-чулуу, аңның эмниг чүүлдери-биле эмненир бис.

Чадыр өөвүстө *улуз от чаяакчывыс* өггө кым кээрин, кажан кээрин төлгөлөп салып бээр. Бис ону оон номчуп аар бис. Дашкаар үнеривиске ушкан куш, ымыраа-сээк агаар кандыг болурун чугаалап бээр.

Бис, ивилик тайга чону, көшкүн улус болгаш сууржуң амыдыралга шоолуг эвес бис. Бурунгудан чүдүүр черлерлиг болгаш, бисти эки билир улуг хамнарлык чораан бис. Олар бисти чер чуртувустуң ээлери-биле тудуштуруп, чугаалаштырып, аралаштырып, бистиң чүнү күзээнивести, чүнү дилээнивести бистиң чүдүүр ээлери-биле чугаалап, оларның харызын биске сөзүнүң чечени, дүңгүрүнүң ыды-биле дамчыдып бээр. Оон өске биске чүү херек деп. Чок чүвениң биске херээ чок. Чүү барыл, оон-биле амыдырап өскөн бис.

Цаатан төрөл аймактың кижилери шаг шаандан ада угундан салгап ээлээн девискээринге чурттап келген. Оглу өгленирге, адазы аңаа аңнаар чепсек-херекселин болгаш бодунуң ээлээн черинден аңнаар тайгазын айтып бээр. Бо улустуң чаңчыл чурумунда олар чер өнчү ыдыктыг болгаш ону төрөл салгаар. Өске сөөк кижиге ону айтып берип болбас, өскелерден ап-даа болбас, хоруглуг.

Буска чурттап чораан аймак төрөл бөлүктөрүни *тодуттар* дээр. Эр кижилер ийи-үш кадай ап болур. Кадайлары аңгы-аңгы өзеннерде чадырларлык болур. Олар ажы-төлүн өстүрүп, ивилерин азыраар, аңнаар, балыктаар.

Тодуттар шаг шаандан бээр ада угундан салгап ээлээн девискээринге чурттап келген. Оларның ээлээн черлеринче өске кадайлары барбас, чүгле аал ээзи ашак баар. Ол-бо кадайларында ажы-төлүн адазы таныштырып, аралаштыраар чаңчылдыг. Кадайлары хүннежип, аас-дыл үндүрбес. Бир эвес кайы-бир кадайы алгыш-кырыш үндүрер болза, ашаа ол кадайының салым-чолун шиитпирлээр. Чок-ла болза, чарлыр. Чарылган кадайының оглу, кызын боду шилип, арттырып аар.

Иениң салым чолу

Ие болур кижиге бодунуң ээдиниң аарын кымга-даа көргүспес. Черге чааскаан ол үелерни эрттирип алып болгаш төрүттүнгөн төлүнүң хинин кезип, дыңзып алгаш кээр. Соок үелерде эр улус божуур иениң чанынга турбас ужурлуг. Чадырынга одаар ыяжын, суун, аъш-чемин белеткеп бергеш, чоруптар. Чоок кавыда аалдар бар болза, ол аалдарның херээжен улузу кээр. Божуп, төрүвээн кижиге аңаа барбас.

Көыш үезинде ээди аараан кижиге ол-ла черинге коыш-хомун дүжүргеш, улуг пөш адаанга чаглак кылып, орун-дөжөөн салып аар. Баштай төрүттүнгөн уруглары авазынга шаа-биле дузалажып, от-көзүн салып, азыраар. Ол черге элээн дыңзыгып алгаш, ам улаштыр көжүп чоруптар.

Ие кижини чырык черге кижиге амы-тыны, үре-садызы үстүп төнмезин дээш чаяаган, улап чоруур бодаракчы салымныг хөөкүй-дүр.

Тайылбыр:

коыш-хомун – шуглак дөжөө, аъжы-чеми

Цаатаннар көжерде

Бир турлагдан өске хонашче көжерде, эт-херекселин чарыларынга чүдүрүп алгаш, чоруптар. Арга-ыяш иштинге иви-биле көжерде, алажы чадырының чүгле шывын ап аар. Ыяжы туруп каар.

Эң-не чааш ивизинге ээрмешке уругларын чаңгыстап олуртуп аар, тос кавайы-биле чаш уругну кады так кылдыр чыпшыр шарып аар.

Ол чаштар адыг дыргактыры, койгун кудуруктары, чочагайлар, аң кажыктары-биле ойнап өзерлер. 6-7 харлыында бичии чалыг кодан чоогундан аңнап өөренип эгелээр. 12

хардан эгелеп, күш чедиптер аңын дузактап, ча-биле адып алыр. 16-17 харлыындан эгелеп, шуурганныг-хаттыг, курлак чедир улуг өзеннерге иви мал-ажылын кылып, өг-бүлө туда бээрлер. Тайга кижизиниң амыдыралы ындыг. Ивиниң сүдүн саап, саржаан, курудун кадырып ап, эьдин чемге хереглээр. Шай орнунга черлик шай, теве кудуруу деп үнүштү хайындырып ижер. Чайын айны чыгаш, барба-барбазы-биле бузап, кадырып аар.

«Тайгаа төрүттүнген төл аңчы болбаска, төл бе, хөл кыдыынга өскөн төл балыкчы болбаска, төл бе!» – деп чугаалаар улус болгай.

Тайылбыр:

Ээрмеш – бичии уруг эзери

Цаатан (Соян) арбанның аңчыларында

Кыжын адыг ижээнинче киргеш, удаан адыг чүрээн часпас, кончуг аваангыр арга билир аңчыларлыг.

Барлан-Хөл тодуттары балыын хөлдүн эриктериниң адаанче хол суккаш, холдап уштуп аар. Хөл кыдыының кастарын соп чиир. Бус сояннары балыктаарда, аът хылындан четки аргып аар. Хылды алды азы сес кылып аар болгаш дөрт азы үштеп ийи чаргаш, кадар. Хыл кадары – эң берге ажыл. Аргып баглаары белең. Дооразы бир кулаш кылып аар. Баглап эгелээрде, ийи ыяш каткаш, баг херип аар. Аңаа каткан хылдарны дистиндир баглааш, аргып эгелээр. Аразы 4х4 см. хыл четки ийи хевирлиг – улуг балыкты, шерештии. Агым суг балыын хыл-биле дузактаар.

Сояннарның улуг хамы Тожу Дежит Лопсановна (1912-2000 чч.)

«Хамнаашкынның дириг эртинези», төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның алгыштарында» хам Дежит (Тежит) Лопсановна Тожунуң алгыштары киир бижиттинген.

Мээң кожам Нина Лопсановна – Тываның хоочун алдарлыг хамы Дежит Лопсановнаның уруу.

Дежит Лопсановнаның чурттап эрткен чурт-талгазын, ооң салым-чолун бодундан дыңнап билип алгаш, демдеглелдер кыдыраажынга бижип ап чораан мен.

Салчак ноянның чагырып чорааны Нуур сумузунуң Цаатан арбанының чурттакчызы хам Дежит Лопсановнаның салым-чолу, эрткен оруктары мындыг болган.

Ол Шынаа оргулаажында Сарыг-Чазы деп кыштагга төрүттүнгеш, буянның узун назынны назылап (1912-2000 ч.ч.) чурттаан. Авазын чон Дилги-Кадай дээр. Балыын балыктап, аңын аңнап, адазының аалындан аңгыланып баштанмаан.

Аймаа ак-кусун. Дежит алды харлыг турда, кырган-ачазы кызыл-дустай берген. Дилги-Кадай адазының узун хонуунда чөгдүлдерден шыырак хам хооп келген.

Чалаткан моол чөгдү хамның алгыжы:

Дүңгүрлерниң дүвү чаңгыс,
Орбалыгның оруу чаңгыс.
Одуңарның чанында
Урууңарның чаптанчыын, аа!
Орба тудуп ойнаайн дээр,
Чаңгыс урууң анаа эвес,

Чаяан дөстүг уруг боор-дур.
Чаңгыс кадай ону чоор сен,
Чанарымда, алгаш баайн.
Чакпа манчак кедер кылдыр,
Оруун актап,
Ээрен куяк эдилээштиң,
Ээп кээр-ле-дир.
Ажы-төлү аалыңарга
Арбан, суму чагырар-дыр.
Адыр, адыр, күжүр дуңмам,
Адаң ашак аалында
Амыр-тайбың четкен-не-дир.
Ажырбас-тыр, эглир орук
Ажы-төлгө, аал-чуртка чүү-даа артпаан.

Хам-даа чогуур уjurлуг ажылын кылган. Чанарда чүнүн-даа херээ чогуу чугаалааш, чүглө Дежитти ушкарып алгаш, Моолче ээй берген. Дежиттин азыраан адазын Солдагар-Чаараң дээр. Ол ийи оолдуг, хөй мал-маганныг улус болган. Дежит Моолга баргаш, анай-хураган ажаап, олар-биле кады өзүп келген. Адазы азыраан уруунга чоок, аалдар аразынга бо-ла ушкарып алгаш, чоргулаар турган. Дежит он үш харлыг турда, адазы аңаа бүрүн херекселдиг хам дериг-дүнгүрнү кылып бергеш, оруун актап, хүрээге ном номчудуп алган.

Дежит 16 харлаптарга, бодундан улуг дулгуяк хам ашакка өнчү кылдыр берипкен. Ашаа-биле тааржып чадап, шаг-ла болган. Ашаандан кажып, тайга кезип, ай-чылы-биле чоруп туруп бээрге, ашаа улус эвилелдеп алгаш, 19 харлыг Дежитти Моолдуң чызаан черинге эрээ ялазынга-даа онаадып турган.

Шаажылаткан кыстың сырын алгыжы:

Шагаайтаза, шагаайтазын
Чаш-ла сөөгүм сыкпазы шын.
Кымчылаза, кымчылазын
Кылык чаңым кайыын каар мен.
Эриидезе, эриидезин
Эът-ле сөөгүм сыкпазы шын.
Кегээн чызаан мурнун орта
Кем-не кылган буруулуумну,
Хаан-на чазаам мурнун орта
Кем-не кылган буруулуумну.
Халадааның хоразында
Ханныг сөөгүм сынар эвес.
Черле харын чарым мунгаш,
Челзип чорааш, дыңнаар силер.
Черле харын авай уруу
Черимейге чеде бээр мен.
Аалда турар чарыңарга
Алдыртпайн, дезиптер мен.
Авазының чаңгыс уруу
Аал-чуртче чана бээр мен.

Дежит ол-ла ашаа-биле кады чурттааш, он үш божан. Чаңгыс-даа төл ызырынмаан, шупту бүрлүп калган. Ол 1955 чылда башкы доңат дүжүп турда, аал-чуртунче чанаттаан

цаатаннар-биле Кунгуртугга келген. Өске херээженнер-биле тудугжулар бригадазынга ажылдай берген. Оларның аразынга 40 хар ашкан-даа бол, кадыг аар ажылга аныктардан артык күш-шыдалдыг, шудургу, кызымак турган, ону баштактанып ойнай-сылдай хөйүнү хөгледиштер боорга, Шураалык угбавыс дижи берген.

1956 чылда Республиканың уран чүүл көргүлдезинге киржип, ырлап хомустаары база хоюг үнү-биле чонну магадаткан. Дежитти удаа-дараа концерттерге кириштирип турган. Чазын эң-не салым-чаяанныглар шилиир мөөрей концерт болган. Аңаа Дежит аңчы оолга ынакшаан кижиниң сырын алгыжын күүсеткен:

Дагдан көрүп турарымга,
Даңза, чанчыы дагжаан-даа дег,
Танышканым хөлчүң-карам
Дужаалы деп имней-ле-дир.

Иинден көрүп турарымга,
Ийи буду көстүр-даа дег,
Ишти-хөңнүн хөөрексээш,
Имиртинде бо-ла келир.

Чалдыг черден дыңнаарымга,
Чараш-Оюм киштээн-даа дег,
Чаргак тоннуң адаанайга
Чассыдып бээр чарашпайым.

Шатка чорааш, дыңнаарымга,
Чазыг карам ырлаан-даа дег,
Караңгы дүн дүжүп кээрге,
Куспактажыр күжүр эжим.

Дежит бодундан оранчак бичии, шеригден келген аңчы оолга ынакшаан сеткилин бодунуң бижээн ыры-шүлүүнге илередип, чон мурнунга ырлап үнүп келгени ол болган. А 1957 чылдың февраль 25-те Кунгуртуг суурга 46 харлыг Дежит Лопсановна кыс божуп алган. Тоолай чылдыг, 7 кызыл меңгилиг, чүткүлдүг, от-көс дег изиг аажылыг Ниназы эрес-шоваа, чарт угаанныг, эш-өөрүнүн, башкыларының ынак өөреникчизи болу берген. Кунгуртуг ортумак школазын дооскаш, Кызылдың күрүнениң башкы институтунуң тыва дыл, чогаал мергежилин чедип алган. Школага башкылаашкын ажылын эгелээн, ажылынга бердинген, чончу башкыны школа коллективи директорунга томуйлап алганнар.

Нина Лопсановнаның өөнүң ээзи Ендан Анатолий Оюнович Кара-Хаак чурттуг, спортчу башкы. Школага бокс, хүреш секцияларын удуртуп, районнарга, Кызыл хоорайга өөреникчилерин удаа-дараа маргылдааларга кириштирип чораан. 37 харлыында аъдының бажы хойган. 1993 чылда Шынаа көдээ советтин күүскомун даргалаары-биле Нина Лопсановна Енданны чон соңгуп алганнар. Ол боду шиитпирлиг, чоргаар, мен-не мен дээр хөөннүг, кадыг сеткилдиг, дүрген. Сеткилинге кирген кижиге эдин-даа кезип бээринге белен. Каткызы сагышка артып каар, херелденип турар көрүжү арыг.

1997 чылда улуг хам Дежит Лопсановнаның дилээ-биле алды айның чаазының ийиде Ээрен-Дытка барып, дагылга кылган бис: кырганны аътка мундуруп, ону орукка дүжүрүп, ажаап чораан бис. Ол баарда, хамның өөредип турары чээни Ким Доржуй, уруу, уйнуктары, кожалары Баяс, Сереңмаа, Аржы Чурук, Меңги Сонам болгаш хамның чөпшээрээни барыксаан кижилер дагылгага киржири-биле таалыңнарывысты салгаш,

хонуктуг чоруп каан бис, ниитизи-биле 25 аъттыг кижиге. Бар чорувуста, Өреге-Бажындан эгелеп ийи кара кускуннар, үш ала-саасканнар бистен чыда калбас, ол-бо шүүргедедип, долганьп турарын эскерип чорзумза-даа, айтырарындан сезинген мен. Ынчалза-даа чоруп ора, Дежит кыргандан айтырган мен. Ол ырлай аарак:

Ээрен-дөзүм ээлери
Эки чүве күзээннер-дир.
Халап кээрин баштай билир
Хайыралдыг кара чүвелерим.
Ажы-төлдү камгалажыр
Ала чүвем чанындаазы
Аас-дылды ырадыры
Анаа эвес чараш ала.

Тайылбыр:

Кара чүвелерим – кускуннар
Ала чүвелерим – саасканнар.

Ээрен-Дыт – онзагай туруштуг, ооң мурнунда тускай өргүл кылып, саң салыр ширээни кылып каан. Келген кижиге бүрүзү актап, чаламаларның узуну 1,5-2 метр, ол бүгүнү чедиштир баглаптарга, шыргай чараш, долу көзүлгөн. Чаламалар баглаан чаа пөш чараш, бай будуктарлыг болду. «Пөштерни шимеп кааныңар байлак-тыр. Бо чай база ындыг боор» – деп, хамывыс ожаап чугаалады.

Келген черивиске тос карак-биле саң-дойже, дөрт чүькче дилег кылып, чажыг чажып, кадыкшылды, аал-оранга тайбың-мендини, мал-маган хүр өзерин дилеп, чажыг чашкан. Бо бүгүнү Ким баштап эрттирген. Дагылга эгелээн. Нина Лопсаңовна биле Ким Доржуй хамнадылар. Хомустар үнү чидип, оожургап, чиңгелеп, чооннап, арга-арыгның делгемнерин, талыгырда даг талаже тарап турду. Бо улустуң хомузу езулуг улуг, бурунгу кырган хомус, хөй ээрен салбактарлыг. Ойнап хамнаарда, тускай езу-дүрүмнерлиг болдулар. Баяс Чунустаарович бичии хомузун аңаа актап, ыдыктаткаш, хомустап-даа көрдү.

Дүне 12 шак үезинде бичии дымырады чаап келди. Чаъс-биле капсырлаштыр чүген суглуу кыңгыраар, аът даваннары дазыраар, чугаалашкан кижилер-даа келгилээр. Ол чооктуң куштары ырлыг-шоорлуг хонду. Бистер база ырлаштывыс. Ыр-шоорлугда бүгү чүве бүдөр, эки боор дижир чорду.

Ээрен-Дытка Дежит (Тежит) Лопсановнаның алгыжы

Бо Тайгам, уу Тайгам,
Бора булуң морзуктарым,
Ат тайгам, аал тайгам,
Ала-шокар аңым, кужум,
Азыранчыр чүвелерим.
Аргыжарым, эдержирим,
Аралажыр эргимнерим.
Арбан көвей аал чонум,
Ам-на доктаап, сооттажыылы.
Аза-буктан, айыыл чаадан,
Арылдырып, аштап берейн.
Ажа, шуужа болуулуңар.
Аъш-чемден өрттединер.
Аксым дуглап, аъдым дозуп,

Алаактырып, айтыраалы.
Тос чүькче чорувуткан
Доскуул ээлер, кайда силер?
Алды чүькче аьттаныпкан
Адыр кулактар, кайда силер?
Алды, үстүү, доора, соңгаар
Амытаннар тайбың туру.
Үстүү, алды делегейде
Үүле-халап болбайн тур.
Четкер, аарыг, өлүм-халап
Челээш тыртса, чайлай бээр боор.
Айның чаада, Оранында
Аажок улуг найыр кылыр,
Тотпаан, ханмаан чүвелерниң
Доозазын тоттуруп каар.
Элээн улуг ээлерге
Эки чемден өргүп салыр.
Сарыг аьттыг ивини-даа,
Чактыыр, согун, боону-даа
Чаа дайын болбас кылдыр
Чажырап-дыр, ырадыр-дыр,
Дээрлерим, деңгерлерим,
Дээди күштүг чүвелерим!
Оо, Орба! Дүңгүр эдилелим,
Оран эргээн чүвелерим.
Өөрүмнү оя базып,
Ожук, пашче эглиңер-ле...
Күштүг, дыыңгыр шапкынчылар,
Кудур адыг, кызыл бөрү,
Кара кускун, каарганнар
Каавытпайн, сывырыңар!
Хадый берген сүнезинни,
Катап сүрүп, эгилдирер.
Хамык аасты, бак сөстү
Каргыштарны хаптаптыңар! ...
Ажа, шуужа болуулуңар,
Аьш-чемден өрттединер!
Ээрен-Дыт – Дүңгүр аскан,
Дүңгүр ээрен ээлеп чурттаан,
Дүңгүрлүү – Камгалакчым.

Хам Дежит Лопсановнаның өөредип турган чээни Кимге чагыы

Хамнаарда чанында бар бүгү улус-биле таакпылажыр, улуг-биче чокка. Хам кижини кончуг быжыг тура-соруктуг, бергелерни, өлүмнү-даа ажып тиилеп шыдаар мен деп бодунга бүзүрээш, кончуг хынаттыңаш, ам хамнап үнер. Бедик хей-аьттыг хамнаарга, оруунга таварышкан, таваржыр кадыг-берге хөй чүвелерни ажып эртип шыдаар болур: оңгул-чиңгил бардаазыннар, бүрүл-баазын күштер – Эрлик ораны, Деңгерлер, дүвү чок суглар, төнчү чок узун хемнер, тайга-даштыг таскыл, дазыр шөлдүг, элезинниң черлер.

Улустун айбызының оруу узун. Оон аңгыда, өгбе төрелдерин азып кагган херекселдери олар-биле чугаалашкай, эргээй.

Хам Кимниң дашка-төөрекке дилег кыйгызы:

Саглаңнадыр самнап тейлээр
Сагызыным – Ээрен-Дыдым!
Ээрен-дөзүм ээзи болган.
Эки-бакты көрүп чоруур.
Дагылгалыг чуртум ээзи
Дашка-төөрээм чараш дүшсүн!

Дагылга үезинде дилег-алганыг, кыйгы алганыы дашка-төөрек — дазыл аяк, ооң-биле төөрөктээр. Чада салган эдекке ол өрү көрүндүр дүжерже, төөрөк болганы ол. Дилег сөс ээге четкен, бүгү чүве эки болур: кижиге, мал-маган, кодан. Чылда чаңгыс катап төөрөк октаар. Бо удаа төөрөкти Ким Доржуй октаарга, бодунуң хойнунга кээп дүшкен.

1997 чылдың сентябрь 13-те Ээрен-Дытты дагаан. Бо дагылганың онзагай чүвези: Нина Лопсановнаның авазы уруунга хам дүжүлгезин дамчыдып, уруунуң чаа дериг-херекселин күш кирип, диргизип, хам езулалын кылган.

Хамнарның «Дүңгүр» ниитилелинден Станислав Серенот башкы, Урана Монгуш келгеннер. Хөй улус езулалга киржиپ барган. Бар чорда, Серенот башкының аягы ушкан, башкы төөрөктелип кээп дүшкен. Чиик, чаагай болган. Өске хей күштер шенеп, шылгап турду ыйнаан. Дузалакчы, сүмелекчи кончуг шыырак кижиге чорду. Белен бекке кирбес, беш-алды артка, суг, хемге боолбас. Октаргайдан ооң камгалы Монгуш уруу Урана болду.

Езулал эки эрткен. Ынчалза-даа дагылга сөөлүнүн 14 хонуунда ооң киржикчилери быжыгланып, кичээнгейлиг болуру чугула. Соок тынышышкындан чайлаар быжыглал кылып. Ырак чорбас, үнмес чүккөчө барбас, арага, эът чем, суксун амзавас, куда-дой барбас. Бо 14 хонук кадыг боор. Ай бичелээр. Камгалал күжү арай хээрек, дыгый эвес, турум эвес боор деп кырган хам чагып сургааш, дагылга киржикчилерин бажыңындан тараткан. Дагылга соонда, 13 хонгаш, улуг хамывыстың уруу Нина Лопсановна чок болган. 7 хонуун моол лама эрттирген. 49 хонуунда хамнар ниитилелиниң улуг херээжен хамын чалаан. Ол хамның дүңгүрү чарылган!!!

Дежит Лопсановнаның чаңгыс уруу чок болган. Ооң назылап кыраан сезен хар ашкан үезинде, уруунуң Айга атташ оолдары Ай-оол, Ай-Даш, кызы Анжела кырган-авазы-биле артканнар.

Дежит Лопсановнаның менден сөөлгү дилээ: «Хомус биле ээренимни 15 чыл эртерге, Кимчикке бериптер сен. Өске кым-даа, кайнаар-даа алыылы дээрге, бербес сен. Хоржок, чер-чурт, чонумга, уйнуктарымга «букшуй» бээр мен» — дээш, 1998 чылда хүлээдип берген. Ол үеде Ким шериг чорупкан турган.

2013 чылда Айдаш, Анжела, мен Ким Доржуйга хомус биле ээренимни бергеш, чурукка тырттырып алган мен.

ТЕРЕ-ХӨЛ САМЫЫНЫ

1932 чылдың үш айдан он бир айга чедир Тере-Хөл самыыны болган.

Тыва төөгүүде «Тере-Хөл самыыны» дээрге кезек чаартылгаларга, чаа үеге удур кижилерниң үймээни болур.

1931 чылдың төнчүзүнде Тере-Хөл сумузунга МЧАЭ-лерни тургузар деп планнаан. Кунгуртуг хем унунга – «Карл Маркс» аттыг, даргазы Мөге Шынай. Каргыга «Революцияның чалбыыжы», төвү Алактаа, даргазы Хертек Сумуя.

Бо черниң улуг улустарындан Баяс Чунустаарович Хомушку башкының бир дугаар танышкан кижизи – Каргы чурттуг Баян-Хөө (Баянов) Хертек. Оон 1966 чылдың сентябрьда дыңнап бижээн Тере-Хөл үймээниниң дугайында сактыышкыны:

«Карл Маркс» колхозун тургускаш, төвүнге баштай школа тудар дээн. Чудукту төрөпчилеп сөөртүп тургаш, школа тударынга четчир ыяшты кирип алган. Ажылдап кирипкеннер. Араттарның өнчүзүнге салган эвээш малын бүрүткээн. Мени повары кылдыр томуйлаан. Семис шарыны соп ап турдувус. Ооң үзү-биле далган быжыраар. Далганны малга орнап алгаш, коопторгтан (садыг чери) далган, дус садып ап турдувус.

Ол үеде Тере-Хөлдүң чону сууржуң амыдыралче кирип, уругларын өөрөдир турум төп кылып аар дээш, 20 ажыг өреге каттыжып алган. Кыжы кончуг чылыг болган. Аът-мал чер оъттаар. Маңаа бажың тудар чудукту чоогундан төрөпчилеп сөөртүп ап турган. Ол шагда бистер терге, шанак билбес бис. Мен тудугжуларга поварлап турдум. Школа тудуун удуртуру-биле төптөн десятникти (тудугжуларның баштыңы) чоргузуп берген. 12 тудугжулар — сумунуң арбаннарындан бурунгаар көрүштүг улус. Школаның тудуун тудуп доозарының кырында келген турувуста, Моолга үймээн үнгенин дыңнааш, ынчан Нуур арбанын даргалап турган Күнчүн-Чаңгы Моолче дезип киргеш, үймээнчилерге каттышкаш, олар-биле Тере-Хөлге чай эгезинде келгеннер. Кунгуртугга келгеш, школа тудуп турган он ийи тудугжуну бүзээлепкеш, туткулааш, эттеп-эриидеп эгелээн. Бис үш кижии шала адаанче чаашты берген бис, дээрбечилер бисти оон үндүрүп аар дээш, оон-моон сүвүр бааштыг ыяштар-биле чушкуп, шиштеп тургаш, туткулап алган. Тудугну башкарып турган Сарыг Баазаң, Адыя, Дүгер оларны араатанзыы-биле ол-ла черге хилинчектеп тургаш, бааштарын төжөккө одура хаккан.

Тудугжуларның бирээзи Адыжааны узун баг-биле хүлүп каан. Ол оозун сөөртүп алгаш, Кунгуртуг суун ажса халып, дезип чорупкан. Ынчан суг уну шырыш үнүштерлиг. Оон ону аглап тургаш, туткаш, бажын кезип өлүргеннер. Ол төжөк ам-даа бар. Арапсал деп кижиниң тудугжуларга дузалажып, сүт, тарак эккеп берип турган бичии оглун база эндээннер.

Туттурган кижилер Баян-Хөө, Сумуя, Буртак, Шойдак, Күнээ, Самдан оларны сүрүп алгаш, үймээнчилер Дөргүн-Бажы таварты Хөл-Бажынче чорупканнар. Орук ара туттурган Сумуя дескеш, оларның үүлгедииниң дугайын ревшириг кезээнге, чонга дыңнаткан. Дээрбечилерниң хайындан МЧАЭ-ни эвилелдеп тургузарын соксаткан. Үймээн эвес болза, бо чер тудуг-суур-биле элээн хөгжээн турар турган.

Үймээнчилерниң кол өзээ 40 хире кижии Сайгал, Балыктыг, Шивилиг мынчаар чонну дүвүредип турганнар.

Үймээнниң эгелээн чери Сайгалдың солагай адыры Сайлыг-Хем, Үстүү-Балыктыг, Качык улузунуң чайлаа. Үймээнчилер Сайлыг-Хемнээш, Алдыы-Балыктыглааш, Шынааже келгеннер.

Үймээнни базары-биле ТАР-ның ревшириниң 30 кижилиг отрядын чоруткан. Командирлери Шилги-Бызаа, Серен, Сталь Сарыг-оол. Төп хораадан төлээзи – Булчуң, бижээчизи – шериг Оюн Мунзук.

Ревшиеригниң бирги бөлүү Эрзиннээш, Нарынны өрү чоктаан. Оларның эртер оруу Качык, Сайгалдааш, Тере-Хөл баар турган, а ийиги бөлүү Хостааш, Тарыстың Чаагай-Кужурундан Их-Талды таваргааш, Шынаа оргулаажынгга кээр.

Арат шерии деп улус боо-чепсектиг: селеме, беш адар хүртүң боо, узак чок тарбыдаар дугуйлуг хүртүң боолуг. Дизип каан огу та каш кулаш чүве. Ону көргөш, үймээнчилер куду ужуккан чүве ыйнаан. Чаштып, дезип тургаш, эстип тарааннар дээр.

Моолдуң ревшерии ындындан Көргүрээлээш, Сайгалдың Сайлыг-Хемге келген.

Тере-Хөл девискээринден соңгу моол хүрээлерниң улуг ламаларының күткүүнге, коргудуушкун-кыжаныынга алзыпкан каш кижиги кирген. База мурнунда эрге тудуп, дужаалдыг чораан чаңгы база ламалар колдап киришкен чүве-дир. Үймээнчилерде чепсек деп чепсек чүү боор: чактырлар, беш хүртүң бооларлыг, чартык кезии хол-даян, демиртең улус.

Кыргыз Төмүр (1901-1952 чч.). Үстүү-Балыктыгның суму даргазы. Хөндөлөңгө кыштаар, чайлаа Сайгалдың Ортаа-Хараган, кады турар өглери: Сундуй чааран, Быдыгыр-Идам, Сармыгыр, Сактаагай, Баадыр, Дагба, Ак-оол (Аача башкы) биле Маани чеңгей, Таңгаа, Топтуң, Баян-Санаа авазы Чыргал ээже, Намгай, Шавыраачы олар.

Төмүр – араттың революстуг шерии биле моол шериглерниң харылзакчызы. Боду хувискаалчы хөөннүг, угаангыр, сагынгыр, мөге-шыырак, чаңгыс сөстүг, шийтпирлиг, чер база эки билер. Ооң сактыышкыннары:

Бир катап Сайгалдың Хос-Аксы куду медээ чедирип бадыпкан мен. АРШ-ниң командири Серен Күжүгет Моолдуң шериинге чажыт бижик чедирер даалга бергени ол. Ол чоок кавыга үймээнчилерниң бөлүү турган. А моол шериглер ишкээр, Моол кызыгаарында.

Хосту куду бадып бар чорумда, боолуг ийи кижиги үнүп келген. Үймээнчилерниң доскуулдары болган. Бижимни дүрген-не идик уну-биле ук аразынче суптум. Доскуулдар чаңгыс тыва боорумга туразында чаңнап:

— Чүү кижиги сен? Чүнү канчап чор сен? — дээш, хап-сон эгелээн...

— Чылгы дилеп чор мен, өршээңер — деп дилеп чадаан мен.

Доскуулдар мени моорады эттээш, чоруй барганнар. Миннип кээримге, чүгле бодум, аът-хөл-даа чок, хан-чинге борашкан чыдыр мен. Дүрген-не бижимни суйбаарымга, оом бар болган. Үңгеп, кылаштап чорааш, Моолдуң улусчу шериинге бижикти чедирген мен.

Бо черден ол үймээнге 30-40 хире кижиги киришкен. Нуур арбанындан тергиини Күнчүн Чаңгы баштаан база көгүттүрген, албадаттырган араттар.

Термистерге моол дээрбечи Чамзырай мээрениң болгаш Дамдыккайың дээрбечилериниң Каг деп турган чери (төвү), Балыктыг, Шынаага оларны ревшиериглер сүрүп келгеш, басканнар.

Дээрбечилер маңаа келгеш, эр хиндиктиг кижиги арттырбаан: чамдыызын тудуп өлүрүп, өскелерин албадап, боттарынга элзедип кирип ап турган. Аалдар элээди оолдарын чанында моолдарга-даа аппарып дестирип, ооң-биле ажы-төлүнүң тынын камгалап алганнар эвээш эвес. Ам-даа олар дириг, назы-хары улгаткан-даа болза, ол коргунчуг болуушкунну мырыңай чаа болган кылдыр сактып оларлар. Чүгле кижилер аттарын дорт адаарындан коргарлар, сестирлер. Үймээн сөөлүндө, «контр» дээш ишиштирип, назыны-биле барганнар.

Күскээр чер саргарып турар үеде, ревшиериг Шынаа оргулаажының девискээринге келген. Олар Артаг-Оорашка даң-бажында кээрге, үймээнчилерниң хайгыылчызы хая баарынга удуп калган орган. Ону тудуп алганнар.

— Бээр, Шынааже дезип келген эштериң кайдал? Чеже кижил?

— Хөл оваазының бертінде, бо арга иштинде, чээрби чеди кижси – дээш, уун айтып берген.

Аар пулеметту аъттан дүжүрүп, адарынга белеткээш, арга кыдыынче бадыпкан. Ол хуртүң боо-биле каш-ла тудар болза, чүү-даа артпас турган. Ынчан Балыктыгның бир дугаар арбанының даргазы Чаш-оол аъттанып чыткаш, чаза тударынга белен кылдыр белеткеп каан боозунуң чамыынга душ бооп, дээпкен. Үймээнчилер ону дыңнап каш, арга иштин куду тарамык дезип-ле батканнар. Оларның бажын ажыр каш тарбыдаарга, холдарын көдүргөш турупканнар. Туттурганнарда он үш чактыыр, ийи бырдаан боо бар болган. Дары, октары төнгөн. Аът-малы турупкан улус болган.

Бо бөлүк улус ооң мурнунда Шивилиг биле Ийи-Дыттың думчукка ревшеригниң кезээ-биле аткылажып-аткылажып, огу, дарызы, аш-чеми төнерге, оон бээр дезип батканнары ол. Элээн улус аалдарынче дезе берген. Ол колдуу албадаткан, боо-моңгу-даа чок араттар болган. Бо бөлүктү баштап чораан Күнчүн-Чаңгы туттурган.

1932 чылдың соок кыжы дүшкөн. Ревшеригниң кезээ нам, чазактың даалгазын күүседип, Шилги, Булчуң, Ханды-Сүрүң баштаан шериг кезээ Балыктыг баштааш, Тере-Хөлден чорупкан.

Хар чаап турда, ревшериг үймээнчилерни Хөл артынга бүзээлээш, чылча шапкан. Туттурары туттуруп, дезерлери аът-хөлүн каапкаш, тайга-таңдыже дезип үне берген. Үймээнчилерге мегеледип, үймээнге киришкен бүдүүлүк кижилерни аал-оранынче тайбың чанып чоруурун чарлаан. Олар соок дүжүп кээрге, аалдарынче чангылап кээрге, оларның аразынга тайылбыр-суртаал ажылын чоруткан.

Сайгалдың Сайлыг-Хемге тыва, моол ревшериглер тыва-моол дээрбечилерни чылча шапкан. Чон аразында мындыг чугааның барын бо-ла дыңнаар кижси мен.

«Сайгал черге самыын үнген,
Соржу-Башкы баштаан дидир.
Чазак шерии чедип келгеш,
Чаза-буза шапкан дидир.
Тере-Хөлге самыын үнген,
Тергиин-Күнчүн баштаан дидир.
Арат шерии чедип келгеш,
Чылча баскаш барган чүве».

Моон алгаш көөрге, чон үймээнчилерге көөр хөөн чок турган болгаш, оларны базарынга кырган, чалыы чокка идепкейлиг киришкен.

Үймээнчилер чоннуң аразынга хоп-меге тарадып, Шынаа, Каргы, Балыктыг улузунуң аразынга адааннажып, өжээннежир чорукту күткүп турган.

Шынаага келгеш: «Балыктыг улузу силерже боо-моңгулуг халдап, үптеп, дээрбедээр деп белеткенип тур. Боо-моңгунар тудуп, белеткениңер!» Балыктыгга баргаш: «Силерже Шынаа улузу халдаар деп тур. Белеткениңер!» — деп мурнакчы аныяктарны эттеп-эриидеп, эр хиндиктиг кижилерниң чамдыызын коргудуп, мегелеп, албадап тургаш, боттарының талазынче кирип алган. Күнчүн-Чаңгыны чугаа-домактыг кижси дээр. Үймээнчилер күскээр чайын тайгаже дезипкеннер. Кыштың соогу оларны сывырып эгелээн. Аш-чем чок, аңнап чиир ок төнгөн. Санныг түрөп-могаан улузун баштап алгаш, Күнчүн-Чаңгы Чыргалаңдыга АРШ-ниң бөлүүнге кээп, дүжүп берген.

Байысаалга үезинде Күнчүннүн өчүү:

— Орта угаан кирбээн-дир мен. Ондактыг чүвеге онаашкан-дыр мен. Сарыыл чок чүве кылган-дыр мен. Самыын-чаага киришкеним шын. Малым, өнчүм хунааткаш, бак-дедирим кирген-дир. Чазыымны чазап аайн, чазаам мени өршээңер!

Ол сес чылга херээн эрттиргеш келгеш, узун назынны назылап, 1964 чылда Кунгуртугга кызыл-дустай берген.

Кунгуртуг суурдан *Дуулай Кыргыз* 1975 чылда мынчаар сактып бижиткен: «Аал оранынче тайбың чанарының дугайында чарлык үнген соонда, чанып келген үймээнчилер дугайында чон боттарының ырларынга мынчаар ырлажып турар:

Арат чазаан дүжүрер дээш,
Аакталган дээрбечилер.
АРШ шерии чедип кээрге,
Аксын туткан дээрбечилер.

Сайгал черде самыын үнген,
Соржу-Башкы баштаан дидир.
Чазак шерии чедип келгеш,
Чылча базып кааптылар.

Шынаа черде самыын үнген,
Тайлып чаараң баштап турган.
Совет черниң шерии келгеш,
Са баскаш, оожуктурган.

Үстүү-Балыктыг чурттуг 74 харлыг сарлык кадарчызы Кенден Балчыңның сактыышкыны (Кунгуртуг школазының аян-чорукчулары дыңнап бижээн).

1932 чылда Тере-Хөл самыынының үезинде Владимир Теребижиевич Бюрбюнүн («Совет садыгның тергиини» деп аттың эдилекчизи) авазын самыынчылар өлүргени шын. Ооң адын Немих дээр турган. Немих үймээнге киржип турган бир арат балыглангаш, дуза дилеп кээрге, ону аалының чоогунга чажырып, ашкарып, ажаап турда, ол сегээн. Ол үеде Араттың революстуг шерии Хостан баткаш, Сайгалга келген. Сегээн арат Кызыл-шериглерге каттыжып алгаш, үймээнчилерниң турумчаан черин айтып берген. Манавааны боттарының эжи оларның кырынче шериглер кирип кээрге, мөгү-дээн үймээнчилер аштырыышкынга таварышканын билгеш, чамдыы дезипкен. Орук ара чаи оолдуг иениң аалынга келгеш, дуза каткан иени Кызыл шеригге дамчыткан деп каразааш, ону хилинчектеп, амы-тынынга четкен. Ону көргөн, дыңнаан чоок-кавының араттары АРШ-ге каттыжып, Сайгал, Балыктыглардан үймээнчилерни базарынга ал-боттары киржип, мал-маган, хөлге-биле дузалаан.

1932 чылдың он бир айда Тере-Хөл самыынын басканы-биле бүгү Тывага тайбың амыдырал доктааган.

Ук самыынны базарынга Тываның алдарлыг, хүндүлүг артизи Максим Мунзуктуң киришкени төөгүлүг болуушкун. Ооң бадыткалы Тере-Хөлге болган контреволюстуг бөлүктү узуткаарынга онза идепкейлиг болгаш эгелекчи болганы дээш, Максим Мунзукту Тыва Республиканың ажылчы чонунуң Биче Хуралының Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнатканы болуп турар (№143, 1932). Ук шаңналга Анчымаа дарга ат салган, а секретары Талганчык.

Тываның төөгүзүндө бо болган болуушкунну Тыва Республиканың Күрүне архивиниң ажылдакчызы чораан Николай Лүдүжапович Күнчүн шинчилеп, Тере-Хөл

үймээнин базарында киришкеннерниң дугайында бижип турганы өөрүнчүг. Чижээ, 1995 чылдың июнь 7-де үнген «Шын» солунунун арнынга «Тере-Хөлгө аңгы дайзыннарынга удур амы-тынын харамнанмай тулчуп чораан партизан шериглер» деп статьясы. Ук ажылда автор дараазында чүүлдерни демдеглеп айыткан:

1932 чылда Тере-Хөлгө өөскүп үнген үймээн базарында Таңды, Тес-Хем, Каа-Хем кожууннарының төлээлери киришкен чүве. Улуг-Хемден база хөй шериг келген. Берт-Даг сумузундан Дойнур, Чөмбүрек, Оолакай, Намчал, Аракчаа Байыр. Оо-Шынаадан Шалык Чалаң-оол, Шалык Манчык-оол олар барган. Олар Самагалдайдаан аъттангаш, Чээренниг арттап ашкаш, Тарлашкыннааш, Кара-Тейге чедип, оон Цагаан-Тологойдан Тере-Хөлчө ийи аңгы бөлүк шериг аъттанган. Бир бөлүк шериг Сайгалдап чораан, а партизан шериглерниң кезээ Балыктыг-Хемнеп ашкан.

Партизан шериглер кезээниң командирлери: бурят-моол Дармаин, Улуг-Хемден алдын диштиг Тоткан болуп чораан.

Моол биле Тываның кызыгаарын кадагалап, арт-сын ажыглап кедеп, хайгаарал кылып чоруп турган. Кызыгаар эртип бар чыдар билдинмес кижилерни тудуп, шериг наараңыга аппарып бээр турган.

Тере-Хөлгө үймээн үндүргеннер-биле демисежип чораан, амы-тынындан чарылган-нар Моолдуң-даа, Тываның-даа талазындан хөй болган. Даңгаа Соян, Чиктол Оюн, Адыя Чооду, Дажы-Даваа, Лопсаң Кенден. Шалык Кижшир-оол балыгланган.

Тере-Хөлгө хөделип турган үймээнчилерни Ханды-Сүрүң база улуг лейтенант Баранчаа Чооду баштадыр шериг бөлүү майдан декабрь айларга чедир, хар чаггыже истеп, сүрүп, тудуп тургаш, когун үскен.

Чон аразында мындыг чугааның барын бо-ла дыңнаар кижин мен.

1932 чылдың үймээниге хамаарыштыр бо айтырыг талазы-биле хөй бот-боттарында дүүшпес бодаалдар солуушкуннары бар: ында дадагалзаашкыннар, ханы бодаан бодаалдар бар, ону мен ол үеге дүүштүр, ол үеде чурттап чораан кижилерниң психологтуг сеткил илерээшкининге хамаарыштыр бодаалдарымны илереттим.

«Тере-Хөл самыыны» деп кезек саарыыл чок кижилерниң үүлгедии бүгү тыва чоннуң бурунгаар депшииринге шаптык болбаан. Араттар контрреволюсчу күштерниң кара сагыштыг, караңгы-дүмбөй эрги төрезин эгидер дээн оралдажышкынын туюлунга чедир сойгалап, чылча баскаш, революсчу чаалап алыышкыннарны камгалап алган болгаш чаа-чаа көдүрлүүшкүн-биле ажыл-агыйын, амыдыралын тургуза берген.

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ЫДЫКТЫГ ЧЕРЛЕРИ

Үжен үш баштыг Онгоннар

Үжен үш баштыг Онгоннар дош-кураанда долузун дүжүрер. Балыы безин баарындан сугну куду дезип бадып чыдар ышкаш. Бо черге дагылгага келген кижии аас-дыл, алгыш-кырыш үндүрбес, кем-херек үүлгетпес. Безин аът бажын какпас. Ук хоругларны сагывас болза, кода-сүмеже көшке бадырып, дээр одун чалаптар Онгон болгай, өршээ-өршээ!

Дагылга үезинде Онгоннарны кайы хамаанчок чурукка тырттырып, тарадып болбас. Чүге диге Онгоннар ээлери аажок

күштүг, оларга чон бүзүрээр болгаш оларны хомудатпас, килеңнетпезин кызыдар. Үжен үш бажынга чон чалбарып, дилээн кылып тургаш, кижии адын безин адавайн, Онгоннарның дээди күштеринге: «Дөө кижиге азы уругга дузалап көр! Саңым салдым, чажыым чаштым, ак кадаам багладым, агым-көгүм өргүдүм!» – дээш, ак чеминиң дээжизин арбактаптар.

Тайылбыр:

Арбактаптар – адыштап чажыптар

Тарыс – эм-томнуг изиг аржаан

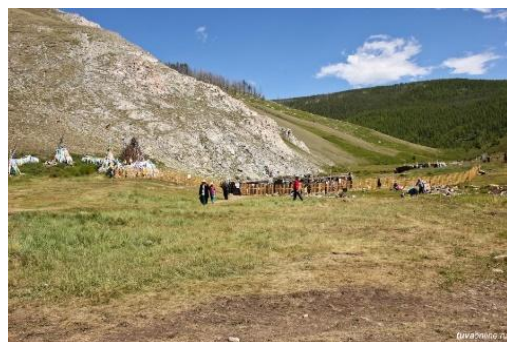
Тарыс аржааны. С.Ш. Хомушкунун тырттырган чуруу

Аржаанның даа сегелинде холдарының салааларын салып алгаш, көрүп чыдар кижии хевирлиг: хаваа, ийи караа, думчуу, сегели, аксы – аржаан бажы ол.

Мойнундан (боскундан) аккан аржааннар келген чоннуң арыгланып арамайланыр чери. Бир хонукта 700 муң литр эмтаң шынарлыг аржаан суу үнүп чыдар. Дагның эдээнден он чеди аржаан баштарындан изии доктаамал 14-48 градус суг агып үнүп турар. Аржаанның суу оожургалды, сеткил көдүрлүүшкүнүн, а арыг, чиик агаар бүгү кижиге мөзү-шынар талазы-биле хандыгышкынны болгаш эмнээшкынни берип турар.

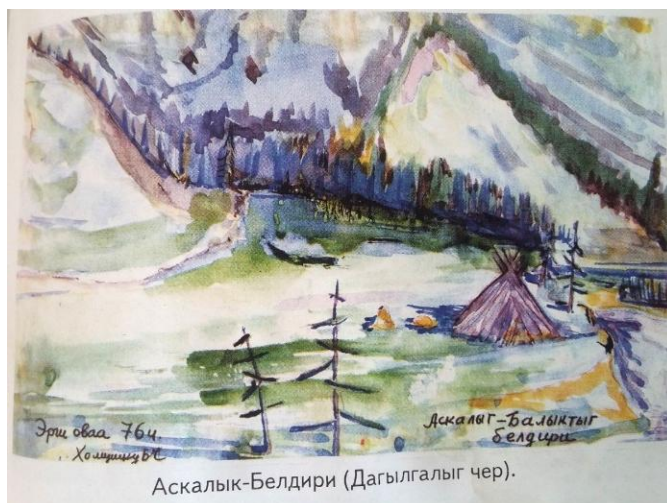
Оң холдун шенээ – аржаан Оваазының турар чери.

Тарыс аржаанынга мандал өргүдүм,
Төрөөн авамга мандал өргүдүм.
Аарыг аржыктан арыттырды,
Аа сүт эмер ажы-төлдү хайырлады,
Назыным узадып берди,
Авырал дилеп алдым.
Курай! Курай! Курай!

Аскалык-Оваазы

Оваа – черни камгалап карактаан, буруңгуларның сүнезини сиңген болгаш ээлээн чери. Ону дагыырда, тус девискээрниң ээлеринден өске кымнар-даа өргүл кылып, йөрөөл салбас.

Аскалык-Оваазы. 1976 ч. Чурукчузу Хомушку Баяс Чунустаарович

Аскалык оваазын алды айда онзалап дагыыр.

Төрөл аймактың улуг кижизи йөрөөл ыдып, чажыын чажып, дагылганы эгелээр: «Чаш-ла чүве өзүген болзун, чараш чечек чалгыыр болзун! Дошкун чүве доора барзын, аастыг чүве ояр болзун! Айыыл-халап чайлаар болзун, аастыг чүве ояр болзун! Аал малы арбын өссүн, аа сүттүг амытанның сүдү арбын болзун! Уруг-дарыг мандып өссүн! Оргу черге оолдар хүрешсин!»

Аскалык-Оваазы-биле дужаашкак Чурек даг бар. Ол дагже кижини үнмес, үнүжүн чулбас, мал оъттавас, эдээнге кодан хой четкеш, ээй бээр. Оваа адаанда хемде кавай хевирлиг улуг даш бар, дагылга соонда улуг-биче чон анаа чыдып, чунуп, арамайланып арыгланыр.

КАРГЫ СУМУЗУНУҢ ЫДЫКТЫГ ЧЕРЛЕРИ

Каргының Белдир оваазы

Чыргалаңды хүрээзиниң улуг ламазы чораан Кураа оглу Бамбый Хертекти ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 1941 чылдың январьда 25 чылга шиидип, кара бажыңга олурткан (ТАР-ның ЭД-ниң 58-1, 58-2, 8.10, 11 чүүлдери-биле).

Кураа оглу Бамбый Хертек 1966 чылда чуртунга ээп келгеш, дуңмаларыңга чүктедип чорааш, Белдир Оваазының хүртүзүн кыл-

дырткаш, номун номчуп, хүртүге дариналарны кадагалап суккан.

Белдир оваазын 2015 чылда Хертек аймактың кезек улuzu чаартып кылгаш, аңаа төвүт башкыларга ном номчуткан.

2015 ч. төвүт башкыларның ном номчуп турары.

Каргы оглунуң йөрээли

Чойган, пөштүг мөөрүктерден девип самнаан,
Эзим, каскак, каыттар, сыннар ажыр чалгаан.
Даглар, мээстер, шорааннарда аңы көвей,
Мөңгө чыдар Каргы хемниң оглу-дур мен.
Аңчы, малчын өгбелерден ужукталган,
Ажыл-ишчи чонум-биле хиним тудуш.
Аваларым өпей ыры хөөнүн киирген,
Авыралдыг Ие Каргым оглу-дур мен.
Өгбем чурту даглыг хемниң оглу болгаш,
Черим чуртум тайгазынга ынаам кончуг.
Чугаа сооду аялгалыг өндүр чонум –
Сүлде чаян Тере-Хөлдүң төлдери-дир.
Чуртталганың хову, шөлдер, туруглар дег,
Будап баткан хээленген оруктарым.
Бурун шагдан аңын кедээн аңчылар дег,
Хөлзээшкин чок, топтуг чоргаар чурттап чор мен.

Кунгуртуг суур, Шолбан Баянов, Хагарайның чеди бөрүзүнүң улуу Номхон өгбениң уруунуң оглу Баян-Хөө Хертектиң уйнуу.

Сүзүк булуну

Чылдар эртсе-даа, чоннуң эрткен оруун келир салгалдарга арттырып, мөңгөжидип кылган «Сүзүк булуну»

Ада-ызыгуур салгаан ыдыктыг, буянның оран чуртун ээлеп чоруур хүндүлүг Хертек чону кижини бүрүзүнүң балаттынмас кайгамчык төөгүлүг тураскаалы «Сүзүк булуну» биле Кижини көжээни Каргының Бугалыкка тургускан.

Сүзүк булуңда «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп бурганның ыдыктыг айызын сиңирген күштүг камгалал таринаны шудуп бижээн. Бо таринаны номчуурга, кижиниң нүгүлү чайлаар, арыгланыр болгаш дошкун дириг амытанның сеткилин оожургадыр, кадыг-берге аажы-чаңныг кижиниң сеткилин чымчадыр база доора кара күштерден, бужардан камгалаар.

А кижини көжээниң бедии 2 метр, деңзизи – 800 кг. Үш кезектен тургустунган, орукка (машинага) ап чоруурда, чүдүрерде эптиг, белең боор кылдыр кылган. Көжээни бетон биле даштан, а иштин демир арматура-биле шуткуп кылган. Каргы унунуң чурттакчылары Хертек, Салчак, Кол, Кыдаттарның амгы салгалдары акшаны чыгаш, кылдырткан. Бо көжээ кижини Кызылдан Каргы унунга эхкээринге «Ойна» артели дузалаан.

Хам-Дыг

Хертек аймагтын дагылгалыг Хам-Дыды

Хам-Дытты 1940 чылдардан эгелеп дагывайн турган. Амгы үеде «Сүзүк булуңун» кылып эгелээр мурнунда, 2010 чылдың сарыг-бүрү үеи сес айның сестин хүнүндө хертектерниң төрөл аймаа Хам-Дыдын дагып, ыдыктап эгелээн.

Хам-Дытка алганыым

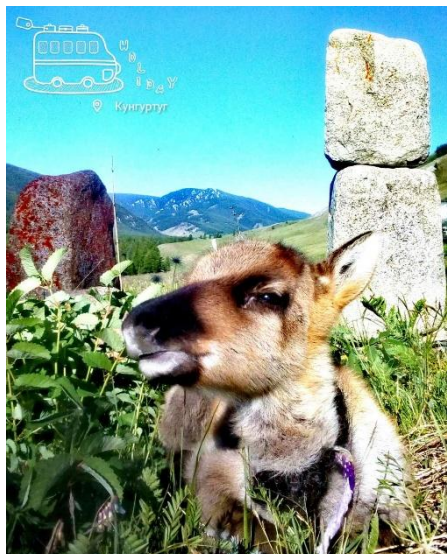
Куштар хонар чаагай будуун
Кууларып кургавазын.
Ачылыг-ла күштүг сының
Агаар-Дээрже бедип үнзүн!
Салгын-сырын чаның-биле
Саяк-чыраа салчып эртсин!
Чаъстыг булут кырың-биле
Чаагай аржаан чажып эртсин!
Аккыр хары олбук болзун.
Ажыр-дески энчектелзин.
Алаңгы эдээн аъш-чем долзун,
Аал чонга байлак болзун,
Улус чоннуң улуг өдээ
Ужуражыр чаглаа болзун!
Оът-сиген четчип турда,
Одаг салып чемгердивис.
Күскү сиген быжып турда,
Хүнүн эргий долганыр бис.
Чулук чугуң эм-таң болзун,
Сулараанда аржаан болзун.
Чаъста, харда чоон унун
Чадыр ышкаш чаглак болзун,
Черниң суу-даа четчир болзун,
Чемиш хөрзүн кылын болзун.
Калбак кылын чөвүрээ тон,
Каң дег быжыг элевезин.

Ужа салган өргүүвүс
Ужур кылдыр дилендивис:
Уруг-чашты, бүгү чонну
Уяратпайн, каракта, өршээ!
Кара күштен камгала, өршээ!
Каржы сөстен чайлат, өршээ!
Хамык аарыг, халыын изиг,
Кадыг кара сооктан, өршээ!
Бистиг мези семеп келзе,
Бизин базып ырат, өршээ!
Аал малын арбыдадып, өршээ!
Ачы-дузаң көргүс, өршээ!
Черниң аңы чедер кылдыр,
Чемгерериң четсин, өршээ!
Дээр адаа дегтиже өс,
Чер ие четчип тара.
Делегей дег дески дурттуг
Чечек ышкаш челээш, өршээ!
Чазын үнер ногаан бүрү
Чаглак болзун, чалаң болзун!
Ие черде дазылдарың
Ирип чөнүп, кургавазын.
Чочагайың үрезиннери
Чоон дыттар чаяазыннар.
Күзүн дүжер сарыг бүрүң
Хүнчүгөш бооп херелдензин!...

2023 чылдың июнь 6. Каргы сумунда Хам-Дыт

Серенмаа Хомушку

Ыдыктыг даш

Тожудан 2022 чылда эккелген
ивиниң бирги хокажы Люкс.

Ыдыктыг даш Каргының чеди белиниң ортузунда турар. Орукка эрткен-дүшкен чон Чодалыгның чеди сынындан, Каргының чеди белинден оруун актап, Ыдыктыг дашка чалбарып чоруур.

Ивижи Аяс Хомушку көдээ ажыл-агый яамызының грантызы-биле Тожу кожуундан саткаш, ивилерни 5 ай чоруп чорааш, эккелгеш, Каргы унунга өстүрүп эгелээн.

ШЫНАА СУМУЗУНУҢ ЫДЫКТЫГ ЧЕРЛЕРИ

Майын-Шаар (Хөл азы Көргүрээ) оваазы

Амгы үеде Тере-Хөлдүн эн улуг ыдыктыг чери – Майын-Шаар (Хөл азы Көргүрээ) оваазы.

1972 чылдың алды айда Бурятияда Иволга дацанынга ажылдап турган улуг лама Хомушку Кенден

хөй эвес улуг улус-биле ук овааны диргизип дагаанын көргөн мен, чурукка болгаш үнүн тырттырып алган бис.

Эң-не онзагайы-биле билип алган чүүлүм: Улуг тырыкы дыт чөвүрээзиниң кырынга аыш-чем аймаан салгаш, хөлче салыптар чораан. Ол тырыкы чөвүрээ эрикке дегзе-даа, илдикпес, тырыкыланып салдап чоруй баар болган.

Баглаажындан бодаразын.

Кудуруундан күштелдирзин,

Байтык сербээзинден

Чалгып өршээ, далай!

Малгажындан бодаразын,

Баларыңга базырба, далай!

Саап ижер сүткүр болзун,

Сүзүк-домун күштүг болзун, далай! – деп йөрээп сүзүглээр.

Кенден башкы лама саңмаарлыг кижилерге дагыдып турунар деп чагыыр чорду.

1990 чылдың күзүнүндө Чигжит Сергей Григорьевич, ол үеде Шынаа сумузунуң даргазы, бодунуң акшазы-биле Бурятияда Иволга дацанындан ийи лама башкыларны чалап, Хөл оваазын октябрь 15-те дагыткан.

1996 чылдың июнь 6-да Шынаа сумузунуң ламазы Алексей Базыраа тибет лама-биле овааны чаартып дагааннар. Ол дагылгага чон хөйү-биле киришкен.

1998 чылдың июнь 3-те моол сотчу лама Мыңмыр часкы дагылганы кылган болгаш Тускай удуртулгалыг Шынаа суму девискээриниң чону, ылаңгыя улуг өгбелер аңаа хөйү-биле киришкен. Балыктыг арбанынының даргазы Федор Оолович Сенди чедишкен шары болгаш улуг иртти чыылган чонга чем кылдыр өргээн. Каргы болгаш Эми арбанының чону ак-чем аймаан хөйү-биле делгээн. Балыкчы Седип Шимиттиң дузаан, кадырган болгаш ыштаан балыын чон онзалап демдеглээннер.

2003 чылдың сентябрь 24-те IX-ку Богдо-Кегээн, Халга Джецун Ринпоче болгаш геше Джампа Тиилей олар Тере-Хөлге кээп, Ыдыктыг мандаланың элезинин чер, суг ээлеринге өргээн.

Богдо-Кегээн тере-хөлчүлөргө Ыдыктыг калачакра өөредиин болгаш хей-аът-сүлде йөрээлин, айдызын берген.

Ол хүн күскү кааң ак-көк дээрниң хиндиинде хир чок аяс болган. Хөлдүң суу арыг мөңгүн ышкаш, чайырлаан күзүңгү дег, кылыңайнып чыткан.

Кунгуртуг суурдан 20 км. Хөл азы Майын-Шаар оваазынга кижиге бажы кизирт болган.

2015 чылдың июнь 13-те Хөл оваазының дагылгазын Камбы лама эргелелиниң улуг башкылары база Тываның чедиги Камбы-Ламазы Лопсан Чамзы (Шыырап Байыр-оол Серенович) эрттирген.

Хөл оваазының номналынга чүгле эр хиндиктиг чон үнүп киришкен.

Хөл оваазының эдээнде херээжен чон номнал үезинде авырал дилеп олулары ол.

Аът чарыжың киржикчилери

Хүрештиң 120 улуг-биче мөгелери

Оваа дагылгазынга ниитизи-биле 68 аъттар чарышка киришкен. Улуг аъттарга 29 аът чарышкан, оларның аразындан 1-ги черни Найдан Айдыстың кара-доруг аьды, 2-ги черни Санаа Ай-оолдун кара аьды, 3-кү черни Шыырап Айдысмааның сарыг аьды, мунукчузу Иргит Иван, 4-кү черни Найдан Чингистиң чүгүрүк боразы алган.

Дай аъттар аразынга чарыш кончуг солун болган. 1 дугаары Идам Нурсат-Бүрбүнүн хүрең дайы, 2 дугаары Найдан Аянның чүгүрүк доруу, 3 дугаары Хуужугур Эдиктиң доруг дайы, 4 дугаары Сундуй Норбунун калчаң доруу удаа-дараа маңажып келгеннер.

СОЯН АРБАНЫНЫҢ ЫДЫКТЫГ ЧЕРЛЕРИ

Чеди-Хаан-Тайгалары

Тере-Хөлдүн Чеди-Хаан-Тайгалары

Мөнгүн баштыг, ногаан кандаазынның Чеди-Хаан-Тайгалары, ооң аар-бээр ийлеринде аңы-меңи долган. Чеди-Хаан-Тайгалары Тере-Хөлдүн чөөн чүгүн хаажылай кажаалап алган болгаш чурумалдыг чараш көстүп турар.

ЧЫРГАЛАҢ ХҮРЭЭЗИ

Тере-Хөл кожууннун төвү Кунгуртуг суурга 2011 чылдың октябрь 14-те «Чыргалаң» хүрээзи ажыттыгын.

Төөгүде турган Чыргалаң хүрээзин катап тургускан кол сорулгазы – өзүп орар салгалывыстың мөзү-шынарын экижидип, ында чурттап турар улуг назылыгларга өөрүшкү, оожургалды сөңнээри.

Ук хүрээ – республиканың чараш дээн хүрээлеринин бирээзи. Ооң тудуунче 2 сая 500 муң рубльди үндүргөн. Ооң иштинде чоннун өргээн ашказы 900 муң, ол ышкаш чаңгыс чер-чурттуувус Доржу Роберт Дермеевич 900 муң рубльди, Анатолий Афанасьевич Неволин 600 муң рубльди база депутат Юрий Валерьевич Кара-оол 100 муң рубльди боттарының энерелдиг сеткили-биле дузалаан.

Кунгуртуг суур. Тыва Республиканың
Чазак даргазы Ш.В. Кара-оол
«Чыргалаң» хүрээзинин
ажыдышкынында

Мурнуу Индияның Карна штадының Мунот суурунун чанында Дренцунг Гоман дацанынга Будда шажынының тускай эртемин өөренип дооскаш, Тыва Республиканың Камбы ламазы Байыр-оол Шыырап-тын чугаалап турары-биле сарыг шажынның өөредии кижинин амыдырап чурттаарына шын орукту айтып бээр, кээргээчел, дузааргак, төлептиг мөзү шынарлыг болурунга дээштиг салдарны чедирер.

ТЫВА ХЕП-СЫННЫҢ ТӨӨГҮЗҮ ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ-БИЛЕ ТУДУШ

Тыва улус хеп-сынын хову-даглыг, шынаа-белдиг, мөңгө меңги бөрттерлиг бедик танды-сынныг, мөңгүннелген агымнарлыг, шапкын хемнерлиг болгаш улуг-биче хөлдерлиг, каас-чараш, янзы-бүрү овор-шырайлыг төрөөн чериниң кадыг-дошкун бойдузунга, боттарының үе-дүптен чаңчыкканы көшкүн амыдыралынга таарыштыр быжып, даарап кедип чораан.

Салгалдан салгалче дамчып келген тыва улустуң аас чогаалында, тоолдарда ак өңнүг хепти онзагайлап кедип чораанын көрүп болур. Чижээ, тыва улустуң тоолу «Танаа-Херелде» Шаң-Хаан Танаа-Херелдин ачазынга хүндүткелдин демдээ кылдыр ак өңнүг хепти кедириңер деп дужаал кылыр: «Ак олбуктан чадыңар, өрү дөрже чалап олуртуңар, ак хептен кедириңер! Бо кижии эки сөстү чугаалаар боор».

«Моолдуң чажыт төөгүзүндөн» номчуп болур. **Ак хеп** дугайында Чингис-Хаанның чугаазында мындыг сөстөр бар: «Бо шагда... бег дээрге база кол эрге дужаалдыг кижидир сен, ынчангаш бодуңну таптыг алдынып көр. **Ак аъттан мун, ак хептен кет, а ниитилелге бедик черже олуруп чор**». Бо чугаадан алгаш көөрге, ак хеп дээди эрге-дужаалдың хеви болуп турар-дыр.

Тыва эр кижиниң хевиниң каасталгалары колдуунда курунга чоруур. Улустуң курлары ээлериңиң чедимчезиниң шаа база социал байдалының аайы-биле элээн каш хевирлерлиг: хөм кур, торгу (дордум кур), пөс кур, дайза кур.

Хөм кур. Бурунгу YIII вектин уйгур каганаттын даш көжээзинде курну сомалап чураан.

Бистиң тере-хөлчүлөрдө хөм курларны куржанып чораанын өндүр назылыг 80-90 харлыг ирелерден 1967-1970 чылдарда көрүп, чурукка тырттырып алган бис. Мөңгүн, хүлөр курлар салгалдарында

ам-даа бар дээрзинге бүзүрээр мен. Амгы үеде тыва чиңгине культураның эглип кээп турары-биле хөм курлар ажыглалче катап кирип эгелээн.

Чурукта хөм курлуг инек кежи далгып турар кижии – Шынаа сумузунуң даргазы Аян Дүдүп, алгыны далгыга аңдара тудуп оары – кожуун чагыргазында амыдырал хандырылга талазы-биле харысалгалыг дарга Эдуард Хуужугур.

Тыва кижиниң курунун узуну бир кулаш дурту болгаш төш чарты азы үш метрге дең. Шаанда бай кижилер беш метр узун дордум курларны куржаныр деп С.И. Вайнштейнниң «Древние кочевники Центра Азии» деп номунда бижиپ турар (Вайнштейн, 1991).

Дайза кур дээрге үш-дөрт илиг тооргу кежинден сырып тургаш даараан, кыдыгларында салбактарлыг, диин, ас, хөөрүк кештери астыр. Ол курнуң сырып каан одуругларынга октар шыгжаар «ок хавы» турган.

Кур дергизи – эр кижиниң хевиниң кол каасталгазы болур. Курунга дергилерни эжеш кылдыр эдилээр. Оон ол ийи дергизинге – оң талазынга **хынныг бижээн**, солагай талакы дергизинге **мөңгүн оттуун астыр**. Хынныг бижээн, оттуун курунга халаңнадыр аспас, а курунун адаанга кыстырып алыр. Дерги бажын янзы-бүрү улу, арзылаң дүрзүлүг угулзалар-биле каастаан болур. Демир, хола, мөңгүн, алдын-даа болур, дөрбелчин азы борбак хевирден тургустунган шүнчүк-биле тудуштуруп каан боор.

Шаанда эр улус хорадажып, маргыжа берген болза, бижек черле тутпас турган. Чүге дизе, тыва улустуң езу-чаңчылы күштүг бооп, чаагай езу-чурумну салгалдан салгалче аажок сагыыр чораан. 40 харга чедир арага ишпес, улуг улусту дыка хүндүлээр. Улуг улустуң чагыг-сөзү хоойлу-биле дөмей турган.

Тере-Хөл чонунда тыва хепти даараары-биле холбашкан «Уруумнуң чуртталгазы чараш болзун!» деп солун төөгү чугаа бар.

«Уруумнуң чуртталгазы чараш болзун!»

Шаанда бир-ле кадыр-каскактыг тайга черге каш өшкү-хойлуг, саап ижер сарлыктарлыг, азыраан малын кадарып мунар кула-кула белерлиг ирей, кадай чурттап чораан-дыр эвеспе. Оларның чаңгыс чассыг кызы өзүп келген. Харын-даа мырыңай өгленир үези чедип кээп-тир.

Бир-ле хүн оларның кожазы бай-шыдалдыг улус шай бузуп, эл-хол бооп кудалажып келген. «Бөрт, идик даараар кижин силерде-дир, сыын аңнаар кижин бисте чүве-дир. Төрелдежип ап көрээлиңер» – деп-тирлер.

Мөңгүн аастыг көгээржиинден арага-хымызын кудуп, ужа эьдин мурнады салып, суй-белээн тутсуп-тур эвеспе.

Ужур-езудан эрткен чүве бар эвес. Ирей, кадай чаңгыс кызын айтырып келген улуска бээр деп аксы-сөзүн-даа бергеннер-дир. Уруун чаа аал-оранынга чедирер кылдыр дугурушканнар. Ол чедирерде, уруунга чаа идик-хепти, мөңгүн чулар-чүгенни бүрүн дериглиг белеткээш, аппаар ужурлуг чаңчылдыг улус чүве-дир. Мунар хөлгелиг аппаар ужур болза, өске черге уруу ажы-төлүн ушкарып көжүп, малын малдап, амыдырап чорзун, беши өзүп-төрүп көвүдесин дээш, албан бээр турган.

Авазы уруунуң тонун таарап оргаш, боданган: – Ээ-та, мээң чаңгыс уруумнуң кенен чаңы бар, ынчангаш уруум ажы-төлдүг апаргаш, хойнунга уруун олурткаш, ишти хойнунуң дудуузун эскерип, багай авазын сактып кээр боор. Ынчан мен кырган-ава бооп уруумнуң уруун азыражып оргай-ла мен. Ава дааранып оргаш, мынчаар чалбарып орган:

- Тонунуң чеңи узун болзун. Өске чон аразынга кевин-херек чок сөс сөглөвезин. Аксын чеңи-биле дуглап чорзун. Тонунуң додарлаан пөзүнүң хээзи бүдүн артсын. Уруумнуң чуртталгазы хээ ышкаш бүдүн бүрүн чараш болзун. Ыскыдының өңү бодунуң меңиниң өңү-биле дөмей болзун, күзээн күзели, бодаан бодамы бодарап чорзун.

Курун кызыл пөстен кылын, уруумнуң кызыл тынын оран-делегейи кадагалазын. Өршээ, Хайыракан!

Шынап-ла, баштайгы дээрезинде уруу авазын, ачазын, багай өөн-даа сагынмаан чүве-дир. Бай улустуң буянынга алаагып, үениң эрткенин-даа эскербээн. Ажы-төлдүг болу бергештин, авазының даарап берген хураган кежи тонунуң додары самдарарып кээрге, оозун додарлап даарап оргаш, ишти хойнунуң ийи илиг четпезин эскерип, хойлап чораш, өстүрүп каан авазын сактып, ыглап-сыктап, аал-чуртун эргип баргаш келин деп барган.

АЛДЫН-НА, АЛДЫН...

Тываның төттүнмес эртинези – алдын Тере-Хөлдүн Эмиде.

Чеди-Хаан тайгаларының бирээзи Кадынның-Хаан кадырындан халчып баткан дамырактар, алдын дүптүг Эмидиве агып кирип чыдар. Кадын ышкаш бай-байлактыг, алдынның хем Эми, ады безин анаа эвес – Эмээ, Эне дээр.

Улустуң тоолчургу чугаазы-биле Эмиде кулун дег хевирлиг алдын бар, ону тып аар болза, бо черниң улузу бир байыыр, бир аңдарлып, бедикти көөр дижир. Бир эвес кулун хевирлиг алдын аптаразынга азы турар девискээринге кижикти бербес болза, бо девискээрге хай-халап болурунуң ожу бар.

Тываның төттүнмес эртинези алдын тывыжының тывылганы

Тываның девискээринге 1839-1928 чылга чедир алдынны чүгле хуу бүдүрүлгелер ээлери холга алган турган. Олар оор езу-биле боттарынга ажыктыг кылдыр шингээди ап, күрүнеге дужаавайн, даштыкы чурттар-биле садыглажып тургулаан. Ол үениң статистиказы-биле алырга, 1844-1928 чч. Тываның девискээринден 14,7 тонн алдын тывылган.

1925-1946 чылдарда Тыва областьтың «Тыва алдын» чери тургустунган.

1926 чылдың июнь 4-те Даг үлетпүрүнүн дугайында хоойлу хүлээп алдынган.

1928 чылда Тываның Күрүне банкызының чанынга даг килдизи ажыттынган.

ССРЭ биле ТАР-ның дугуржулгазы езугаар хуу бүдүрүлгелерниң ээлери солаан. Шупту уургайларны ССРЭ-ниң Аар ажыл-агый үлетпүрүнүн комитединге, чаа тургустунган эвилел – Тываның банкызының даг килдизинге баштаар удуртурун онааган.

1930 чылдар үезинде ТАР-ның бүгү алдын уургайларының удуртуп баштаар черин Тываның Төп Алдын Хораазы деп адап турган.

1934 чылдан эгелеп, Эми алдын уургайының ажылчыннарының 36 бажыңнары туттунган болгаш бо девискээрден үнелиг алдын тывыжын казып эгелээн. Алдын-чыларның ажылчын суурун тургузуп, алдын уургайын уштап баштаар кылдыр бирги даг инженери Л.С. Дапытка Чазак дааскан. Дуржулгалыг организаакчы, бодунуң ажылын эки билир баштайгы тыва даг ажылдакчызы Эми алдын уургайының таваан салып, бут кырынга тургускан, Тере-Хөлге баштайгы Эми ажылчын суур туттунган.

1937-1943 чылдарда ортумак алдын тывыжы 250 кг чедип турган.

Архив документиленеринден ушта бижидилге: 1940 чылдың 8 айның 20 хүнүнде Эминиң Чиңге-Каът алдын уургайындан ТАР чазааның удуртукчузу Байыр сургакчылап чорда, аревэчи Тучан-оол ажылдаар шагында алдын казар черинге кылаштап чорааш, боду 600 грамм алдын тыпкан. Ол алдынын уургайының баштаар черинге дужаап берген.

1941 чылдың июльда дайын эгелээн соонда, Эми алдын уургайының баштаар чери (даргазы Темир-оол Оюн, инженери Сачков) бүгү ажылчыннарны чыггаш, хурал эрттирген. Эми алдын уургайының ажылчыннарының ажыл-чорудулгазын дайынчы байдалче шилчидип, корум-чурумну шыңгырадып, ажыл шагын узаткан. Хүнде 16 шак ажылдаар. Алдынчы оолдарга ажыл чеже-даа аар, чымыштыг, чуртталга берге-даа болза, ополченге 110 шактыг шериг өөредилге программаны дооскан турарын база дааскан.

Дайын үезинде ыраккы тайга хем Эми алдын уургайына алдын дээш демисел ынчаар чоруп турган. Тывылган алдынның өртээниң хөй кезиин фронтуже чорудуп, дузаламчы кылдыр кирип турган. Алдынчылар база алдын өртээнден алган шалыңының дең кезиин фронтуга дузаламчы кылдыр берип турган.

Хүндүс ажылдап хүнзээш, кижээ Эми хемниң дожунуң кырынга чыскаалыпкаш, ополчен шерииниң дайынчы солдаттары апаар турган. Чыскаалыпкаш, марштап, арга иштиниң улуг харынга дүже-дүже «чаалажып-даа» турарлар. Ополчен шерииниң

өөредилгезин ынчан Тере-Хөл кожууннун шериг столунун даргазы А. Доржу өй-өйдө кээп хынап, удуртуп турган. Штаб даргазы кожууннун Балыктыг сумузундан Серембил деп кыс уруг турган. Ол кончуг эрес, патриотчу кижиги. Ынчан 110 шактыг шериг өөредиин доостурган.

1942 чылдың төнчүзүндө алдын уургайының бызаңчылары тудуг мастери А. Ойдуптун удуртулгазы-биле ажилчыннарга клубту тудуп бергеннер. Ол клубтун эргелекчизинге Виктор Сагаан-оолду томуйлаан. Сонуургалдыг эш-өөрү-биле эвилелдежи алгаш, ол клубка танцыны, массалыг оюннарны эрттирип, концерт белеткээш, неделя санында алдын уургайының чурттакчыларынга дайынчы ырлар, шүлүктөрнү көргүзүп турган. Улуг-Хем чурттуг Кара-оол цирк жанры жонглер херекселдерин боду кылып алгаш, езулуг артистерден дудак чок ойнаар турган. Таңдыдан Сержиң, Бай-Тайгадан Кара-оол Хертек тергийн ыраажылар. Дайынның чоруп турар байдалының дугайында медээлерни Сагаан-оол кожуун төвү Чыргалаңдыга барып дыңнап алгаш, алдынчыларга тайылбырлап бээр турган.

Кежээлерде клубка орус, тыва ажилчыннар чыгып келир. Гармошкага ойнаар орус алдынчыларның үделгези-биле ыры, танцы-самны теп турарлар.

Фронтуга дузалаары-биле клубка өртектиг лотереялар-даа ойнадыр. Дайын үезинде Эминин алдынчыларынга чеже алдын тывылганын кым-даа билбес. Хол боозу карабин-биле чепсегленген, аъттыг шериглер ай төнчүзүндө кээр. Оон алдынны хүлээп алгаш, Кызылче аппарып турган. Улуг ССРЭ-ни фашистерден камгалаарынга күш-ажылчы үлүүн Эми алдын уургайының алдынчылары кириген.

1942-62 чылдарда Эми алдынчыларының саны 800 ажыг чедип турган, хөй кижилиг ажилчын суур база кызыгаар шерииинң заставазы турган.

1944 чыл. Ажилчын суур Эмиге 500 ажыг кижиги чурттап, ажилдап турган.

1944-50 чылдарда 1750 кг алдын тыпкан.

Алдын тывыжының дугайында ССРЭ биле ТАР-ның дугуржулга керээзин езугаар кол-кол улуг алдын уургайларынче аныяк эр улусту, колдуунда бот-борзун оолдарны Тываның нам, чазаа чорудуп турган.

1945 чылда Эми алдын уургайының алдынчыларынга херечилел тыпсып турган. Ол үеде ажилдап турган кижилер: Комбу Андрей, Седип Семен, Кыргыс Очур – Узун-Очур, Уруктаан Хомушку, Балган Хомушку, Ондар Кунгаа, Оюн Шойлаа, Монгуш Седип, Кара Седен, Сюрюнмаа Максим, Чыраа-Бажындан келген Херел-оол, Сывыржаан, Дамба-Даржаа, Сагаан-оол Виктор, бо черден Моргуй, Балган Никитта, Хуужаан Максим, Кармон Казырык, Доржу Ичин-Хорлуу, Степан Манзырыкчы. Көшкүлүүр Сотпа, Кыргыс Данзын кадайы-биле, немецтер Киллер, Шиллер ажы-төлү-биле.

1947 чылда Эминин алдын уургайының ажилдакчылары Үттүг-Даштан Уруктаан Хомушку, Андрей Комбу база бо чер чурттуг Адай Балдаак Максимович 1кг 600 грамм улуг алдын тыпканнар.

1947-1956 чылдарда ССРЭ-нин өңнүг металлургия яамызының «Тыва алдын» политкилдизи Кызылга турган. «Тыва алдын» политкилдизинде бар уургайларның начальниктери орус улус турган. Ол үеде уургайлар алдын казып тывар планын 142-170 хууга күүзедип турган.

Алдынны эң хөй берип турган уургайлар – Кара-Белдир, Хараал, Эми, Нарын.

«Тыва алдын» трезинин эргелекчизи инженер-майор Татариновтун 1 грамм алдынны 65 хөпеекке төлээр деп айтышкыны турган.

Алдын уургайларындан алдынны Кызыл хоорайга канчаар эккеп турганыл дээрге, кыжын кошкопка деп чиик шанак-биле, чылыг үелерде аът-биле дергилеп чедирип турган. Хөм-биле кылган барбажыкка суккаш, дизилеп (дыт чугу-биле таңма баскаш) шоочалааш, октуг-боолуг Кызылдан барган шагдаа уургайының комендант шагдаазынга үдеттирип алгаш, чүгле хүндүс чоруур турган.

1949 чылда алдынчылар Алдай, Шөмбүл, Уруктаан бүдүн арыг бир килограмм чүс грамм алдынга таварышкан. ТАО-ның айыткалы-биле чаа тургустунуп турар Кунгуртуг суурга беш бажыңнарны туткаш, ажыглалга киирген.

1950 чылдардан эгелеп, машина-трактор ажыглаан соонда, алдын тывыжы көвүдээн.

1950-1956 чылдарда Эминиң ажылчын суурунга 18 өөреникчи (орус, тыва, немец, украин уруглар, оолдар) эге школага өөренип эгелээннер. Башкызы Молчанова Евдокия Павловна...

1950-1990 чылдарда 20 тонна алдын тыпкан.

Кунгуртуг суурнуң чурттакчызы Шимит Сергей Бадыргы оглунуң сактыышкынындан (1968 чылда):

«Алдын шинчилекчилеринге орук айтыкчызы мээң ачам Сарыг Бадыргы деп аңчы турган. Ол Эмиге ая-биле аңнап чорааш, бүдүн алдынга таварышкан болган. Ооң чуруу Тываның геология чериниң хүндүлел самбыразында бар.

1953-58 чылдарда Кунгуртуг суурнуң «Большевик» колхозун «Малинков» колхозу кылдыр эде адааш, даргазы Сюрюнмаа М.Ч. 20 шаа колхозчуларны Эмиже алдын казары-биле организаптап чоргускан. Бригадири Какаай Иргит олар орулгалыг акша-төгерикти ажылдап ап турганнар.

1962 чылда кызыгаар шериин Эмиден үндүрген. Алдынчылар суурун хаапкан болгаш чурттакчылары өскээр көшкен. Алдын уургайын хаапкан».

Эми алдын уургайының алдынчыларының сактыышкыннары

Эминиң алдынчызы Андрей Комбу Сергековичиниң чугаалап бергени (Баян-Тала Куулары уктуг, 1926 чылда төрүттүнген).

«1944 чылдың январь айда Барыын, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн кожууннардан 18-20 харлыг 25 оолдар чыылдывыс. Кызылга кээревиске, Эми алдын уургайынга баар силер дээн. Айтыышкындан эртер эвес. Кызылдан Сарыг-Сепке шанактарлыг аъттарлыг келдивис. Сарыг-Септен ийи старовер ашактар-биле үнүптүвүс. Дөрт шанактыг бис. Он хонуп чорааш, январь 9-та кожуун төвү Чыргалаңдыга келдивис. Бичии суур. Чону хүндүлээчел, сонуургаачал, чугаа-домаанда онза аян дыңналыр.

Алдынчыларның ажылчын сууру Эмиге келдивис. Эрткен оруувус: Кызыл – Сарыг-Сеп –Кадаазы –Ак-Белдир – Элегес – Өргелиг – Чыргалаңды – Эми.

Үттүг-Даш, Хаактыг-Ой, Улуг-Эми деп черлерге ажылдап турар болган. Шупту 500 ажыг ажылчыннарлыг. Алдын уургайының даргазы Улуг-Хем чурттуг Шактар-оол, суму даргазы Кулаков Терендий, поварывыс Нина Кулакова. Январь 11-де кады келген эштерим-биле алды кижи Үттүг-Дашка бардывыс. 1 минута-даа озалдап болбас. Хүнде 16 шак ажылдаар. Аныяк-чалыы-ла болгаш шыдажып турган бис. Соок 40-50 градус чедип турар. Эми кыжын улуг харлыг чер болган, курлак чеде бээр».

1969 чылдың октябрь 29-та чаа комсомол биледи алган комсомолчуларның мурнунга Балган Никита, хоочун аревэчи, 1942-43 чылдарда Шынаа көдээ Совет даргазының чугаазы.

«16 харлыг турдум. Аревэге чаа кирген үем ол. Берге, дайын-чаа үези. Балыктыг сумузундан аревэ-комсомолга кирер улусту Чыргалаңдаа кээп хүлээп алыр турган. Кожуун төвүнге келгеш, күзелдиг улусту Эминиң алдын уургайынга ажылдаары-биле чыып турар болду. Улаштыр чанмайн-даа, үе-чергем оолдар-биле ажылдап чоруптувус. 30-40 метр узун шахтага 4-кү разрядтың ажылчыннары бооп ажылдап турдувус.

Эгезинде сөс-домак билир эвес бис, арыг моол дылдыг турдувус. Бир хүн хурал болган. Бистиң удуртукчуларывыс бистерниң аттарывыс адап-адап, чүве-ле чугаалап турар. Эжим Хуужаан иелээ: «Бисти бактап турар чүве ирги бе? Багай ажылдап турар улус-тур бис» – деп билгеш, муңгарааш, кежээ ажыл соонда Эмини өрү халышкаш,

Тарыска даң бажында чеде бердивис. Аваларывыска чүү болганын чугаалаан бис. Ийи хонганда Эмиден дарга келгеш, дедир эккелген.

Сөөлүндө билген бис: бисти мактап, адывыс адап турган болган. Чүглө ажыл кылып эвес, тывалап база өөренип алган бис. Чыл ажыг ажылдааш, 2-3 орус сөстү-даа билир апарган бис, тывалаарывыс шоруу».

Кунгуртуг ортумак школазының «Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмүнүн демдег-лелдер кыдыраажындан ушта бижилге.

1966 чылдың декабрь 2-де: «Карл Маркс кудумчузунда хоочун алдынчы Хомушку мен дээр база колхозтун ажылчын аъттарының ажаакчызы ачам бар» – деп, өөреникчим Балган Чадамба чугаалаарга, кады бардым. Балган Степан Хомушкуевич-биле таныштым. Ол Барыын-Хемчикте «контр» херээнге онаашкан Езуту-Чагырыкчының кады төрөөн дуңмазы болду. Мээң-биле чаңгыс өдөктөн үнгөн болдувус. Шоолуг чер-чурт, төрөлдөрин сонуургавас, чугаа-домакка харам болду. Мен бо черге чаа келген болгаш, авамдан дыңнааным: Езуту-Чагырыкчыны тудуп аппаарга, ооң авазы Кенден-Сюрюн, Балган деп оолдарын, амы-тыныңар очулап, кайнаар-даа бол чоруптуңар дээш, аъткаргаш, чоргу-зупкан. Оолдары ам дириг-өлүү-даа сураг барган деп оарын дыңнаан мен. Бурятияда дацанда ажылдап чоруур Кенден-Сюрюн деп тыва лама барын 1964 чылда билип алган турган мен. Ам Балганга ужурашкаш, огулуг чүве билбедим. Ынчалза-даа Эми алдын-чызының амыдыралын билип алдым. Ооң сактыышкыны.

«Мен эгезинде алдын уургайынга баарымга, ырымза бичии-дир сен дээш, алдын казар ажылче киирбээн, аар-саар чиик ажылдар кылдырып турду. Ынчан алдын уургайын ийи кезекке чарып турган. Үстүү стан – даргаларның конторазы, чурттаар черлер, шериг кезээ, складтар, клуб, магазин бар. Алдыы стан. Ында ажылчын аъттар кажаазы, орус алдынчыларның чурттаар бичии-бичии бажыңнары турган. Ийи станның аразы беш бырыстаа хире чер. Алдынны суурнуң чанында хем унундан казып турган чүве. Ол черниң адын Үттүг-Даш дээр, ол хемниң бажы Хаан-Тайганың баарынга турган.

1942 чылда алдын уургайын Үттүг-Даштан Эми хемче көжүрүп эгелээн. Орус кызыгаар шерии биле меңээ ийи аът бергеш, чаа чер Улуг-Эмиже чүьктер сөөртүрү-биле дааскан. Ынаар шоодайлап каан частыр, чер буза тепсир бүдүмелдерни сөөртүп турдувус. Мен тывалаар, орус сөс билир эвес мен, чүглө имнежип каар, ол-ла.

Чаа көжүп келген чер Эми хемниң уну, чойган колдап үнгөн эзим-арга болганда, мөңгө доң чер. Ындыг болганда, ол доң черни от салып тургаш, эргизип, казып кирер. Аңаа ийи-ийи метр дөрбөлчин хемчээлдиг кылдыр казып киргеш, алдын довураанга чедер. Ону шруф деп адаар. Алдын довураанга чедир 10-12 метр казарга, ам-на алдын сири көстүп кээр, ол хаялыг кадырның кырынга чыдар. Аңаа чедир казып кире бергеш, шруфтун дөрт чүгүнче дыт чагылар ооргалары-биле кажаалап, кызып тургаш, алдынны тывар. Доң черни ынчаар эргизип тургаш, алдын довураанга казып чеде бээрге, майык чедип турар суглуг болур. Ындыг сугну сүзүп алгаш, хүнзедир алдын довураа казары дыка берге. Дайын үезинде резин идик чок, мойтак хөм идиктер-биле өл суглуг оңгар иштинге ажылдап хүнзээр. Алдынчы кижиниң хүннүң холдан салбас херекселдери демир-хүүрек, кускуң-хаай боор чүве. Олар-биле дайынның эгезинден төнчүзүңгө чедир ажылдаан мен.

Даштыгаа чер кырынга алдын чуп ажылдаары тоң берге. Эми хемден соок хат хадыыр чер. 7-8 метр оңгар иштинге ажылдаары эки. Чер ишти чылыг болур чүве. Ынчан Улуг Эмиге шахталап ажылдаар үш бригада турган. Кожавыста Якушенко деп кижиниң бригадазы хүнде бир килограмм чедир алдынны чуп ап турдулар. Ынчан Якушенко Эми хемниң дожунуң кыдыын дургаар ыяштан хомду, кошпа эптедип кылдыргаш, ооң иштин дургаар демир доскаарларны аразы чоок кылдыр тургускаш, иштинге доктаамал от салдырып турган. Ынчаптарга кошпаны куду баткан суг доңмас, алдынны чуп турар. Алдын чуур девискээрни долгандыр майгын каккаш, демир суугу-биле дүн-хүн чокка

чылыдып турган. Тывынгыр кызымак Якушенконуң бригадазы хөй алдынны чуп алгаш, кармактары долу ашкалыг алдынчылар болган. Якушенкону фронтуже келдиртти берген, өг-бүлөзи-биле оон көжүп чорупкан чүве.

Алдынны тывар дээш шахталап, черниң хаялыг каъдының кыры-биле казып, кажаалап бар чыдарга, хаялыг каът бирде өрүлөп, бирде кудулай бээр. Хенертен кудулап, оңгар апарза, аңаа бөлүк алдын ыяап-ла таваржыр.

Хып дээн чалыы үемде Эминин алдын уургайынга шыдамык ажылдап эрттирдим. 1953 чыл соонда бо девискээрге балыктап, аңнап арткаш, Байа деп уругга таваржып, хуу амыдырап чурттап арттым. 1956 чылдан эгелеп, колхозтуң ажылчын аъттарын ажаап чор мен. Анаа карачал кижжи мен» — дээш, чугаазын доозуп каан.

Удаа-дараа чугаа ээрежиримге, арай-ла кандай болган. Ажы-төлдери: Зоя, Шура, Чадай, Нина деп өөреникчилерим билип келгеннер.

1975 чыл. Август 18. Кунгуртуг суур. Чигжит-Байыр Климент Дарганчык оглунуң сактыышкыннары.

«Мен бо черге 1936 чылда келдим. Чаа Тере-Хөл кожууну тургустунган. Эми алдын уургайынга ажылдаары-биле келгеним ол. Каргы куду Кара-Белдирде алдын уургайын Эмиже көжүрүп келген».

1976 чылдың апрель 15. Шойлаа Александр Быражыковичиниң сактып чугаалааны.

«Кара-Белдир деп черден Эмиге чедир алдын шинчилээр улусту Сарыг-Бадыргы деп кижжи орук айтып эккелген. Эми алдын уургайы 1936 чылда албан-езу-биле ажыттынган.

ТАР үезинде Тере-Хөлге баштайгы 1941 чылда Эми ажылчын суур болган. Мен Эмиге алдынчылап, ажылчы амыдыралым эгеледим».

2011 чылдың март 15, Кунгуртуг суур. Хуужаан Максим Дуванович 1942-44 чылдарда Эми алдын уургайының алдынчызының сактыышкыны.

«Тываның бүгү кожууннарындан төлээлер Эми алдын уургайынга берге үеде кызымаккай ажылдап-ла турган-дыр бис. Улуг-Эмээ шахта турган, ханызы 20-30 хире метр бар боор. Ынаар улуг доскаар-хууң иштинге туруп алгаш кирип, үнер. Узун демир канат тускай механизмниң дузазы-биле аът долгандыр кылаштап долгаарга, көдүрлүп бадырар. Бир хүн-не бир аът долгап хүнзээр. Ооң иштинге 5-6 кижжи туруптар. Шахта иштинче кире бээрге, сайгылгаанныг. Шахта ишти шык. Суглуг-даа боор. Алдын сиирин эдерип, чүк-чүкче чер ишти-биле казып чоруп каан боор. Кастынар улустар кастынып бар-ла чыдар. Ыяш быжыглап кылыр улустар кылып чоруп-ла орат. Кастынган алдын довураан тачкаларга ургаш, үндүр сөөрттүр, доскаарга ургаш, үндүрүп турар. Кыжын шахта иштинге ажылдаарга, чылыг-даа, айыылдыг-даа. Эми хемни дургаар демир доскаарларны дизе тургузупкаш, кургаг ыяш-биле доктаамал одаарга, дош эриир. Оон аккан суг алдын чуур, шурф аксынга келир кылдыр таарыштырып алганнар. Шахтадан кастынган алдын довураандан ынчалдыр арыг алдынны чуп турган бис.

ТАР-ның бүгү алдын уургайларындан тергиидеп, тиилекчи болуп ажылдап турдувус».

«Эми» аттыг алдынчылар артели

ООО «Эми» аттыг алдынчылар артели 1993 чылда ажылдап эгелээн.

Ф.О. Сендиниң алдын-тывыжы «Эми» аттыг артели 1993 чылда Эми хемниң бажы Өлөңниг-Хаан тайгазындан эгезин алган Кудургай-Хемге ажылдаар квотаны алганнар.

Баштайгы үеде артелчилер бергедээшкиннерге таваржып турганнар. Олар эрги «кырган-ачалар» езузу-биле ажылдап эгелээннер.

1995 чылдың чайынында Эминин Кудурга-Ойдан Ф.О. Сендиниң алдынчызы Чигден Андрей Алексеевичиниң үлүүнге самародок – бүдүн алдын: узуну 8 см, дооразы 2 см, кылыны бир илиг, деңзизи 990 грамм таварышкан. Алдынчылар ону «*кымыскаяк өө*»

деп адап алган болгаш, ооң чоогунда албан эдеринчизи турарын дилээрге, ол-ла бүдүн алдынның чоогунда турганын трактористер тыпкан. Деңзизи 300 грамм болган.

Арга-дуржулга чок алдынчылар «бүдүн алдынны» дораан кислотаже сукканындан, ооң тургузуунда чораан кварц эзилгештин 881 грамм болганы ол.

1995 чылда «кымыскаяк» дег хевирлиг 3 кг бүдүн арыг алдынга таварышкан. Ол чылдан эгелеп, тере-хөлчүлөр кымыскаяк ышкаш кызып, бир демниг ажылдап тургаш, 2002 чылда чаа чаарттырган Тере-Хөл кожуунун тургузуп алганнар.

1998 чылда «Тыва алдын» даргазы В.А. Шадрин биле Ф.О. Сендиниң алдын тывыжы «Эми» аттыг артели каттыжып алгаш, чаа техникалар, машина, тракторлар-биле ажылдааш, тыва кижилер алдын-биле ажылдап болурун бадыткаан.

ЗАО алдын тывыкчызы артель «Эминиң» даргазы Логинов Альберттиң отчедундан:

1 грамм алдынның өртээ ортумаа-биле 60000 рубль.

Эмиде «Ойна» аттыг алдын тывыкчыларының артелиниң квота езугаар тыпкан алдынының дугайында төп солуннардан алдынган көргүзүглер:

1998 чыл – 10 кг, немелде 15 кг + 5 кг арыг алдын дужааттырган.

1999 чыл – 60 кг, немелде 70 кг + 10 кг

2000 чылда – 120 кг, немелде 126 кг + 6 кг

2001 чыл – 140 кг

2002 чыл – 120 кг, немелде 126 кг

2003 – 2012 чылдарда 1037 кг

Эмиде «Ойна» аттыг алдын тывыкчыларының артелиниң даргазы Олег Дутко Тере-Хөл кожуунун муниципалдыг тургузуунун чурттакчыларынга дузаны доктаамал чедирип турарын эки деп демдеглээр апаар. Кунгуртуг суурнун дизельдиг электростанцияларынга 60 тонн кывар-чаар чүүлдү сөөртүп чедирерин организаастаан. Бо дээрге чазын кадыр тайга черге машина оруунун малгаш-баларга алыскаш, баксыраар үезинде суурнун дизель-биле ажылдаар станциязынга ийи айның курлавыры-дыр. Оон аңгыда, чурттакчыларынга социал деткимче кылдыр 500 шоодай, азы 13 тонна далганны, 300 хап чигирзиг чемнерни, Чаа чыл белээн, назылап кырааннарның херимнерин септээринге чаа дилген манзаларны берип, көскү ажылдарны кылган.

Кызыл – Балгазын – Шуурмак – Самагалтай – Эрзин – Нарын – Кунгуртуг – Эми – Тарыс оруун чаартып, кандыг-даа марканың чычаан-хөлгелери чоруур чер оруун ажыткан. Оруктар, оруктар, амыдыралдың оруктары. Ам бистиң чер кыры-биле оруувус Тере-Хөлге чедир 10-14 шак иштинде халыткаш, кирип кээр апарган.

Чайгы орук

Кызыл-Балгазын-Самагалдай-Эрзин-Кунгуртуг 600 км

Тере-Хөлде ам бо хүннерде хөй-хөй кижилер боттарының амыдыралын Эми алдын уургайы-биле холбап, аңаа ажылчы дадыгышкынны алганнар. Ажылчын аңгының хүрээлеңинден үнген кижилер – езулуг төлөптүг кадрлар. Кижилер-биле ажылдап билир, чүнү-даа бергезинмес кижилер болур. Эми алдын уургайының ажылчыннары бистиң чонувустун бурунгаар хөгжүлдөзүгү улуг идигни берип, удуртукчу кадрларны кижизидип тургузарынга көскү черни ээлээн.

КУНГУРТУГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫНЫҢ «ХАЯА» АТТЫГ АЯН-ЧОРУКЧУЛАР БӨЛГҮМҮ (1966-2023 чч.)

Чүгле үе болгаш кижилер төөгү арттырар.

Хая көрнүп, төөгүнүң арыннарын ам бир катап ажып ора, Кунгуртуг ортумак школазының «Хаяа» аттыг аян чорукчулар бөлгүмүнүң тургустунуп келгенин бо хүнде болган дег, сактып олурар мен.

«Хаяа» аттыг аян чорукчулар бөлгүмүнүң эмблемазын Кызылдың күрүнениң педагогика институтунун бир дугаар төөгү салбырының доозукчузу, төөгү башкызы Баяс Чунустаарович Хомушку чогаадып чураан.

1966 чылда Кунгуртуг ортумак школазынга «Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмүнүң удуртукчузу кылдыр чаа ажылдап келген төөгү башкызы Хомушку Баяс Чунустааровичти томуйлаан: Кунгуртуг ортумак школазының 1966 чылдың он айның 1-де үнген 76 дугаар дужаалы. Ук дужаалга школа директору С.Н. Комбу атты салган (Тере-Хөлдүн күрүне архиви Ф. 10. оп. 2. д. 298).

Баяс Чунустаарович бир ай хире Кунгуртугга ажылдапкан, ук черниң чонунуң амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып өөренип көргөн болгаш: «Ээн тайгага хөй чондан ырак, бурун шагның кижилериниң чугаа-домаа онзагай диалект аянның, езу-чаңчылдары көңгүс өске база хөй кезии моол дылдыг, ынчангаш билбейн баардыр мен. Аажы-чаңы хаалчак, шала бижииргээчел-даа. Бо бүгүнү барымдаалап, меңээ дузалажыры-биле бир башкыдан бериңер» – деп, ол башкыларның чөвүлел хуралынга (педсоветтен) дилег дораан кылган.

Дилегни хандырып, мени Баадыр (Хомушку) Серенмаа Шулуевнаны чурт-шинчилээр бөлгүмнүң дузалакчызы кылдыр шиитпирлээн: Кунгуртуг ортумак школазының 1966 чылдың он айның 1-де үнген 79 дугаар дужаалы. Ол үеден эгелээш, бо хүннерге чедир ук ажылды уламчылап чоруур мен, барык 58 чыл (Тере-Хөлдүн күрүне архиви Тере-Хольский госархив Ф. 10. оп. 2. д. 323).

Кунгуртуг ортумак школазының «Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмүнүң ажылы чүгле агаарлаашкын, оюн-доглаа-биле кызыгаарлаттынмайн турган. Школачылар ырак-узак походтарга магаботка дадыгыышкын-биле кады угаан-бодалдың сайзыралын ап, бурунгу Оваалырынга саңын салып, чажыын чажып, чаламазын баглап, ада-өгбезиниң езу-чаңчылдарын шиңгээдип ап чораан. Өргүн тандызынга чалбарып, кашпал хемнерин кежип, меңги харлыг арттарны ажып чорааш, төрөөн чериниң төөгүзүн, ында чурттап турар 60-80 харлыг кижилерниң сактыышкыннарын боттарындан дыңнап, бижип, чурукка тырттырып ап чорааннар. Чамдыкта чаъс-өзөөңге таваржып, 9-14 харлыг өөреникчилеривис аарып,

туруг-хаяже үне бээрлери бертинип, туманныгда азып-түрөп, араатан-аң аскынга баргы дег, таварылгалар-даа тургулаан.

«Хаяа» бөлгүмүнүн аян-чорукчулары чораан оруктарының картазын чуруп, ырларын, миф, тоолчаан чугааларын чыып бижип, үнүштерин гербарийлеп, ховаганнар, доос-караларны кадырып, диин, өрге, ас, хөөрүктеринин дүрзүлерин (чучело), хүн-бүрүдө агаарының хайгааралын кылып, тос төрөл аймак-сөөк аймактарын, алдар-аттыг кижилеринин төөгүзүн бижип ап, хаяларда бурунгу чуруктарны, бижикиг көжээлерни чурукка тырттырып,

аржааннарынга канчаар эмненирин өгбелеринден билип ап, демдегледип алганының түңнелинде амгы төөгүнүн чуртшинчилел музеинде үнелиг материалдар чыгдынып, ооң экспонаттары болуп турар.

Аян-чорукчуларга Балыктыг, Каргы хемнеринин балыы-биле, койгуннун хоюг мүнүн хайындырып ижип, ивижилернин сүттүг шайын аартап, хойжуларның итпексаржаан чип ора, оларның тоол, тывызыын дыңнаары дег, чырык чер кырында аас-кежик бар бе? Ол дээрге төрөөн черинге ынакшылы деп кижини бүрүзүнүн бүгү назыда угаап четпези дээди аас-кежиин.

Кунгуртуг школазының «Хаяа» бөлгүмүнүн удуртукчузу, төөгү башкызы Хомушку Баяс Чунустааровичинин бажының дүгү дыдыраш кара-хүрөң, ак-кызыл шырайлыг, каттырымзаан шаңгыр карактарының оттары магадап сонуургаан чүвезинче буруңайнып чаштап турган ышкаш, дыка-ла чазык-чаагай кижини. Хомус согар ус-дарган, чонар-даштан те, чуңманы боду сиилбип үндүрүптер. Бяш дазылы-биле хува аякта чазаар, чурук чуруур – кайгамчык кижини боор!

Хомушку Баяс Чунустаарович Баруун-Хемчик кожууннун Шекпээр сумузунун Бижикиг-Хаяның Шүңмек-Өдекке 1942 чылда аалдың 13 ажы-төлүнүн хеймери бооп төрүттүнгөн. Ооң акылары – Ак-оол, Кыдай-оол, Окмаа, Аспан, Борбак-оол, Тошка, Узут, Масла, угбалары – Быштак, Койгунмаа, Ымыраа.

Баяс Чунустааровичинин дыл-домаа чечен болгаш шүлүк база бижиир чораан.

Угум-аймаам – улуг чонум

Хоозун буруу чаңым-даа чок
Хомушку ирей хеймери мен.
Чиктиг артык чаңым-даа чок
Шигжит кадай хеймери мен.

Аъттар тудар девээлерлиг,
Аңгыр төрүүр уяларлыг,
Аалдар хонар хонаштарлыг
Артыгы-Шыктың оглу-ла мен

Тиккен өггө йөрээл

Улуг өртемчейни өттүнген,
Ус көшкүннерниң чогаады –
Үрелбес ыяштан чазаан,
Үлегерлиг алды ханалыг,
Хөлбере кээп ушпас,
Мөңгүн айы бакылаар,
Мөге, тырыкы хараапчалыг,
Эжеш манзалардан бүткен,
Эптиг эжик кастактыг,
Кижиниң куду чурттаан
Кидис өгнү йөрээдим!
Төлегениң дүгүнден эжип,
Дөмейлешкек хана баглыг,
Ак, кара хойну кыргааш,
Аралаштыр салып кылган,
Сонгу, мурнуу дээвирлерлиг,
Солуштурган адакылыг,
Кежээ келир, эртен чанар,
Хере тыртар өрегелиг,
Каш катап эптеп сыраан

Хана куржаар ак курлуг,
Деңнеп эшкен базыргалыг,
Үелештир эжип сыраан
Үш кара даштыы курлуг,
Хат-салгын, каржы соок
Ханалап кирбес — хаяа,
Кижиниң угааны-биле кылган,
Кидис өгнү йөрээдим!
Кара демирден хап-соп кылган,
Хүлер демирден шуткуп кылган,
Хүндүлүг эдилели суугу, паш,
Эжеш-эжеш, эрээн шокар,
Эртине шыгжаар аптаралыг,
Көште-дүште эдин сугар,
Хөлчок ишкир барбаларлыг,
Аяк-хээлиг сырып каан
Ак кидис ширтектерлиг,
Каът-каът манза ширээлиг,
Кавай чыдар оруннуг.
Өргүн чону эргип кирер,
Өгнү йөрээп, алгадым-на!

1967 чылдың май 07. Кунгуртуг суур, Баяс Хомушку

«Тиккен өггө йөрээл» деп шүлүктү өг-бүлө тутканывысты байырлаан Комсомолчу кудавыска Баяс башкы бижээн. Башкының өске шүлүктерин дараазында бир эгеде база киирген.

«Кизи төлү каяа-даа чоруур...»

Тере-Хөл чонунун төөгүзүнүн чыыкчызы, кадагалакчызы, бижикчизи Кунгуртуг школазынын төөгү башкызы Хомушку Баяс Чунустаарович (1942-2000 чч.) башкының хуу архивинден сактыышкыннары.

Кизи төлү каяа-даа чоруур... Тываның бир тоолзуг булуңу Шынаа сумузунга мен 1966 чылдың август 12-де келген мен. Салым-чолум оруктары мени маңаа эккелген. Бо черниң бойдузу, чону мээң сеткилимге таарышкан.

Ханы казар болза, кайгамчыктыг улуг болгаш узун төөгүлүг черлерниң бирээзи деп билген мен. Үндезин тыва аймактарның хажызынга кайын тыптып кээп доктаай берген чон боор дээн бодалдар мени сонургаткан. Улуг тыва аймактарның төлээлери мында бар болган: *иргит, кыргыс, хертек, салчак, бараан, кол*. Оон өске кожууннарда чок төрөл сөөк улустар база бары солун: *байбик (борут), хойук (уйгур), хөл (балык), мингат, кускун...* Дыл-домаа база онзагай: тожу аянынга чоок, даг аяны, уйгур үндезинниг тыва шынаа аяны база моол аянның кыргыс чугаа.

Кунгуртуг чону-биле мээң таныжылгам суурдан, школадан, өөреникчилерден, хөлден, ортулакта Пор-Бажындан, Балыктыг-Хемден ол-ла чылдың күзүнүндө дораан эгелээн.

Назыны дөгөөн, суурда чурттай берген аңчы, ивижи кырган ирейни Кунгуртугга бир дугаар көргөн мен. Ол кырганның кылажы дыка чиик болгаш дааш чок, ооң оруунга дүшкен будуктар-даа таварышкан болза, ол ону дагжатпайн эрте бээр. Аң бышкаа дүктүг идиктерлиг, элик кежи хөрөктээштиг чораан. Тос болгаш шанда чадырлар чок чораан. Тос чадырларның алажы ыяштары эрги турлагларда ол-ла хевээр арткылап калган турар дижир чораан. Улуг-Кара-Кол бажынга 1990 чылда ындыг чадырны көргөн мен.

Балыктыгже 1967 чылда бир дугаар чоруптум: кадайым, бодум. Чайгы чайык-чаъс соонда, Балыктыг-Хем савазынга сынмас, үер суу сарыг өңнүг апарган, ыяштарны уну-биле сүрүп бадырып турар болду. Кадайым ам бисти хем кежирбес-тир дээш ынаваска, ооң аъдын төрөпчилээш, хемче кириптим. Аъттар каш-ла базып чоруй, дооралангаш, эштип кириптилер, чүгле кулактары караңнаар, эзерлерни ажыр хап турар болду. Кирген кежиивистен элээн кудулдур ханы ээремге келгеш, аъттарывыс хемниң ол чарыынга келдилер. Аныяанда тенек деп чүве менде-ле болду. Бо черге төрүттүнгеш, өскөн кадайым сөзүн херекке албайн, үер сугже кирип, агып-агып, менди кештивис. Балыктыг-Хемниң Их-Тал деп черинге чедип, бир өггө хонган бис. Моолдап чугаалажыр улус болган. Өске аалдар Тарысче чайлаглап көже берген. Мээң катым Баадыр Ш.Б. Тарыстың Улуг-Кужур деп черинде чайлаан. Ынаар бар чорааным ол. Черни-даа көргей мен, бодумну-даа көргүскей мен, чонну-даа чоок билип алгай мен. Тоолзуг оран-биле чортуп орган мен. Агаш хемни өрү чоктааш, та чеже ол-бо талаже кешкен бис. Ол меңээ Аянгаты иштин сагындырып чораан. Аянгаты артка чедир 20 ажыг кежер чер бар. Бо хем база оон дудак чок хире бооп тур. Сугнун даажы, сай-дажы арай өске. Шапкын агымы дөмей. Оът-сигени база. Сарапсалды, оргаадайны, улуг-оътту маңаа бир дугаар көргөн мен.

Черлер аттарын сактып ап чораан мен. Их-Тал, Ээр-Мээс, шынап-ла, ээрлип, эглип келген даг мээзи болган.

Агаш – дүрген агымның даг хемчигежи деп билдим. Аш – Агаш хемниң адыры, салгалы, уламчылакчызы, хемниң чоок кезээ деп билип алдым.

Балыктыг-Хем – балыы-даа хөй, амгы адынга дүгжүп турар хем болду. Чогум улуг улустар ону тывалап адавас, Бээлигийн-Гол деп адаар чорду. Баялаг – байлак дээн сөстен үнгөн дээн-даа дижир болдулар. Байлактыг-Хем дээри шын. Алдын, мөңгүн, чес, хола казып турган эрги уургайлар бар чер диштилер. Төөгү шагда сарыг уурлар (хевири орус улус хевирлиг) демир казып турган деп-даа оранлар. Аксы изий бергеннери: «Бээлигийн-Гол арыг суун ижип, Баадырның Серенмаазын баруузун чурттуг башкы оол бажы-биле алгаш барган» дээн уткалыг моолдап ырлашты. Тывызык-баштак-даа балыктыг-хемчилер болган.

Балыктыг хем – езулуг балыктыг хем. Кезигден хөй мал кежир сүрерге, мыйыттар өектери агаргылап үнгүлөп кээр.

Амыдыралдың узун оруктарының аайы-биле 1966 чылдың августа ыраккы суур Кунгуртугга келгеш, ортумак школага төөгү башкылап ажылдай бердим.

Школа 333 өөреникчилиг. Башкылар 27. Ол чылын чаа аныяк орус, тыва алды кижилер келдивис: Солодкова О.Ф., Михеева Л.А., Жеребцова Т.А., Седип М.А., Сенгин Б.О., Хомушку Б.Ч. (мен).

Меңээ 5 классты удуртурун дааскан. Класска 29 өөреникчи келген. Баштайгы хүннерден-не олар менче сонуграл болгаш бүзүрел-биле көрүп эгеледилер. Олар шимченгир-даа болза, өөрениринче чүткүлдүг улус болду. Сонуургаа кайгамчыктыг. Тывынгыр-даа. Оларны дуржулгалыг, школага эге класстар башкылап келген Улус

өөредилгезиниң тергиини Мунзук Чечек Чигеевнадан хүлээп алганым ол. Арыг-силиг кеттинген, бир үе чаптанчыллар болду. Чоорту оларның кижиги бүрүзүнүң аажы-чаңын билип ап, суурда бар ада-иелер-биле чоок таныжа берген мен. Бажыңнарынга барып, ада-иелер-биле өөредилге болгаш сагылга-чурумга хамаарыштыр кыска чугааны кылгыладым. Оларның хөй кезии көдээ малчыннар болдулар.

Өөреникчилеримге, оларның сонугаларын барымдаалап, лекция, беседаларны чорудуп, кышкы үелерде кады конькилеп, селгүүстээр-даа турдувус. Олар төөгү бөлгүмүңгө идепкейлиг киржиپ турдулар. Боттарывыс шаавыс-биле школага, оларның киржилгези-биле, төөгү кезээзин эрттирдим.

Мээң баштайгы башкы оруум ынчаар эгелээн. Кичээлден дашкаар кижизидилге ажылынче улуг кичээнгей салып турган мен. Меңээ башкылал талазы-биле арга-сүмени Куулар Кувискаал Кюнзюнович үргүлчү берип, дагдыныкчы болган. Куулар К.К. 1949 чылдан эгелеп, тере-хөлчүлөргө башкызы апарган болду. Башкының алыс чурту – Хөндөргөй. РСФСР-ниң алдарлыг башкызы. Ооң-биле 33 чыл чаңгыс школага ажылдап, ооң ак сеткилдин, дузааргаан, дөмөктиин магадап, четтиргенимни сеткилим ханызындан сөглөп олур мен.

1967 чылдың майда 31 өөреникчи Тере-Хөлдү дескиндир беш хонуктуң походун организастан бис. Оон эгелээш-ле, төрөөн черин өөренири, туристээри школага чаңчылчаан.

1968 чылдың чайынында Кызылдың күрүнениң педагогика институтунун башкызы Н.Г. Курбатский-биле тере-хөлчүлөргө аас чогаалының (ылаңгыя кожамыктар болгаш мифтерин) үлегерлерин чыып, дуржулгалыг башкы-биле ажылдаар аргалыг болган мен. Оон ол ажылды кагбайн, төрөл аймактарның дузажыр кожамыктары-биле таныжып, чыгган мен.

Шынаа оруу шыргай-шыргай,
Аза бердин халак оолак.
Арган балык чемниг болгаш,
Аштаганы кончуг улус.

Кыскашталып бада барган
Кашпал уну Балыктыгның
Кадыргызын холдап тудар
Кыргыстарның оглу-ла мен.

Иштим багай ийи сактып,
Иргит, соян кире сактып,
Хөңнүм багай көвей сактып,
Хонюк оглун көвей сактып.

Каргыларның даа кадыр
Тая бердин халак уруг.
Хертектерниң оглу кончуг
Кадырыптың халак уруг.

Сарбай, кортай тоннуг оолак
Сояннарның аңчызы-дыр.
Сагышсыраан эжим оолак
Сояннарның оглу-ла-дыр.

1969 чылда мээң чедиги классчыларымга школаның бир өрээлин тускайлап берген. Аңаа колхозтуң болгаш суурнуң эрткен үезин дүрзүлөп көргүскөн өгнү дерип алдывыс. Өг. Оон иштинде ыяш болгаш тос эдилелдер, оттук, аптара, барба, партизан болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкин үезиниң эдилелдери, чеспектери. Ханада эрги чуруктар. Шала бедигээш делгүүрде – В.И. Ленинниң тыва дылда үнген номнары.

Колхозтуң болгаш суурнуң төөгүзүн мээң клазым өөреникчилери чыып, школа музейин тургускан.

Школа музейин көрүп келген улус демдеглел дептеринге сонуургаанын бижип, үнелиг саналдарны берип турганнар.

Школага ажылдавышаан, Тере-Хөл девискээриниң чонунуң төөгүзүн, онзагай талаларын, чоннуң бүдүжүн, ажил-амыдыралын, аймак-сөөгүн, аас чогаалын база чыып чораан мен.

Бо чоннуң допчу төөгү-этнографтыг очерктерин бижип эгеледим. Билдинмес чүүлдер база хөй чорду.

1. Тере-Хөл шивээзи – уйгурларның деп тыва төөгү эртеминде ам-даа тода бижиттинмээн. Мында базырыктарның казыышкыны аңаа тода харыыны бээринче дузалаар.

2. Тарыс, Термес, Балыктыг кыргыстары кайыын маңаа келгенил? Каш чылдарда маңаа чурттап эгелээннерил? Канчап олар моол дылдыг апарганыл?

3. Иргиттер, Хертектер маңаа кайыын кээп үстүп калганнарыл?

1971 чылда баштайгы хөй хонуктуң узак чоруктуг походту Каргы хемни өрү организастандывыс (102 км.). Аңаа мээң 9-ку классчыларым шупту киришкен. Күш-культура башкызы Линденберг-биле баштап чордувус. Шыдамын, чүткүлдүүн! Школачы чылдарның сөөлгү походу ол болган.

9-10 класстарга спортчу маргылдааларга, уран чүүл көрүлделеринге үргүлчү 1-ги черни ап келгеннер.

1972 чылда бышкан билигнин аттестаттарын 18 кижиле алды. Олардан 6 кижиле дээди эртемниг: Нина Манчын (Меңниг-оол), Галина Сандак (Павуу) – башкылар, Валерий Дангыр-оол – металлург, Виталий Сандак – үр чылдарда айыыл чок чер шугумунга ажылдаан, Люба Бегзи – эмчи, Тамара Куулар (Ичин) – экономист. 8 кижиле тускай ортумак эртемниг кадрлар болганнар.

1971-72 өөредилге чылы – бистин чуртувуска бүгү-ниитиниң ортумак өөредилгезин боттандыраарыңа шиитпирлиг базым болган. Бо өөредилге чылын кончуг эки чурум болгаш өөредилге-биле доостувус. Олар дээрге Бегзи Саша, Бегзи Люба, Дангыр-оол Валерий, Дагба Борис, Долчун Света, Ичин Толя, Куулар Тома, Манчын Нина, Найдан Най-оол, Сагаачы Олег, Сандак Галя, Сандак Виктор, Сержи Виктор, Комбу Оля, Казырыкпай Алексей, Тамаа Люда, Хуужаан Алексей, Шагдыр Сергей.

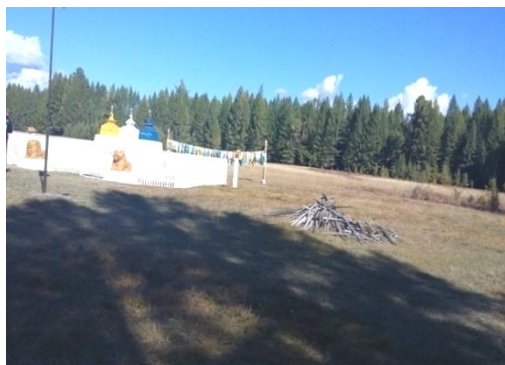
1972 чылдың доозукчуларының бирээзи Анатолий Ичин Кызылдың 48 дугаар тудуг эргелелинде бызанчылар бригадазынга үр үеде ажылдап келген болгаш бызанчы бодунуң мергежилин аныктарга дамчыдып, арга-дуржулгазынга өөредип чоруур. А 1997 чылда Найдан Най-оол «Тере-Хөл» совхозтуң малчыны Республика Ордени-биле шаңнаткан. 2003 чылда Россия Федерациязының көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажылдакчызы атты алган.

1999 чыл август 1. Мээң өөреникчилерим шуптузу үлегерлиг ажылдап, чурттап, ажы-төлүн төлептиг кылдыр өстүрүп чорууру дээрге меңээ кандыг-даа макталдан, шаңналдан артык езулуг шаңнал ол-дур деп бодап чоруур мен. Оларга, ажы-төлүңге аас-кежикти, кадыкшылды, бедик сүлдени, хей-аътты төрөөн школазының 60 чыл оюн таварыштыр күзөп артым.

Орууңар ак болзун, мээң баштайгы хараачыгайларым!

Хүндүткел-биле башкыңар, Баяс Хомушку. Кунгуртуг суур.

ТЕРЕ-ХӨЛДҮН МӨГЕЛЕРИ

Мөгелерниң оюп эртпес Өреге хемниң солагай талакы эриинде орукта Бурунгу Мөгелер оваазы бар. Амгы үеде ооң чанында үш дөстүг субурганны тургускан – «Үш-Үндезин Субурган».

Субурганнар «Эрлик», «Цум», «Комбу» деп үш үндезинниг: сарыг дөстүг субурган – Манджшури өөредилгениң, угаанныг болурунун бурган субурганы. Ак дөстүг субурган – хай-халап, аарыг-аржык ыңай турзун, шупту чүве эки болзун дээн Чанраацык бурганниң субурганы. Көк дөстүг субурган – Очурваани

бурганниң субурганы, ол аас-дыл, шаптараазын, айыыл-халаптан камгалап, багай чүүлдер ыңай турзун, ажыл-агыйга, амыдырал-чуртталгага шупту чүве эки болзун дээн уткалыг. «Үш-Үндезин Субурганга» чон хөйү-биле барып, буян-кежик дилээрлер.

Бо Субурганнарны Улан-Баатор хоорайның Их хүрээзинде ажылдап чоруур улуг эрге саймаарлыг башкы Тогоо Амагланбаатар удуртуп баштап туттурган. Бо ажылга хууда сайгарлыкчылар Чысымаа Лев Иргитович, Доржу Надежда Санчаевна, Шимит Чойгаана Седиповна, Шарай Эртине Евгеньевич, Сенди-Хуурак Аяс Калзанмаевич база кожууннун чону акшаландырып дузалашкан.

Тере-Хөлдүн Арзылаң-Хөндөй мөгези шаанда Моолга болур улуг шуулганга киржири-биле бистиң Өреге дуганының чоогунда Мөгелер оваазының дагылгазынга киржип, тере-хөлчүлерге мөге чаяаттынзын дээш, чуртун алдаржыдып: «Танды-Тывазынга алдар аттыг мөге оолдан хайырлап көр!» – деп дилег алгыжын салып, самнап Хаан-Каратының девии-биле овааны үш долганган дээр деп тоолчаан чугаа бар.

Хөл-Бажында Даштыг-Дөргүнде турган Хүрээ-Дуганнарның хуурактарының Оваа дагылгазы эрттирип турганынга таварышканын археолог Д.А. Клеменц (1892 чылдың алды ай) онзагайлап демдеглээн: мөгелерниң содак-шудаан алгыдан даараан. Октаан мөге аяк долу хымысты ишкеш, чараштыр кезип каан быштактарны арбак (адыш) долдур алгаш, чыылган чонче чажар болган. База деспилерде долдур салган ыштаан балыктарны, дүлген аң эъттерин чыылган чон база аян-чорукчулар ап чип болурун сонуургал-биле бижээн.

Чыышка келген улустун кеткен хевин кештен даараан. Эвээш кижилер торгу-маңныктан даараан хептиг. Ол хирезинде кыс кижилерниң каасталгазы шупту мөңгүн болгаш шуру-чинчилерлиг болган. Тывалар алдын каасталгаларны ховар кедер турган, хөй кезии мөңгүн кедер, чүге дизе шаандан бээр тывалар: «Мөңгүн кижиге багай чүүлдер (кара күштер) чагдатпас, кижиге камгалал боор» – деп санап чорааннар. Сугже мөңгүннү суп каарга, эм шынарлыг апаар база аныяксыдар шынарлыг дээрзин хөй-хөй эртем-медицинаның эртемденнери база улусчу эмнээшкінде бадыткап турар.

Хүреш хеви – содак-шудак

Тыва чоннун үе-дүптен-не чиңгине оюну хүреш – тускай хеп-сынныг.

Мээң ачам Байыр оглу Баадыр (1915-1997 чч.) 1949 чыл соонда Баадыр Шулуу Байырович, чоннун берген ады Аңчы-Баадыр, кыргыс уктуг. Ачамның аң кежинден даараан содак-шываа-даа бар. Шудаа амгы шудактарга деңнээрге, алгыг-делгем. Чеңнери-

даа хостуг, ооргазында моюндурук орну чушкуузунче бедип үнүп келген, чарын дужу алгыг, хүреш үезинде быжыглай тудуп алырынга эптиг. А амгы үеде шудактарның чеңнери тар, ооргазының моюндурук орну куду чавызап бада берген болгаш чарын дужу тар болганындан хүреш үезинде шудактан быжыгланып туттунары болдунмас.

«Шывадак» дээрге «шывадаар» дээн уткалыг сөс. Ынчаарга шудак анаа-ла чараш болзун дээш кедип алган хеп эвес, а хүреш үезинде тускай күүседир хүлээлгелиг хеп ышкажыл: шудактан алгаш, удурланыкчызын шывадап чорудуптар. А ону шывадап чорударда, быжыглай тудуп алырынга эптиг шудак херек болгай.

Ынчангаш тыва чоннуң шаандан тура хеп-сын культуразы амыдырал чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, агаар-бойдузунга, а харын-даа оюн-тоглаазынга безин дыка таарымчалыг болган. Өгбелеривистиң мерген угаанныы, уран-шевери тыва тоннуң улуг хоюн үзе кезе бербейн, бүдүн кылдыр быжарында база көстүп кээр-дир.

1966 чылдан эгелеп, Кунгуртуг ортумак школазының «Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмүнүн өөреникчилери Өреге хемниң эриинде Кадыр-Хаш деп черде Бурунгу мөгелер Оваазын хайгаарап, кадагалап, ооң төөгү чугааларын чыып бижип эгелээн.

«Хаяа» аттыг аян-чорукчулар бөлгүмүн өөреникчилери болгаш удуркчу башкылары Б.Ч. Хомушку, М.Г. Санчаа 1970 чылдың май 8-те. Бурунгу мөгелер оваазы.

Бо бурунгу Оваа адаанда «Мөгелерге салган тускай бумба бар» – деп, улуг өгбелер чугаалаан. Алдар-аттыг мөгелер Тываның кайы-даа булуңнарындан кээп, бо Овааны сүзүглөп, катап диргизер боор деп идегел-биле тере-хөлчүлөр манап турар бис.

1976 чылдың сес айның 8-те Сарыг-Хөлдүн сиген шөлүнгө 1916 чылда Термиске төрүттүнгөн Чап Дамдын деп хоочун мөге-биле чугаалаштывыс. Ооң чугаазы-биле мөге девиин уткалыг: бирни октаан мөге ззир ужудуушкуну-биле девиир, ийини октаан мөге – дастыы-биле, үштү октаан мөге – Хаан-Каратыныы-биле девиир.

Мөге кижиги хүрежирде хөй аргаларны ажыглаар: сериң дунга – эң каржы арга, ук арганы ажыглалдан үндүрген, казаан. Амылап хүрежири – бодунуң хүрежиксээн кижизиниң адын адап хүрежири.

Хүрештин аргаларын оолдар бичиизинден-не өөренир. Чоокка чедир-ле ийи оол орукка таваржып келген болза, аъттарындан дүжүп, мендилежип чолукшааш:

- Че, бо Шагаага чедир кайы хире күш кирген эвес бис – дишкеш, хүрежип эгелээр. Аал коданы хире черни кара-девиң кылдыр хүрежир. Шаа төнгөш, ам чарлыр. Ажынчып хорадаар деп чүве билбес турган.

Балыктыг Кыргыстары кожуун байырлалдарынга база оваа дагаан черлерге моол, тыва мөгелерниң хүрежинге удаа-дараа киржип, Тере-Хөл кожуунун алдаржыдып чораан.

Амбуу оглу Манчын-Чинзелиг бөрттүгнүң (Хомду дайынының киржикчизи) оолдары Күргүл Николай Манчынович биле Чигден Алексей Манчынович чеди чыл улаштыр Тере-Хөлгө (1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943 чылдарда) үжүүрлээн. Күргүлдүн дуңмазы Чигден Алексей Манчынович мөге Сталь-Сталин-Сарыг-биле үжүүрлежи чоруй, чоорту шүглүп эгелээн. Алексей Чигден, Лагбай Хертек олар Республика Наадымынга хүрежи турсаннар.

Тере-Хөл кожуунунун 1937-1953 чылдарда шыырак мөгелери:

Балыктыг сумузундан – Дүдүп, Сеңги, Баадыр, Сарыг-Бүдү, Ашак-оол, Күргүл, Чигден, Чамаа, Чадамба, Бады, Чап, Эртин, Маскыр.

Каргы сумузундан – Лагба, Тончаа-Чагырыкчы, Сумуя, Шагдыр, Күнээ.

Шынаа сумузундан – Арзылаң мөге Сыктыг, Дүү-Кенден, Идам, Хөндөй, Сагаачы.

1989 чылда Кунгуртуг суурнүн 40 чыл болган оюнга үжүүрлээн мөге Анатолий Магбын, 2-ги черни Байыр-оол Бадыраа, 3-ку черни Анатолий Оюн алган.

Мөге салыкчылары: Сат Эрес-оол, Хуужаан Максим, хоочун мөге Чигден Алексей,

Тере-Хөл кожуунунун «Арзылаң мөгези» Артур Чигжитович Сундуй, ол Тыва Республиканың «Наадым – 2012» чылдың Чемпиону. Өг-биле шаңнаткан малчын.

Тере-Хөл кожуунунун «Арзылаң мөгелери» адашкылар Артур Чигжитович, Айдомир Артурович Сундуйлар

ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕРНИҢ ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ҮЛЕГЕРЛЕРИ

Шынаа оргулаажының тоолчаан чугаазы

Шаанда чүвөң иргин. Кызыл-Хаалгалыгдан авырал дилеп, оол чеде бээрге, ооң ак баштыг кырган-эне үнүп келгеш:

– Хаяда аскан артыш-биле арыгландың бе? Чалым хаядан дамдылаан аржаан-биле чундун бе? – деп айтырган-дыр.

– Ийе, артыш-биле арамайландым, аржаан-биле арыгландым. Келген херээмни чогуруп берип көрүнерем. Авамдан төрөөн адым бар-ла кижидир мен. Адам адын билбесим-не кончуг.

– Шын-дыр, оглум.

Шынаа оруу шыргай-даа бол,

Шынаа оргулаажы делгем, чоннуң бодарап өзер өргээзи ол.

Шынаа чону шыргай ыяш дег, көвей кылдыр өзер үе келгени ол-дур.

Шыргай ыяш чоорту чидип,

Шынаа чараш, түмөн чон чурттазын – дээш, эжиин хаап алган дээр.

Хөл (Майын-Шаар) оваазының дугайында

Оваа – кайы-бир черни камгалап карактаан шылгараңгай камгалакчы. Бурунгуларның сүнезини сиңип ээлээн чери.

Өргүл – чер ээлеринден, сүнезиннерден, бурганнардан авырал дилээри. Оранның кижиге экини кылырының демдээ кылдыр четтиргенин илередининиң бурун езузу.

Бурун шагда Көргүрээде Майын-Шаар белинге Дөвүн аймактың улуг байы баштаан ийи лама Хөл оваазын дагаан. Кадайын тейжигештин арты чарыында даш кырынга олуртуп кааш: «Моон соңгаар мынаар херээжок кижидир ис баспазын дээш, кызыгаар кылдыр даштар салдым, төрө-херээнге киришпезин, суму баштавазын» – дээн. Ол даш ам-даа бар.

Херээжен чон ам-даа оваалыг тейже үнмөс, Майын-Шаар белинге аыш-чем белеткеп, эш-өөрү-биле оваа дагылгазының оюн-тоглаазына киржир. Бир эвес оваага барып дагылгага киржир болза, соңгу ачы-үрезинге багай.

Амгы үеде Тере-Хөлдүн эң улуг ыдыктыг чери – Майын-Шаар (Көргүрээ) оваазы.

1972 чылдың алды айда Бурятияның Иволга дацанынга ажылдап турган улуг лама Хомушку Кенден хөй эвес улуг улус-биле Майын-Шаарны дагаанын көргөн мен, чурукка болгаш ооң үнүн тырттырып алган бис.

Эң-не онзагагы-биле билип алган чүүлүм: Улуг тырыкы дыт чөвүрээзиниң кырынга аыш-чем аймаан салгаш, хөлчө салыптар чораан. Ол тырыкы чөвүрээ эрикке дегзе-даа, илдикпес, тырыкыланып шимчеп чоруй барган. Ол езулал үезинде чугаалап турган йөрөөл сөс:

Баглаажындан бодаразын,

Кудуруундан күштелдирзин,

Байтык сербээзинден

Чалып өршээ, далай!

Малгажындан бодаразын,

Баларыңга базырба, далай!

Саап ижер сүткүр болзун,

Сүзүк-домун күштүг болзун, далай! – деп йөрөөп сүзүглээр.

Ыдык улуг овааны дагыырда, тус девискээрниң ээлеринден өске кымнар-даа өргүл кылып, йөрөөл салбас.

Иениң өндүр чоруу

Буурул шагда болган чүве деп Балыктыгның кырганнары чугаалажыр.

Бир-ле катап бо чоок кавының даглары дагжап, шимчеп, хемнери аттыгып, чер сириңейнип туруп берген. Элээн болганда эң бедик дагның бажындан улуг хая-даштар чуглуп бадып эгелээн соонда, бо сарыг өртемчейге кижилерниң көрбээни кайгамчык улуг амытан бажы көстүп келген. Ол амытан чер иштинден үнерде, черни чара моңнап унуп орган дээр. Оон көзүлзе-ле, кайгамчык улуг чылан хевирлиг амытан уштунуп келген. Чер кыры караңгылап, сооп эгелээн. Көргөн угаанныг ирейлер: «Бо чер Ээзи-дир. Бир-ле чүве негеп келгени ол-дур. Улуг өргүл кылбас болза, хоржок» – дишкеннер. Ооң уунче ак сүдүн чажып, кулуннуг бе өргүп сүргеннер. Ол өргүлдү улуг амытан албаан. Соок үнүп турар үш ханы карактары улам сооп, караңгылады көөр болган. Хөй чон дүвүрөп, коргуп, аңгадап туруп-тур.

Чаш оолдуг херээжен кижиге өг-өрегезинден үнүп кээп: - Коргуп-иргип муңгаравай, төрөөн даглар, хемнеринерге мөңгө чурттап арттыңар. Өзеннерге өөңөр өглөп, мээстерге малыңар өстүрүңер. Ажыл-ла кылып чорзуңарза, тодуг болгаш бай чурттаар силер. Келир салгалдың чону дээш, өргүлгө оглум-биле мен барайн – дээш, тандыже басып чорупкан. Каткы, хүлүмзүрүглүг чораан-дыр. Улуг чер Ээзи ийи иешкини ап алгаш, тандыже катап кире берген. Чер кыры чырып, чылып келген. Черниң дүвүрели оожургаан. Ам-даа ол тандының кырында улуг оңгар көстүр дижир. Чер-чурттуң чоогунда бедик Тандыларны бистиң улус оон бээр-ле дагып эгелээн.

Ие кижиге төрөөн чериниң бүдүн-бүрүнү, төрөл чонунуң тайбын-дыжы, өзүп көвүдээри дээнде, бодунуң-даа, төлунуң-даа тынын чаагай болгаш өндүр чорук дээш, харамнанмай бээринге белен-дир, оо!

Кижиге божудар тудугжу кижиниң йөрээл сөзү

Ава кижиниң аас-кежии – ажы-төлүндө. Кижиниң кижизидилгези иезиниң иштинге чорда-ла эгелээр деп чүвени тудугжу кижиге билир чораан.

Шүнчүктээр (үттүг чарынче төлдүң бажышкыны) азы төлдүң доораланы берген үезинде тудугжу суйбап тургаш, йөрээлдерни чугаалаар:

Киш – коңгулдуг,

Кижиге – чыдынныг.

Доораланып тенектенме,

Топтуг чыдып ап көр.

Эмчи-домчу чок үеде божуур иениң эди аарый бергенде, тудугжу чалап алыр. Тудугжу кижиге божуур иениң иштин суйбап ора, дыңзыг эвес, ынчалза-даа ыяңгылыг үн-биле иениң иштинде уругга хамаарыштыр йөрээлди салыр чораан:

Аваң түрөтпейн,

Амыр дүрген чаларап көр!

Иең түрөтпейн,

Иде дүрген чаларап көр!

Чаш уруг төрүттүнүп кээрге:

Айның чаазында,

Хүннүң экизинде

Аалыңга келдин,

Хүндүлөп хүлээп алдым – деп йөрээвишаан, уругнуң хинин кезип тура, база йөрээлди салыр:

Оол уругга:

Адаңның каң-болат кестии-биле
Аваңга тудуш хиниңни кезип тур мен.
Аак-мээк чок өзүп кел,
Адаң ышкаш ажилгыр бол!

Кыс уругга:

Иеңниң алдын хачызы-биле
Иеңге тудуш хиниңни кезип тур мен.
Аажы-чаңың төлөптиг,
Аваң ышкаш ус-шевер бол!

Уругнуң хинин кескен соонда, чылыг дустуг суг азы чылыг шай-биле чуп тургаш,
йөрээри:

Дүшкен довурааң алдын болду,
Чунган сууң мөңгун болду,
Төрөөн чериң хүлээп алды,
Чунган хемиң йөрээп алды.

Уругну кавайлаарда йөрээл:
Кавайлыыңдан каң-кадык бол!
Өпейлиинден өзүген бол!
Узун назылыг бол!
Улуг чыргалдыг бол!

Уругнуң хинин шыгжаарда йөрээл:
Езулуг иениң төрөөн төлүнүң
Чогуур үезинде дүшкен хинин
Езулап хүлээп алгаш,
Шыгжап тур мен.

Оглунуң оглу (уйнукайы) 17 хар чедө бээрге, кырган-ачазы бодунуң эдилеп чорааны
боозун бербишаан, суртаалдыг йөрээл салыр чораан:

Орлан-шоваа болзуңза-даа,
Ок-боо-биле ойнавайн чор!
Олчаны өкпелевейн чор!
Оран-таңдыга чалбарып чор!
Кавындылап адар боолуг-даа бол,
Кара сеткил сеткивейн чор!
Хараалдаваан боо этсип,
Хай-халап оштавайн чор!
Улай адар чепсектиг бол,
Улуг сеткил сеткивейн чор!
Хайыракан арыгда турар,
Хай-халап чаныңда туруп боор.
Ая, дузакты астып тудуп,
Алтай таңыңдан амыдырап чор!
Ок-боону холга тудуп,
Оран-таңдыдан азыранып чор!

Кыс уруг 13 хар чедө бээрге, кырган авазы сиир каттырып, чүң ээртип өөредир, кажан ол ажылдарны кончуг эки кылыптар апаарга, кырган-авазы мактап, йөрээл салыр:

Кызымның каткан сири-биле

Кадын кижиниң хевин даараар болзун,

Ээрген чүңүн көрүңер,

Эжен кижиниң ширтээн сырыыр болзун.

Алгыш-йөрээлдер өзүп орар салгалды эки аажы-чаңга кижизидип, эш-өөрүңгө эптиг, бег-кунчуунга, каты, кат-иезинге хүндүлүг, харам, чалгаа болбазын күзээр.

Элчиген-Кулактыг хаан

(тоол)

Шыяан ам. Шаг шаанда Элчиген-Кулактыг хаан чурттап чораан дижир.

Хаанның бажының дүгүн таарып бээр база салын чүлүп берген оолдар чиде бээр бооп тур.

Бир-ле катап хаан тын чангыс оолду келдирген-дир. Оолдуң авазы кончуг угаангыр, сагынгыр кижиге болгаш оглунга кургаг курут хойладып бергеш, чагаан-дыр:

- Оглум, хаанның бажының дүгүн кыргып тургаш, курутту амданнанып, аксынга суп алгаш, чылганып каап, Хаанның айбызын кылыр сен – деп чагаан чүве иргин.

Оол-даа Элчиген-Кулактыг хаанның бажының дүгүн кыргып тургаш, авазының чагыын күүседип, курутту амданнанып чип-ле турган.

Хаан:

- Чоп кончуг дайнанып туруп бердин? – деп айтырган-дыр.

Оол-даа Элчиген-Кулактыг-Хаанга:

- Курут-ла дайнап тур мен – деп чугаалааш, – Хааным амзап көрүңерем, чаагай амданныг курутту – дээш, берип-тир.

Элчиген-Кулактыг хаан:

- Шынап-ла, кандыг кончуг амданныг курудул! Чүнү холуп кааны ол? – деп айтыра-дыр

Оол:

- Мээң авамның аа судун холаан курут-тур – деп-тир, оо.

Элчиген-Кулактыг хаан оолду:

- Чаңгыс аваның аа сүдүнден кылган курутту чидим – дээш, салып чоргузупкан.

- Мээн кулаамны көргениңни кымга-даа сөглөвөс сен – деп чагаан-дыр.

Оол-даа чүзү боор көргенин өрге үңгүрүңгө келгеш, оожум сымыранып-тыр:

- Өргелер, дыңнаңарам, бистиң хаанывыс элчиген кулактыг – деп чугаалаан. Хемден балыктап чорааш:

- Балыктар, дыңнаңар, бистиң хаанывыстың кулаа элчиген – дээн-дир.

Ушкан өөр өдүрөктерге база-ла:

- Бистиң хаанывыстың кулаа элчиген – деп алгырган-дыр, оо.

Хаан шивээзиниң кырынга үнүп келгеш, ол-бо чүкчө хайгаарап көрүп турарга, ушкан куштар, хөлдүң суунче көөргө, былыктар база-ла: – Бистиң хаанывыстың кулаа элчиген – деп турар бооп-тур.

Шивээ иштинге кылаштап чоруурга, өргелер база-ла: – Бистиң хаанывыстың кулаа элчиген – дээш, үңгүрлеринче кире маңажыр бооп-тур, оо.

Элчиген-Кулактыг-Хаан ытканындан, хорадаанындан мурнуу-чөөн чүктө Хаан-Тайгаларынче дезип чоруп каан-дыр, оо.

Тоолум төндү, домаам дөжөк адаанче кирди.

Чеди-Хаан-Тайгаларының атка четкени

Оо, шаг шаанда бо черге Элчиген кулактыг хаан чурттап чораан деп тоолчаан чугаа чонда бар.

Хаан хөл ортузунда бир ортулукка чурттап турган. Бир-ле хүн паштанчызы суг узуп алып дээш кудукка чеде бээрге, оон иштинде балык эштип турган.

- Бо кандыг аайлыг чүве боор? – дээш, хаанга чугаалаан.

Элчиген кулактыг хаан кээп көргөш:

- Ынчаарга бо суг курттуг суг-дур, ишпес мен! – дээш, чиге чөөн-мурнуу чүкче көжүп чорупкан.

Эң бедик таңды кырынга үнүп келгеш көөрге, дөрт чүкче улуг-биче хемнер аккан дески тайга кыры болган. Элчиген кулактыг хаан аьдынга баглааш кылдырып, бодунга, кадынынга өглер тиктирип, дыштанып аарым ол-дур деп, чарлык үндүрген-дир эвеспе. Хаанның чарлыы-биле барлыктары баглаашты кылгаш, аьттарын дышкарып баглааш, кадынның кайда кел чоруурун көөр дээш, демир дураны-биле көрүп оарга, кадыны дужунда таңды кырында барааны көстүп кээп-тир оо!

Элчиген кулактыг хаан-даа чүзү боор тиккен өгнү дүрген-дарый дедир дүжүртүп:

- Чүү болду? Кадыным чүге өске хемнеп өскээш, өске тайга бажында барды?! – деп, дуранын алгаш, келген уунче көрүп оарга, ооң ортулуун долгандыр суг апкан болган. Ол-ла чоок кавыды суг-ла, суг көстүр бооп тур. Хаан дуранын черге салгаш: «Тер нуур!» (Дөө хөл) – деп алгырган дээр.

- Кадыным ол тайга бажында манаан-дыр – дээш, хаан чорупкан.

Хаан далаш аьттанып чоруурда, дуранын уткаш барган. Ооң уламындан тандының хая-дажы карарып калган, ынчангаш оон бээр ол тайганы Демирлиг-Хаан деп адай берген.

Кадынының чоктаан хемин Эмигин-Эне-Кадын дижи берген. Ынчангаш ол-ла хемни Эми дээр. Кадын ышкаш бай-байлактыг, алдынның хем болган.

Кадынның хаанын манап турган тандызы өлен сигенниг боорга, Өленниг-Хаан дээр апарган.

Элчиген-Кулактыг-Хаан биле кадынның аразында тандының үнген-не үнүжү артыш, шаанак бооп тур. Ынчангаш ол таңдыны Артыштыг-Хаан дээн-дир.

Хаанның аьт баглаажы кылдырган таңдызын Шөргелиг-Хаан дээр. Хаан биле кадынның ужуражып, уткужуп келгени таңдызынын суу мурнуу чүкче аккан хөй хемчигештерлиг болганындан Хөй-Хемниг-Хаан дээр.

Хаанның ара-албатызының, мал-маганының эрткен таңдызының кырында хөл бар боорга, Хөлдүг-Хаан дээн.

Хаан биле кадынның уткужуп келгени таңдызының кырынга ал-боттары, ара-албатылары саң салып, даш оваа кылган таңдызын Хорумнуг-Хаан дээр.

Ынчангаштың Чеди-Хаан деп аттарлыг танды Тываның мурнуу-чөөн чүгүн кызыгаарлап алган.

Тайылбыр:

Шөрге – аьт баглаажы

Каргы чонунуң чалбарыы

Кадыр Каргым, чыргалдыг оран Чыргалаңдым,
Узун Каргы хемим, Дажылың хемим,
Белдир Оваазы, Эмиглиг-Онгун, Эдер-Онгун,
Чодалыктың тос шорааны,
Балык-байлаңныг Ногаан-Хөл,
Тарбагадай ийи ыды,

Хоорлуг чонум бүгүдеге
Мал-сүрүү чаагай болзун!
Ак хемим дээжизин
Чажып ор мен. Өршээ! Өршээ!
Эмиглиг-Онгуннарым, өршээ!

УЯН ҮННҮГ ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕР

Баяс Хомушку

Чеди-Хаан-Тайгалары

Хаан-Тайгаа бардым, бастым,
Кара-суун-даа иштим, кештим.
Ивижи оолдуң өөнүң ээзи
Изиг шайын кудуп сунду.

Магаданчыг Шөргелиг-Хаан
Багана дег, дорт көстүр,
Өңгүр көк дээр ооң бажын
Өрегелеп алган дег боор.

Хөлдүг-Хаанда, Өлеңнигде
Көвей иви оъттап чорду.
Көккүр чалым сүвүрүндө
Хөртүк хары көстүп чытты.

Тыва черниң чөөн уунда
Тывызыксыг шак бо черни
Элчиген дег кулактыг хаан
Ээлеп чурттап чораан дижир...

Кадынныг-Хаан кадырындан
Халчып баткан дамырактар
Алдын дүптүг Эмидиве
Агып кирип чыдар болду.

Төлү-даа ындыг ыйнаан
Тодарадып сөглөп каайн,
Тубо уктуг ивижи чон
Турум чурттап чоруур чер-дир.

1972 ч. август 15.

Баяс Хомушку

Кадыннарга чырык йөрээл

Назыныңар узун болзун!
Ажылыңар бүдүнгүр болзун,
Амданныг-ла аыш-чеминер
Аалыңарга турар болзун!

Чечен-мерген ыры-шоорлуг,
Челе-хөне сыңмас малдыг
Тере-Хөлчү кадыннарга
Деңнежи бээр улус бар бе?

Сүт дег аккыр сеткилиңер
Сүлдеңерниң бедии болзун!
Аал сыңмас ажы-төлүңер
Арбан суму кезии болзун!

Чараш чаңныг кыстар ышкаш,
Чалгып чыдар Тере-Хөлдүң
Омак-сергек кадыннары
От, көс дег, чаңназыннар.

Аас-кежиин күзевишаан,
Ак-көк хадаам сунуп ор мен.
Назыныңар узун болзун,
Алдарыңар бедик болзун!

1976 ч. Март 08.

Баяс Хомушку

Кунгуртуг суур 40 харлаан

Тере-Хөлче улай аккан
Кунгуртугнуң уну бо-дур.
Анай-карам алыс чурту
Аржаан суглуг Тере-Хөлүм.

Торгу тонун кедип алган,
Дордум курун куржаныпкан
Тыва кысты, оолду көөрге,
Дыка чараш, чойган дег-дир.

Чараш чаңныг кыстар ышкаш,
Чалгып чыдар Тере-Хөлдүн
Ажыл-ишчи эрес чону
Наадымнап, байырлап тур.

Колхоз, совхоз хоочуннары –
Хойжу, ивижи, сарлыкчы, чылгычы
Кожалаштыр олурупкаш,
Хостуг шөлээн хөөрөшсиннер.

Американ, немец, япон, тибет,
Көрей, кыдат, канатчы-даа
Моол, финн-даа өңнүктерим
Бо-ла келир Тере-Хөлүм.

1989 ч. Июль 10.

Баяс Хомушку

Төрээн черимге йөрээл

Үнген хүнде чажыым чажар
Үстүү, Алдыы Изиг-Карам.
Айдың турда, айтырттынар
Алдыы, Үстүү Изиг-Карам.
Чажым чажып, чаглактаныр

Сарыг-Шаңгыр, Борбак-Шаңгыр.
Адыр, Кызыл-Мажалыктыг,
Ардаа-Тейлиг ак-көк Хемчиим,
Өөм болган төрээн черге,
Йөрээл-ырым чедип, өршээ!

Баяс Хомушку

Бижиктиг-Хая

Түмен буурул чуруун чураан,
Түрктерниң бижиин бижээн,
Төөгүден өгбем олар,
Төвүт дылда мани бижээн,
Бурган башкы саадап олар
Буурул авам чурту ийин ол.
Ону утпас, чурттаар кылдыр
Октаргайга мени чаяан...

1995 ч. июнь 26.

Төрөөн черим дугайында ырлар

Өлең ойттуг Эдегейим,
Өле тейлиг дулаан-карам.
Кадар ойттуг Кудугуйум,
Кара тейлиг Кара-Дажым.
Улай аккан, узак аккан
Узун Хемчик чуртум чараш.
Ужур-чөвүн чугаалажыр
Улуг Хемчик уну чараш.
Катай аккан, улай аккан
Кадыр Хемчиим уну чараш.
Катап-катап чугаалажыр
Хамык хемчик чонум топтуг.

Эдегейни эрттир челгеш,
Ээр-Шатка чеде бээр сен.
Чурумалдыг даглар эдээ

Чурттаксанчыг черлер чүве:
Кайы шагда аңны, малды
Хаяларда дүрзүлөп каан...

Ак-көк Тывам дээрин көр даан:
Арыг болгаш чындыгыр көк,
Ажай-буурул кырган Көгөй
Аптаралай артын дуглаан.
Төөгүден астар, чиктер
Төрөөн дааның эдээн ээлей,
Савыынайның өвүрүнче
Чавырылдыр чурттап чораан.
Түрк күжүн дөгезе-даа,
Аал-чуртун, өгбө чевээн
Алыспайн камгалап каан.

Кижик көжээ

Кадыр хаваан кирбии каастаан
Кара көзү ырак көргөн.
Улуг түрк түрлүг Маадыр
Узун хову ортузунда ор.
Күштүглерни күдүк бастырып,
Күрүнениң курун эжелеп,
Калчаа дайзын халдап кээрге,
Канчаар тулчуп чораан ийик сен?
Чеди артты, чеди хемни
Чеже катап аштың, кештиң?
Чеди он муң шерииң-биле
Чеже чаага киришкен сен?
Дорт талакы будуң-биле
Төрөл тала база чордуң.
Чуттуг чылда кожаларың
Чучак энчек дилеп кээрге,

Чурум-езу үүрү-биле
Чула актааш, чоруткан сен.
Чөөн кожаң биче каган
Ол дээш сеңээ харыы кылдыр
Кады төрөөн даңгыназын
Кадын кылдыр база берди.
Алдар адың дыка алгып,
Өске ырак аймактарга
Өткүт ыр дег алгый берди.
Аът баштыг игил туткаш,
Аян ырга сени алгап,
Сураан, адың алдан чылда
Сураа үнмээн тала турбаан.
Кижик көжээ ийи хемниң
Суун ишкеш, сускун ханар.
Кижик көжээ ийи сынның
Сиртин көргөш, сеткил ханар ...

Баяс Хомушку

Чарын чарлыы

Чара дүшкен тиглеринге
Чарын төлгөм чүнү сөглээн?
Сагышсыраан каражамны
Саазынга чуруп каан дег,
Дээримниң ээлгези
Деже дүжүп сөглөп чыдыр.
Кулактары дыка узаан
Кускун ышкаш, дыка дыыжы
Кудургалар база дыннаан –

Куруг каапкан оор бе?
Олча оруу шала муңгаш,
Оор оруу шөйлү берген –
Дораан истеп барбас болза,
Доруг-Дайым сараалыг-дыр.
Баг мончар үзүлбээнде,
Барып соондан чедип аар-дыр.
Чарын төлгөм сөглөп-тир,
Чарлыы черле эндээр эвес.

1996 ч. Март 24.

Баяс Хомушку

Ёлду аржаан

Бурунгу тоолчургу чугааны
Буурул ирем төөгүп ору.
Артыш, чаатсыг амданныг чыт
Агаар-биле кээп туру.
Ёл деп куштуң уязы
Ортузунда куй иштинде,
Оон адаанда хаядан
Ёлду аржаан аттыкан.
Кадыр сындан соок хат
Кааңда-даа хадып хүнзээр,
Арга, танды кызыгаары
Ажык, бедик аржаан чер-дир.
Хоочун малчын, аңчылар чурту
Ховар оран шынаазынга
Сөөгү кыска кырган пөш
Соок хаяга чаглактанган.

Оон өрү көк хорум
Оңгаар-дескээр ушкулаан.
Тулаа шынаа чүстүг сигени
Турлаамда сайда үнген.
Эргек хире кызыл уннуг,
Эңгиске кызыл каттарлыг...
Ийлерлиг арга бедиинде
Чавыт көк-кат мөндүңнээн.
Ховар оранның шынаазынга
Хонуктарым төнүп калды.
База бир чыл эртижеге
Байырлыг че, Ёлду аржаан.
Аржааныңны иштим, дыштандым.
Черим-чуртум Чечектиим дег,
Черле ховар Аржаан-дыр сен.

2000 ч. август 20.

Баяс Хомушку

* * *

Ажар арттарын аштым,
Берге оруктарны эрттим,
Дажыг хемнерни кештим,
Аржааннарынга эмнендим.
Ак баштыг өгбелери – өңнүктерим болган,
Ажы-төлүн аян-чорукка эдерттим, төөгүзүн чыгдырдым.
Арбан чону-биле аралаштым,
Кайгамчык улуг, узун төөгүлүг черлерниң бирээзи деп билдим.
Бурун шагдан бээр чуртун чурттаан өлчей-кежиктиг,
Өөрүшкү-маңнайлыг чон деп билдим.
Өргүн чонум үнүп кирер өрегелиг өөм типтим,
Төре салгаар оолдар, чангыс кызым өстүрдүм.
Дагылгалыг черлеринге саңым салдым, чажыым чаштым,
Чыгдынган төөгүнү кадагаладым, бижидим.

2000 чыл, август.

Баяс Хомушку

* * *

Өлүм, чул ол,
Өндүр улуг Октаргайдан ырааны ол бе,
Өөн каггаш үнгени ол бе?

2000 ч. сентябрь 18.

Серенмаа Хомушку

Балыктыым

Балыктыымга ыры-шүлүүм бижиксээр мен.
Кажанда-даа кара чыдар кадыр даглыг,
Чуңма, тези сиртин кырлап дешкилешкен,
Чурумалдыг мээң чуртум Балыктыымны.

Каш-каш чылдар дургузунда сарлык малың
Күзег, кыштаг, чайлагларны эргип чорааш,
Кылыр иштен чалданмайн чурттап чораан
Ада-ием малчыннарның ынак чурту.

Сайның дажын кылайты чуур
Саарыг суунда кадыргылар
Самнап чемнээн Балыктыгга
Сайзанактап ойнап өстүм.

Сайның дажын кылайты чуп,
Саарлып аккан Балыктыгга
Сайзанактап өскөн болгаш,
Салгалдарга төөгүнү бижип арттым.

2000 ч. сентябрь 18.

Тере-Хөлге чалбарыг

Тос Таңдылыг, тос дагылгалыг,
Тос аржаанныг, тос ыдыктыг,
Тос булуннуг алдын Тере-Хөлүм.
Түмөн чонун чыылдырар улуг Овааларлыг,
Үстүү орандан кадагалаан Дээр – Адам.
Амылыг орандан кадагалаан Чер – Ием.
Сускунундан суксатпас – дөргүннерим, хөлдөрим,
Чөөн чүгүн карактаан Чеди-Хааннар, өршээ!
Мурнуу чүгүн муңгаштаан Аскалык-Онгон, өршээ!
Барынынындан бараалгаан Үжен үш баштыг Онгоннар, өршээ!
Соңгузундан үндүрбес Кызыл-Хаалгалыг, өршээ!
Кедилиг чаагай чуртталганың чаяакчызы кенээттерни өршээ!
Кыстарывыска келген күдээлерни кадагалап каракта,
Ажы-төлүвүс амыр-тайбың доруксун, өршээ!
Кыраан назылыг кырганнарывыстың кулаа дыш, кара чаш чок болзун.
Хып дээн чалыыларга кылыр ижи эңмежок болзун.
Кашпал сыннар хаажалаан
Кадыр Каргыга хой, өшкү дешкилешсин!
Сериин оыттуг Балыктыгга сарлык малы өссүн!
Изиг оыттуг Шынааларга инек малдың итпек, саржаа сава долзун!
Чоннуң найыр-наадымынга
Чыраа-саяк чылгылары эртер болзун!
Ачыр-датчыр тутчур мөгелери шүглүр болзун!
Черивистиң алдын байлаа
Чечектелген кожуунувуска үлүүн берзин.
Келир салгалга черивисти кадагалап арттыраалы.
Келген чон мактаар кылдыр кожуунувусту сайзырадыыл.

2005 чыл Кунгуртуг суур

Серенмаа Хомушку

Гвардейжи маадыр Чамзырын Кыргыска

Кезээ шагда төөгүге артып калган
Кыргыстарның базырыктыг Балыктыынга
Шошкуктарның бүлезинге окпан оол-даа төрүттүнген,
Шоваа эрес оолду-даа Чамзырын деп адап алган.

Ажыл-ишке сонуургалдыг, шимченгир оол
Авазынга аал малын кадарып бээр,
Ая-биле аңнаар-даа, сыырткыыш-биле балыктаар-даа
Амыр эвес оол бооп өскөн.

Оожум турган амыр-тайбың чуртталгаже
Өштүг дайзын оор-биле халдап кээрге,
Өскөн төрөөн Тыва черден эки турачы өөрү-биле
Өжээн негеп, Чамзырын-даа аъттанышкан.

Дайзын-биле демисежип чаалажырга,
Дээр, чер-даа ыш-бустан көзүлбестээн,
Сыылаан октар, алгы-кышкы, ыы-сыылыг чаштарны-даа
Хоозураан хоорай, суурлар чүнү чок дээр...

Кара сеткээн дайзыннарның аткан огундан
Каш удаа балыглаткаш, эмнеткен-даа.
Украина, Польшаның, Чехословакия, Венгрияның
Дыка-ла хөй хоорай, суурларын хосташкан.

Өндүр бедик Балыктыгның орлан оглу,
Өскелерден чыда калбайн чаалашкаш,
Дайын чааның коргунчуундан чалданмайн,
Тиилелгени Прагага уткуп алган.

Фашистерден хосталганы чаалап берген
Фронтучу акывысты утпас кылдыр
Хүлөр бюст тураскаалды
Кунгуртуувуста мөңгегидип тургускан бис.

2013 ч. май 9.

Серенмаа Хомушку

Школачы эштеримге

Кызыл дыттыг Кунгуртугнун
Кыдыын ээлээн суурувуска
Оол, кыс шаавыста
Орта чыглып өөрөндивис.
Башкы, эмчи, малчын, чолаачы,
Мал-даа эмнээр мергежилдиг
Үжен санныг эжешкилер
Үележип чурттап чор бис.

Ажы-төлүм ажы-төлүн ужуктааштың,
Бодап чораан бодалдарым боттандырып,
Кылып чораан ажил-ижим уламчылап,
Кунгуртуумда чурттап чор мен.

2019 ч.

Экер-оол Манчын

* * *

Чер-чурттуң бар-ла төөгүзүн
Четче-бүрүн сомалап чыгган,
Чалыылардан чүс-даа аныяк
Чазык чанныг угбавыс-ла бар.

Эрезинге эрлер адааргааш,
«Элик-сояр» дижип шолалаан.
Ам-даа безин чеден бештиинде
Ажыл-херээ хайныгып чору.

Эге чаштан аңчы ачазын
Эдерипкеш, тайга-сын кезип,
Кадыг, шириин бистин бойдуска
Кадыы быжып, доругуп өскөн.

Тывавыстың бир-ле онзагай,
Тывызыксыг, тоолзуг оранын
Шулуун тергийн шинчилеп чоруур
Шулууевна энеге алдар!

Кунгуртуг суур, 2021 чыл март 15

Экер-оол Манчын

* * *

Ашказы-даа, өөрү-даа хөй аныяк эр
Ачазы дег, ашак менче хөрээн чайып:
«Аштап-суксаан чуртуң чонун чемгериптер
Аргаң чокта, биске моондак болба!» – диди.

Бодаарымга, шынавы-ла, менде чүү деп –
Борбак баштан өске кандыг өнчүм барыл?
Чедер-четпес чурттап чор мен, ындыг-даа бол
Черим садып, байыыр мен деп сеткилим чок.

Халас кежик өртээ аар деп боданмайн,
Харамдыккан кижилерни чектевезим
Төрээн чурттуң төөгүзүн билип албайн,
Төөрөп чоруур хөөкүйлерни канчаар ону.

Тайга-таңды өгбелерни ажыл-ишке
Дадыктырып, чемгерип-даа чораан болгай.
Күрүнеге азыраткан амгы салгал
Күшчокталып, хүнүн бодаар апарды бе?

Авыястап, ойзу-кыйзы былдавайн,
Арын көржүп, ажыы-биле айтырайн:
Дың чаңгыс төрээн черин саткан киж
Тыва мен деп адаттынар эргелиг бе?

2022 чылдың ноябрь 11

Азияна Сенди-Хуурак (Хомушку)

Сураглап чор

Кажан-даа бол чорааныңда
Кара баарың ажыш кыннып сактып келир
Кады өскөн ханың чаңгыс төрээннериң
Кайы хире чору сен деп сураглап чор.

Элеп түрөп, эки бактыг чорзуңза-даа,
Эгин кожа ойнап өскөн төрээннериң
Ава биле хиниң тудуш чаяттыңган
Акы, угба, дунмам бар деп утпайн чор.

Чараш чаагай эки чурттап чорзуңза-даа,
Чаңгыс аалга аваң, ачаң өстүрүп каан,
Чаңгыс хлеб дайнап өскөн төрээннериң
Чедип алгаш, кады кылашта, черле кагба.

Кидирээштиг оруктарлыг чуртталгада
Кижикүжүр өөрүшкүлүг, муңгаралдыг,
Кады төрөөн хини тудуш акы, дунмаң
Кандыг-даа бол байдалында холун сунар!

Азияна Бясовна Сенди-Хуурак

Оглумга чагыым

Амыдырал оруктары берге, оглум!
Ам-даа чаш сээң улуг үүлөң мурнунда хөй!
Чаңгыс катап чырык черга чаяттыңгаш,
Частырыглар кылбазыңны күзээр-дир мен!

Чараш кыстар чүлдү чүрээң хөлзетсе-даа,
Чаңгыс шынчы эштиг боорун күзээр-дир мен!
Арны, бажы шоолуг чараш эвес-даа бол,
Арын-нууру алдын ышкаш кижилер бар!

Алыс хөңнү кара-даа бол,
Арны-бажын чайырлап каан улус чоруур!
Оларны сен эки билип, танып албайн,
Сеткил-хөөнүң салым-чолуң хөөрей бербей!

Арын-нууру алдын ышкаш кижилерге
Чайгаар дужуп чорууруңну күзээр-дир мен!
Орук-ара тайып ушкаш, дыңна, оглум!
Орук тайгыр хайлыг-дыр деп хомудава!

Делегейде дески чер чок, дыңна, оглум!
Орук туржук чуртталгадан дайып болур.
Найырал деп күштүг чүве каяа турар.
Аас-кежик, өөрүшкү-даа найыралда!

Ынчангаштын өөрүн-биле найыралын
Кажанда-даа кошкатпазын күзээр-дир мен.
Октаргайны кара булут дуглап албайн,
Хаяалыг хүн кезээ мөңгө чырып чорзун!

Өртемчейде эң-не эргим оглум сеңээ
Кара сеткил муңгаралдар турбас болзун!
Ынакшылды уткуп аар дээш, далашпас сен!
Ынакшылдан ойлап дезер аргаң-даа чок!

Эрте частың чайгаар дүжүп келири дег,
Эжиң соктап моорлап келир аалчың ол-дур!
Чагыг-сөзүм ажыр көрбейн, дыңна, оглум!
Алызында бодуңга сээ херек апаар!

Өртемчейде бар-ла шупту эки чүүлдү
Өөрүшкүм оглум сеңээ сөңнээр-дир мен!
Амыдырал оруктары берге, оглум!
Аныяк сээң улуг үүлөң мурнунда хөй!
Амыдырал оруктары берге-даа бол,
Аас-кежиин оглум сенээ йөрээп тур мен!

2020 чылдың ноябрь 29. Кунгуртуг суур

Сенди-Хуурак Начын-Чамзы

Кунгуртуум

Үе дүптүң тоолунда бижиттинген
Талыгырда сыннар ажыр өзек черде
Алдын-хүннүң херелинге чайынналган
Тере-Хөлдүң ортузунда төөгүнүң шивээзи бар.

Тайга-сыннар карак четпес бедип үнген,
Ховар болган ыдык черде Хаан-Тайгам,
Талыгырда хөлүм дүүнде көстүп турар
Хостуг чоргаар харап чыдар Өленниг-Хаан!

Эм, том болган Тарыс, Бояй аржааннары
Чонувусту бутка тургузуптар...
Сорук киирип эмнеп чоруур
Тере-Хөлдүң дамыры боор
Кашпалдардан агып баткан Кунгуртуг хем
Уярадыр агып баткан Каргы, Салдам, Балыктыг-Хем
Шылырткайнып ырлавыжаан агып чорзун.

Ачамга сактыышкыным

Алды хылдыг гитараның аялгазы
Хөрек-чүрээм уяралын частыктырар,
Аяар оожум хылдай бээрге,
Хомудалым үлешкен дег, оожургадыр.

Оожум аяар үнүм-биле өткүт кылдыр
Ыржым өттүр уярадыр ырлаарымга,
Октаргайны дескинген сылдыстар
Ырак черден чайынналдыр чивеңнешти.

Чоокта чорткан адазының үнүн сактып,
Бөдүүн оолдуң чүреккейи саймаарады.
Чурумалдыг Кунгуртугга бодараткаш,
Чагыг-сүмөң өскүжемге берип чордуң.

Дурту узун, оожум топтуг эргим ачам
Аяс дээрге чаңнык дүшкен ышкаш кылдыр
Карак чивес аразында кара черни кавайлангаш,
Өрү дээрде сылдыс болуп, мөңгө уйгуң удуй бердиң.

Адазының арнын көрүп четтикпээн
Аажок чассыг хеймер дуңмам кээргенчиг-дир.
Ажы-төлүң бисте чүү боор, чаңгыс ававысты карактаар бис.
Амыдырал далайынче шымнывыткаш,
Күзелдерин күүседир мен, эргим ачай!

2013 чылдың август 21

Тарыс аржаан – изиг аржаан

Сөзү болгаш аялгазы Надежда Базыраа

Талыгырда дүдүскекте,
Дагның эдээ – кызаа черде,
Хая-даштың аразындан
Хайнып үнген изиг суглуг.

Кожумаа:
Үе-дүпте тыптып келген,
Үргүлчү-ле бустуг чыдар,
Тайга-таңдым күштүг эми,
Тарыс-Аржаан – Изиг-Аржаан.

Чаңгыс черде тудуп кылган
Чавыс бичии бажыңнарда
«Шокар», «ала», «изиг», «соок» дээш,
Шоргаландыр шиилеп дагжаан.
Кожумаа.

Ырак-чоокта хоорай, суурдан
Ырмазынмайн чедип келген
Хоор-чонун эмнеп-домнаан
Ховар күжү кайгамчыктыг.
Кожумаа.

Сеңгиленим

Сөзү болгаш аялгазы Надежда Базыраа

Чажымдан-на чараш ырым өргүп, тудуп,
Сагжымдан сени йөрээп өзүп келдим.
Дагларыңдан ырлап баткан хемнериңниң
Талыгырга хөглүг даажы дыңналып кээр.

Кожумаа:

*Сеңгилеңим, Сеңгилеңим,
Сериин мөңгө тайгаларың – кавайым-дыр.
Сеңгилеңим, Сеңгилеңим,
Шыргай ногаан эзимнериң – аялгам-дыр.*

Өңгүр чечээм сеткилимден сеңээ сөңнэйн,
Өндүр чоргаар ындыг черлер черле чок-тур.
Айлыг-бестиг чечек шыпкан аяңнарың
Айызап кээр, сергедип кээр, магаданчыг.
Кожумаа.

Ынак төрөөн эргим чуртум бедик сыны
Ыры-шүлүүм аян-хөөнү болу бердиң.
Чыргалдыг бай, чурумалдыг оранымны,
Чыжыр алдын, эртинеге орнапас мен.
Кожумаа.

Тере-Хөлге төрүттүндүм

*Сөзү Надежда Базырааныы
Аялгазы Владимир Сереннии*

Каа-Хемниң бажы болган Балыктыгының
Унун дургаар чурттап чоруур аймактарлыг,
Уйгур шериг турлаа турган Пор-Бажыңныг,
Уям болган Тере-Хөлге төрүттүндүм.

Чиргилчиннээн шынаалары торгу хээлиг
Чиндигир көк эзиминде аңныг меңниг,
Иви, сарлык, хою, малы холуй оъттаан,
Ием болган – Тере-Хөлге төрүттүндүм.

Богда Башкы ыдыктап каан авыралдыг
Боян, Пөштей, Тарыс, Йолду аржааннарлыг,
Эгээртинемес байлактары шыгжаттыңган
Элдеп тоолзуг Тере-Хөлге төрүттүндүм.

Ажыглаан литература

Вайнштейн, С.И. Древние кочевники Центра Азии / отв. редактор С.Г. Кляшторный. – М.: Наука, 1991. – 296 с.

Хомушку, С.Ш. Тоолзуг оран (Сказочный край) / Бяяс, Серенмаа Хомушкулар / Редактор Ч.Ч. Куулар. – Кызыл : Улуг-Хем; Тыва полиграфия, 2007. – 160 ар.

Тарыс аржааны. – Кызыл : Тыва полиграфия, 2013. – 28 ар.

Архив материалдары

Каа-Хем кожууннун Тере-Хөл сумузунда чылдың-на хамаатыларга онзагай үндүрүг онаарының даңзызы. Күрархив ф. 144, оп. 15, 1995 ч.16.04.

ЦГА ТР. – Ф. 92. Оп. 1. Дело 1190, л 30.

Өске архив материалдарын Капсырылгандан көрүңер.

Капсырылга

АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ

Указ Президента Республики Тыва «О работе Хомушку С.Ш. Назначить Хомушку Серенму Шулуусуу представителем Президента Республики Тыва – заместителем председателя администрации особого управления территории Пытаанского сумона Кызылского района с 3 января 1996 г. Подпись Президента Республики Тыва Ш.Ооржак 29.01.1996 г. № 410-рп (г. Кызыл)

(Основание: Распоряжение Президента Республики Тыва «О назначении представителя Президента Республики Тыва при председателе администрации с. Кунгуртуг и представителя администрации с. Кунгуртуг при Президента Республики Тыва

1. Назначить представителем Президента Республики Тыва при администрации с. Кунгуртуг Хомушку Серенму Шулуусуу с 4 апреля 1994 г.

2. Оплату за совмещение должности представителя Президента Республики Тыва при администрации с. Кунгуртуг и представителя при Президента Республики Тыва ежемесячно проводить в размере 30 процентов от должностного оклада председателя сумонной администрации. Из этого же расчета начислять и премиальные.

3. Бухгалтерию Администрации Президента и Правительства Республики Тыва ежемесячно перечислять заработную плату Хомушку С.Ш. по месту основной работы.

Подпись Президента Республики Тыва Ш.Ооржак 20.04.1994 г. № 9-рп (г. Кызыл)

Администрация Президента и Правительства Республики Тыва просит разрешить представителю Президента Республики Тыва в с. Кунгуртуг Хомушку Серенмаа Шулуусуу доступ к архивным историческим документам, касающимся вопросов образования Тере-Хольского кожууна (1920 – 1975 г.г.).

Основание: № 07-19/723-В от 31.03.1995 г.

Государственная архивная служба Республики Тыва

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

г. Кызыл,
ул. Кечил-оола, 31

Тел. 3-36-41
3-28-96.

№ 194 ст. 6. *февраль* 200. *8* г.
Руководителю территориального
Управления Правительства Республики Тыва
по Тере-Хольскому кожууну И.Д.Ичину

Архивная выписка
из списка названий хошунов, сумонов и хошунных, сумонных центров: 1943 г.

Русская транскрипция		Тувинская транскрипция	
Хошуны и сумоны	их центры	Хошуны и сумоны	их центры
Тере-Холь	Чиргаланды	Тере-Хол	Чыргаланды
Каргы	Чиргаланды	Каргы	Чыргаланды
Шона	Холь-Бажы	Шынаа	Хол-Бажы
Балыктыг	Усть-Агаш	Балыктыг	Агаш-Аксы

Основание: ф. 92, оп. 1, д. 1190, л. 9; д. 1205, л. 30.

И.С. Сая
Д.Д. Оюн

И.С. Сая

Д.Д. Оюн

Р. О. Ф. С. Р.

ПОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ ОБЛАСТНОГО СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ
ТУВИНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ

ЫВАНЫН АВТОНОМУН ОБЛАСТЫЗЫНЫН АЖЫЛЧЫ ЧОНУНУН ДЕПУТАТТАР
СОВЕТТЕРИНИН КУУСЕКЧИ КОМИТЕДИ

Кырыл хоораи № 100 3 мая 1945

Р Е Ш Е Н И Е

Об административно-территориальном со-
ставе Тувинской автономной области

Исполнительный Комитет Областного Совета депутатов трудящихся
решил:

Представить на утверждение Президиума Верховного Совета РСФСР
следующий административно-территориальный состав Тувинской авто-
номной области:

1. Районы / хоюны /:

Бай-Тайгинский, Барун-Хемчикский, Вий-Хемский, Кел-Хемский, Монгун-
Тайгинский, Оваторский, Сит-Хольский, Тайдытский, Тера-Хольский, Тес-Хемский,
Тоджикский, Улуг-Хемский, Чап-Хольский, Чуп-Хемчикский, Эрайтский.

2. Города:

г. Кызыл - областного подчинения / областной центр /,
г. Кызыл-Арск - районного / хоюнуного / подчинения / центр Улуг-Хем-
ского района /, г. Чадан - районного / хоюнуного / подчинения / центр Чу-
Хемчикского района /, г. Туран - районного / хоюнуного / подчинения
/ центр Вий-Хемского района /.

3. Районные поселки: поселок Бай-Сит - золотой прииск, поселок
Идрис - золотой прииск, поселок Харыл - золотой прииск, поселок Чи-
золотой прииск.

В дело
18/2/45

39

Копийный Вестник

У К А З

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РСФСР

Об административно-территориальном составе Тувинской автономной области

Принять предложение исполнительного Комитета Тувинского областного Совета депутатов трудящихся от 8 мая 1945 г. и утвердить следующий административно-территориальный состав Тувинской автономной области:

1. Кызыл - город областного подчинения (областной центр);
2. Бай-Талгский район (хошуу) с центром в селе Тали в составе сельских (сумонных) Советов: Бай-Талгского, Коп-Совского, Талинского, Хольского и Шуйского;
3. Барун-Хемчикский район (хошуу) с центром в селе Кызыл-Мажалык в составе сельских (сумонных) Советов: Акского, Акса-Баранжского, Аянтатинского, Кара-Хильского, Кызыл-Мажалынского, Кызыл-Тайгинского, Хонделенского, Шекнерского и Эрги-Баранжского;
4. Дзун-Хемчикский район (хошуу) с центром в городе Чадал в составе города Чадал и сельских (сумонных) Советов: Баян-Талгского, Ийденского, Жайраканского, Хондартинского, Хурум-Дагского, Чадагского, Чиргачинского и Шеминского;
5. Кал-Хемский район (хошуу) с центром в селе Сарыг-Сеп в составе рабочих поселков Бай-Сог, Харал и сельских (сумонных) Советов: Бельбайского, Буренского, Бурун-Хемского, Ийвенского, Копанского, Сарыг-Сепского и Федоровского;
6. Кызылский район (хошуу) с центром в городе Кызыл в составе сельских (сумонных) Советов: Коп-Тейского, Кара-Хакского, Сесеринского, Талсинского и Эрбекского;
7. Мунгул-Тайгинский район (хошуу) с центром в селе Мугур-Акса в составе сельских (сумонных) Советов: Каринского, Моген-Бурунского, Мугур-Аксинского и Хурон-Тайгинского;
8. Овюрский район (хошуу) с центром в селе Хандагайты в составе сельских (сумонных) Советов: Дус-Дагского, Сатландского, Салыурского, Хандагайтинского и Чадлинского;
9. Ний-Хемский район (хошуу) с центром в городе Туран в составе города Туран и сельских (сумонных) Советов: Баян-Кольского, Верано-Тарлагского, Нижне-Тарлагского, Верхне-Уюкского, Нижне-Уюкского и Хутанского;
10. Суг-Хольский район (хошуу) с центром в селе Суг-Акса в составе сельских (сумонных) Советов: Алдан-Мидарского, Бора-Тайгического, Кызыл-Тайгического, Суг-Аксинского, Суг-Хольского, Удун-Адыкского, Холмауктугского и Хор-Тайгического;
11. Тандиинский район (хошуу) с центром в селе Бай-Хак в составе сельских (сумонных) Советов: Бай-Хакского, Валганьского, Мемегейского, Коп-Булуновского, Кочетовского, Успенского и Элегейского;
12. Тере-Хольский район (хошуу) с центром в селе Чиргалинды в составе рабочего поселка Эми и сельских (сумонных) Советов: Балыктынского, Каргинского, Шипацкого и Чиргалиндынского;

ВЕРНА

Исх. № 13.02.1945

Б. В. Акули

13. Тес-Хемский район (хошун) с центром в селе Самгалтай в составе сельских (сумонных) Советов: Берг-Датского, Кызыл-Чиранского, Оруку-Шиталского, Самагалтайского, Устин-Шининского, Чиргалендинского и Шурмакского;

14. Тоджинский район (хошун) с центром в селе Тора-Хем в составе сельских (сумонных) Советов: Бай-Хемского, Одугенского, Ол-Хемского, Сейбинского, Сягис-Хемского, Тора-Хемского, Улуг-Датского и Хам-Саринского;

15. Улуг-Хемский район (хошун) с центром в городе Шагонар в составе города Шагонар и сельских (сумонных) Советов: Баян-Кольского, Ийи-Талского, Кара-Булуновского, Кок-Чиринского, Темар-Сугского, Торгалынского, Хайраканского, Чалтинского, Шаган-Аршского, Хендерлинского, Эжинского и Эйли-Хемского;

16. Чаа-Хольский район (хошун) с центром в селе Чаа-Холь в составе сельских (сумонных) Советов: Ак-Турутского, Кара-Талынского, Кызыл-Датского, Урбинского, Хеременского, Чаа-Хольского и Шалчинского;

17. Эрзинский район (хошун) с центром в селе Сары-Булул в составе рабочего поселка Нарья и сельских (сумонных) Советов: Бай-Датского, Бай-Хольского, Качинского, Наринского, Сары-Булуновского, Тесинского, Тере-Химьского и Эранского.

Председатель Президиума
Верховного Совета РСФСР **Н. Шверник**

Секретарь Президиума
Верховного Совета РСФСР — **Н. Бахмутов**

КОПИЯ
ВЕРНА

44.11.1945
13.02.1946

Б. В. Лукин

Москва, 7 августа 1945 года

д. № 519/20.

Государственная архивная служба Республики Тыва

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

г. Кызыл,
ул. Кечин-оола, 91

Тел. 3-36-41
3-28-96

№ 192 от 6 февраля 2008 г.

Территориальное управление
Правительства Республики Тыва
по Тере-Хольскому кожууну

Архивная выписка
РСФСР

Исполнительный комитет областного Совета депутатов трудящихся
Тувинской автономной области

Объяснительная записка

к решению исполкома облсовета от 7 октября 1950г. №489 о некоторых изменениях
в административно-территориальном составе сельских и поселковых Советов.

Тере-Хольский район

Упразднить Балыктыгский сумонный Совет ввиду малочисленности населения этого
Совета.

С упразднением Балыктыгского сумонного Совета в Тере-Хольском районе будет три
сельских Совета: Каргинский, Шипанский, Чирчалапдинский и рабоче-поселковый
Совет на приiske Эми.

Председатель исполнительного комитета
Областного Совета депутатов трудящихся
Тувинской автономной области:

(подпись) А.Чимба

Основание: ф.264 оп.1 д.23 л.7, 13, 15.

Handwritten signature

Т.С.Саая

Д.Д.Оюн

Тувинский облисполком

Архивная копия

У К А З

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РСФСР

О ликвидации Монгун-Тайгинского
и Тере-Хольского районов Тувинской
автономной области

Ликвидировать следующие районы Тувинской автономной
области:

Монгун-Тайгинский, включив его территории в состав Ваг-
Тайгинского района,

Тере-Хольский, включив его территорию в состав Хаа-Хем-
ского района.

Председатель Президиума
Верховного Совета РСФСР И. ТАРАСОВ

Секретарь Президиума
Верховного Совета РСФСР
(И. Зимин)

Москва 23 февраля 1953 года

т. 1-511/1

Основание: 1.264, о.1, д.374, л.87.

Исполнитель:

*Тувинская
автономная область*

В.Ч.Ширин-оол

Т.У.Далай

Архивное управление при Совете Министров
ТУВИНСКОЙ АССР

Председатель Тинячского
окружного Совета Народных
Депутатов Туви-
нов. С.А.Т.С.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АРХИВ ТУВИНСКОЙ АССР

607013 ... Хатан, Кедровый, 31, тел. 3-20-41

21.05.98 г. № 203

Ц.А. №

РЕЗЮМЕ "31

от 8 марта 1953 г.

"С целью по выполнению Указа Президиума
Верховного Совета РСФСР от 23 февраля
1953 года "О ликвидации Монгун-Тайгинско-
го и Тере-Хольского районов Тувино-
Алтайской области";

"... 1. До 5 марта 1953 года ликвидировать все административно-
территорически территории Монгун-Тайгинского, Тере-
Хольского районов, их отделов, районных организа-
ций и учреждений всех ведомств."

Составление : ЦГА Республики Тува
ф.254.сп.1.д.397.л.5,6.

Директор ЦГА :

Исполнитель :

В. М. Ширин-оол
Н. Л. Кунчун

В.М.Ширин-оол

Н.Л.Кунчун

Комитет по делам архивов при Правительстве
Республики Тува

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
РЕСПУБЛИКИ ТУВА

667903, г. Кызыл, Кечил-оода, 91 тел. 3-36-41

05.04.1995 г. № 20

на № 20

АРХИВНАЯ ВЫПСКА

Бюро обкома КПСС ПОСТАНОВЛЯЕТ:

О ВЫПАСЕ СКОТА ГРАЖДАН МОНГОЛЬСКОЙ НАРОДНОЙ РЕС-
ПУБЛИКИ В МЕСТЕЧКЕ ТАРЫС КАА-ХЕМСКОГО РАЙОНА

Местечко Тарыс является летним пастбищем для скота колхоза имени Хрущева Каа-Хемского района. Но, принимая во внимание просьбу монгольских товарищей и учитывая стихийные бедствия - засуху на их территории, обком партии и обл-исполком не возражают против выпаса скота монгольских граждан в местечке Тарыс до 1 мая 1958 года.

(Протокол № 52 заседания бюро областного комитета КПСС от 3 сентября 1957 г.)

Основания: Ф.2.ОП.3.Д.141. стр.11,12.

ДИРЕКТОР ЦГА РЕСПУБЛИКИ ТУВА: ШИРИН-ООЛ Б.Ч.

ИСПОЛНИТЕЛЬ:

МОНГУШ ИЧ.

Ч. Алт

Тугуна

Тыва АССР -ни Дээди Сөөдүгүн Президиумуун

Ч А Р Л И Н

О передаче Шинянского сельского Совета

Тес-Хемскому району

Президиум Верховного Совета Тувинской АССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Передать Шинянский сельский Совет Каа-Хемского района в административное подчинение Совету депутатов трудящихся Тес-Хемского района.

2. Курортный поселок Ун-Беллю передать в административное подчинение Кызылскому горсовету депутатов трудящихся.

Заместитель председателя Верховного Совета

Тувинской АССР -

Н. Сардобов

Секретарь Президиума Верховного

Совета

Тувинской АССР -

Г. Иванов

г. Кызыл

29 декабря 1962 г.

Комитет по делам архивов при Правительстве
Республики Тува

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
РЕСПУБЛИКИ ТУВА

887003, г. Кызыл, Кочил-оола, 91 тел. 3-36

05.04.1995 г. № 20

из № 20

АРХИВНАЯ ВЫПИСКА

Бюро обкома КПСС ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. О ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ПОДЧИНЕННОСТИ СОВХОЗОВ
"КОК-ТЕИ", "СУНИК" И КОЛХОЗА "ТЕРЕ-ХОЛЬ"

2. Колхоз "Тере-Холь" из Кызыльского городского подчинения
перевести в территориальное подчинение Каа-оола района.
(Протокол № 15 заседания бюро областного КПСС от 14 мая 1962 г.)

Основание: Ф.2.07.4.Д.103.СТР.21.

ДИРЕКТОР ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ ТУВА *Дуушар Туган-оол*

ИСПОЛНИТЕЛЬ *Н. А. А. А.* КОМУСОВ

24

ТУВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН
ДОНТААЛЫ
ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА ТУВИНСКОЙ АССР

Об образовании Кызылского района
Тувинской АССР

Президиум Верховного Совета Тувинской Автономной Советской Социалистической Республики **ПОСТАНОВЛЯЕТ**:

1. Образовать Кызылский район с центром в поселке Каа-Кам за счет территорий пригородной зоны города Кызыла, Тандынского и Улуг-Хемского районов.
2. Включить в состав образуемого Кызылского района Кара-Хаакский, Сукпакский, Кылаанский, Чербынский, Усть-Элегесинский сельсоветы, подчиненные Кызылскому городскому Совету, а также Целинный, Набелангский сельсоветы Тандынского района и Бали-Колыкский сельсовет Улуг-Хемского района.
3. Просить Президиум Верховного Совета РСФСР утвердить пункт 1 данного постановления.

Председатель Президиума Верховного
Совета Тувинской АССР

Б. Долчанова

Секретарь Президиума Верховного
Совета Тувинской АССР

С. Красный

г. Кызыл,
11 февраля 1975 года

КОПИЯ
ВЕРНА

Секретарь
13.02.1975

Верховного Совета
Тувинской АССР

4

22

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РСФСР

Об образовании Кызылского района
в Тувинской АССР

Утвердить постановление Президиума Верховного Совета Тувинской АССР об образовании Кызылского района с центром в поселке Дар-Хем за счет части территории пригородной зоны города Кызыла, Тардунского и Улуг-Хемского районов согласно представленной карте.

Председатель Президиума
Верховного Совета РСФСР М. ЯСНОВ

Секретарь Президиума
Верховного Совета РСФСР Х. НАЖКОВ

Москва, 21 февраля 1975 года
д. № 5-87/4

КОПИЯ
ВЕРНА

Директор
17.02.2020

Амингана
24/2/75

Директор

Тыва Республиканы
Кызыл кожуун
чагыргаан
п. Каа-Хем
исх. № 52

Республика Тыва
Администрация
Кызылского кожууна
от 24 марта 1995 года

Президенту Республики Тыва
ООРЖАН Ш.Д.
Председателю Верховного Хурала
Республики Тыва
ИНЧЕЛДЕЙ К.А.

О Т Н О Ш Е Н И Е

Администрация Кызылского кожууна просит рассмотреть возможность передачи верховьев реки Бельхитыг-Хем Эраинского кожууна и бассейнов рек Тарбагатай и Бусийи-Гол Каа-Хемского кожууна в хозяйственное ведение совхоза "Тере-Холь" и администрации оумона Кунгуртут Кызылского кожууна согласно прилагаемых схем и описаний.

Границы проведены по водоразделам и исторически сложившимся хозяйственным связям на данной территории.

и.о. председателя
администрации кожууна

Н. ООРЖАН

Тыва Республикасынын Тыва Аймактык Халык Хуралынын Канцеляриясы		
Аймактык Халык Хуралынын Канцеляриясы		
31	03	95
Кир. № 15		
Рассылка: 07-22/484		

Комитет по делам архивов при Правительстве
Республики Тува

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
РЕСПУБЛИКИ ТУВА

887003, г. Кызыл, Кочил-оола, 91 тел. 3-36

05.04.1995 г. № 20

из № 20

АРХИВНАЯ ВЫПИСКА

Бюро обкома КПСС ПОСТАНОВЛЯЕТ:

3.11. О ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ПОДЧИНЕННОСТИ СОВХОЗОВ
"КОК-ТЕМ", "СУМПАК" И КОЛХОЗА "ТЕРЕ-ХОЛЬ"

2. Колхоз "Тере-Холь" из Кызылского городского подчинен-
ия перейти в территориальное подчинение Каа-Омьского района.
(Протокол № 15 заседания бюро областного комитета
КПСС от 14 мая 1962 г.)

Основание: Ф.2.0П.4.Д.103.СТР.21.

ДИРЕКТОР ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ ТУВА *Дуган Т. Мин-оол* И. М.

ИСПОЛНИТЕЛЬ *Н. А. А. А.* КОМУСОВ И.

Тыва АССР -ни Дээди Советини Президиумуну

Ч А Р Ы Н

О передаче Шинанского ооьского Совета

Тес-Хемскому району

Президиум Верховного Совета Тувинской АССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Передача Шинанский ооьский Совет Каз-Хемского района в административное подчинение Совету депутатов трудящихся Тес-Хемского района.

2. Квотный поселок Ун-Белниг передать в административное подчинение Кызылскому горсовету депутатов трудящихся.

Заместитель председателя Верховного Совета

Тувинской АССР -

Н. Сардобов

Секретарь Президиума Верховного

Совета

Тувинской АССР -

Г. Иванов

г. Кызыл

29 декабря 1962 г.

Шынаанский сум
Кзылского кожууна

256
408

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ
ЧАРЛЫ
УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

О работе Хомушку С.Ш.

Назначить Хомушку Серенмуу Шулууевну представителем Президента Республики Тыва - заместителем председателя администрации особого управления территорией Шынаанского сумона Кызылского кожууна с 3 января 1996 г.

Президент Республики Тыва

Ш.Ооржак

29 января 1996 г.

№ 410

г. Кызыл

В

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ КУРАЛЫНЫҢ /ПАРЛАМЕНТИЗИМИҢ/

ДОКТААЛЫ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ВЕРХОВНОГО ХУРАЛА /ПАРЛАМЕНТА/ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

О признании вступившим в силу постановления
Верховного Хурала (парламента) Республики
Тыва «Об образовании Тере-Хольского кожууна»

В соответствии со статьей 12 Закона Республики Тыва «Об административно-территориальном устройстве Республики Тыва» и в связи с принятием местными Хурами представителей Каа-Хемского, Эрзинского и Кызылского кожуунов решений о даче согласия на установление границ вновь образованного Тере-Хольского кожууна Верховный Хурал (парламент) Республики Тыва постановляет:

1. Считать вступившим в силу постановление Верховного Хурала (парламента) Республики Тыва «Об образовании Тере-Хольского кожууна» от 19.07.2001 г. № 1193.

2. Поручить Правительству Республики Тыва разработать и внести на утверждение Верховного Хурала (парламента) Республики Тыва программу развития Тере-Хольского кожууна.

3. Рекомендовать Правительству Республики Тыва и местной администрации с.Шынаа разработать проект устава Тере-Хольского кожууна и утвердить его на сходе граждан Тере-Хольского кожууна.

4. Настоящее постановление вступает в силу со дня его принятия.

Председатель Верховного Хурала
(парламента) Республики Тыва

г. Кызыл
31 января 2002 года
№ 1333

Ш. Кара-оол

ДЕМДЕГЛЭЛДЕР:

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

Хомушку С.Ш.

**ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨРЕЛ
АЙМАКТАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН**

ҮЕ БАЗА БИСТИ ШЫЛГААН

**ИЗ ИСТОРИИ ТУВИНСКИХ РОДОВ ТЕРЕ-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА
ВРЕМЯ И НАС ИСПЫТАЛО**

Хомушку С.Ш. **ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨРЕЛ АЙМАКТАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН. ҮЕ БАЗА БИСТИ ШЫЛГААН** / Редактору Л.С. Кара-оол. – Кызыл: «Профлидер», 2024. – 128 ар.

Хомушку С.Ш. **ИЗ ИСТОРИИ ТУВИНСКИХ РОДОВ ТЕРЕ-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА. ВРЕМЯ И НАС ИСПЫТАЛО** / Редактор Л.С. Кара-оол. – Кызыл : изд-во «Профлидер», 2024. – 128 с.

Рецензент: төөгү эртемнеринин доктору **Е.В. Айыжы**

Рецензент: доктор исторических наук **Е.В. Айыжы**

Технический редактор Евдокимова Л.Н.
Компьютерный дизайн и верстка Сысонова О.В.
Подписано в печать 23.12.2024 г.
Формат 60х84/8
Усл. п.л. 15
Гарнитура Times New Roman
Заказ 899
Тираж 50 экз.

Издательство «ПРОФЛИДЕР»
667011, г. Кызыл, ул. Бай-Хаакская, зд. 6/1 А
тел.: (394-22) 3-09-73 e-mail: tip-anyyak@yandex.ru